

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LIX

Sa. 225

Ağustos 1995

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

SÜEL, AYĞÜL : Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı	271
BALTACIOĞLU, HATÇE : Alaca Höyük Çift Başlı Arslan (Ur. Mağ) Protomu Taslağı (8 resim ile birlikte)	285
DELEMEN, İNCİ : Lykia-Kabilia-Pisidia Bölgesinden Roma Dönemi "Dios- kurlar ve Tanrıça" Kabartmaları (38 resim, 2 harita ile birlikte)	295
ANABOLU, MÜKERREM (USMAN) : Küçük Asya Sikkeleri Üzerindeki Köprü Betimlemeleri (2 resim ile birlikte)	323
MERÇİL, PROF. DR. ERDOĞAN : Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi	327
DÁVID, GÉZA : 16. 17. Yüzyıllarda Macaristan'ın Demografik Durumu ...	341
BOSTAN, İDRİS : Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İm- paratorluğu (1700-1787)	353
KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S. : Osmanlı Sosyal ve İktisâdî Tarihi Kaynakla- rından <i>Temettü Defterleri</i> (6 belge ile birlikte)	395
ENGİN, DR. VAHDETTİN : Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebep Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz ...	413
HÜLAGÜ, METİN : İngilizlerin Hicaz İşyanına Maddî Yardımları	429
DURU, REFİK : Höyücek kazıları - 1991/1992 (57 levha ile birlikte)	447
————— : Höyücek Excavations, 1991-1992	479

Kitap Tanıtma :

ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR : Peter Rogers and Peter Lydon: <i>Water in the Arab World-Perspectives and Prognoses</i>	491
MERÇİL, ERDOĞAN : Omar Khalidi : <i>Dakan Under the Sultans, 1296-1724 A Bibliography of Monographic and Periodical Literature</i>	495
İLGÜREL, PROF. DR. MÜCTEBA : <i>Mühimme Defteri 90</i>	497

BELLETEN

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

Cilt: LIX

Ağustos 1995

Sayı: 225

ORTAKÖY'ÜN HITİT ÇAĞINDAKİ ADI*

AYGÜL SÜEL

Bilindiği gibi, 1988 yılında bir proje ile başlattığımız yüzey araştırmaları ile tespit ettiğimiz Çorum İli'nin 50 km. güneydoğusunda bulunan Ortaköy'de; 1990 yılında kazı çalışmalarımız başlamış ve çok önemli bir Hitit kenti bilim dünyasında yerini almıştır. Bu bildiriye, Ortaköy Hitit kentinin, çağındaki ismini açıklamak istiyorum.

Bugüne kadar yapılan kazı çalışmaları ile, Hitit çağına ait büyük bir yapı kompleksi ortaya çıkarılmış ve bu yapıda çivi yazılı Hitit arşivine ait, şu anda sayıları 2500'ü geçen tablet ve tablet parçası bulunmuştur. Arşive ait tabletler ve fragmanlar bu monümental binanın üst kat yıkıntıları arasında ele geçmiştir. Bugüne kadar üç ayrı arşiv mekanına ulaşılmıştır.

Tabletlerin çoğu çok ufak parçalar halindedir ve şimdiye kadar 550 adedi kazı çalışmaları sırasında olmak üzere 650 tablet parçası birleştirilmiştir. Büyük bir ihtimalle, yapının da sonu olan büyük bir yangın sırasında tabletler oldukça zarar görmüştür. Ele geçen tablet ve fragmanların tümünün transkripsiyonları yapılmıştır. Tabletler dini, siyasi, askeri, fal ve idari konuları içermektedir. Arşivin büyük bir çoğunluğunu mektuplar teşkil etmektedir.

Hititçe mektuplar içerisinde:

1. Büyük Kral (majeste) 'ın, görevlilere gönderdiği mektuplar,
2. Görevlilerin, Büyük Kral (majeste) 'a gönderdikleri mektuplar,
3. Görevlilerin birbirlerine gönderdikleri mektuplar,

* Bu makale, 12-16 Eylül 1994 tarihinde toplanan XII. Türk Tarih Kongresi'nde tebliğ olarak sunulmuştur.

yer almaktadır. Ayrıca, kırık olmaları nedeniyle ya göndereni ya alıcısı ya da her ikisi de tespit edilemeyen mektuplar bulunmaktadır.

Ele geçen tabletlerde, bu mektupları alan ya da gönderen görevlileri incelediğimiz zaman:

- a) Büyük Kral (majeste)'dan mektup alan ve Büyük Kral (majeste)'a mektup gönderenlerin 10 kişi,
- b) Büyük Kral (majeste)'dan mektup alanların 10 kişi,
- c) Büyük Kral (majeste)'a mektup gönderenlerin 23 kişi,
- d) Birbirlerine mektup gönderenlerin 19 kişi olduğu görülür.

Yani, alıcısı ve göndereni belli olan mektuplarda 62 görevli tespit edilmiştir. Mektuplar içerisinde başka bir çok görevli ve şahıs isimleri bulunmaktadır. Burada mektup alan ve gönderen görevli isimleri söz konusudur.

Bazı tabletlerde genellikle iki çizgi çekilerek ikinci bir mektup, hatta nadiren üçüncü bir mektup da yazılmıştır.

Görevlilerin majesteye yazdıkları mektuplar büyük bir grup oluşturmaktadır. Oran verilecek olursa bu grubun, tüm mektupların 3/4'ünü teşkil ettikleri görülür.

Büyük krala hitaben yazılmış bu kadar çok görevli mektubunu incelediğimizde; bu mektupların bir kısmının Ortaköy'de görevli kişilere ait, bir kısmının görev nedeniyle o anda buldukları başka bir yerden danışacakları konularda Ortaköy'e; ya Büyük Kral (majeste)'a ya da Ortaköy'de bulunan diğer görevlilere yazan kişilere ait, bir kısmının da Büyük Kral (Majeste)'in Ortaköy'de olması nedeniyle Ortaköy'e yazan başka yerde görevli olan kişilere ait olduklarını görmekteyiz. Bir Majeste mektubunda; Büyük Kral, Kuikuişanduwa'ya ve orada bulunan görevlilere hitaben bir talimat vermektedir. Tam olan bu tablette: "İşte bak! haşwaraş haluna dağı ile ilgili bir tablet getirdi. O tablette ne yazıyorsa, aynı şekilde yapınız." demektedir. Büyük Kral'ın bundan başka Kuikuişanduwa'ya hitaben 7 mektubu daha bulunmaktadır. Çeşitli mektuplarda olmak üzere, Kuikuişanduwa ile birlikte şu görevli isimlerini görmekteyiz: Malaziti, Kunuwa, Purra, Duwa, Muşu, Itrimuş, Zuwa, Laḥḥija, Palla... Bir başka mektup ise; yine Kuikuişanduwa'ya GAL GEŠTIN'den yani ordu komutanından yazılmıştır.

Diğer bir mektup ise; Kunuwa'dan üç görevliye ara-[], Kuikuişanduwa ve Huhhutti'ye hitaben yazılmıştır.

Ayrıca, Kuikuişanduwa'nın Büyük Kral'a hitaben yazılmış bir mektubu da söz konusudur. Bundan daha sonra bahsetmek istiyorum.

Kuikuişanduwa'ya; hem Büyük Kral hem ordu komutanı (GAL GEŠTIN) hem de bir başka görevli (Kunuwa) yazdıklarına göre, bu şahıs Ortaköy'de görevlidir. Yani adresi Ortaköy olmalıdır.

Bir diğer görevli olan Kunuwa'ya Büyük Kral'dan iki, kendisinin de Büyük Kral'a hitaben dört mektubu bulunmaktadır. Bu mektupların birinde Kunuwa mektubuna: "Majeste'ye, efendime söyle! kulun Kunuwa şöyle (der): İşkamağa şehri hakkında her şey afiyettedir ve düşmandan korunmuştur." diye başlamaktadır. Bir başka tablette ki; bu mektup çok kişi tarafından yazılmıştır (kırık olduğu için isimlerini tespit edemiyoruz.): "Ayrıca, işte bak! İşkamağa'lı görevlileri Kunuwa'nın huzuruna gönderdik, herhangi eksik ya da kırılan bir şey varsa bakacağız ve Majeste'me onu da bildireceğiz." denilmektedir. Kunuwa diğer bir mektubuna da "Ülkede durum iyidir. Düşmandan korunmuştur." diyerek başlamaktadır.

Görevliler, Kunuwa ve Kuikuişanduwa ile birlikte, görevli Lahhija'nın da Majeste'ye hitaben mektubu bulunmaktadır. Büyük Kral'ın da Lahhija'ya hitaben mektupları vardır.

Majeste'nin yani Büyük Kral'ın bir mektubunda bu üç görevliye bir arada hitap etmesi, üçünün de Ortaköy'de görevli olduklarını göstermektedir.

Görevli Ziti'den Majeste'ye hitaben iki mektup bulunmaktadır. Birinci mektubunda: "Majeste'ye, efendime söyle! Kulun Ziti şöyle (der): Kammama şehri ile ilgili herşey iyidir, düşmandan korunmuştur." demektedir. İkinci mektubunda ise: "ülke içerisinde her şey iyidir." dedikten sonra ikinci paragrafta Kammama şehri ile ilgili bir olay hakkında bilgi vermektedir.

Görevli Uittarna'nın Majeste'ye hitaben iki mektubu vardır. Mektuplardan birinde: "Majeste'ye, efendime söyle! Kulun Uittarna şöyle (der): "Tiwara şehrinde herşey afiyettedir, düşmandan korunmuştur".

Görevli Hitri de bir mektubunda: "Majeste'me, efendime söyle! Kulun Hitri şöyle (der): Kaltarşa şehrinde her şey afiyettedir, düşmandan korunmuştur." demektedir.

Görevli Şahuruwa'da Majeste'ye hitaben mektubuna: "Ülkede her şey iyidir, düşmandan korunmuştur". diyerek başlamaktadır, diğer bir mektubunda ise: "Majeste'ye, efendime söyle! Kulun Şahuruwa şöyle der: Galzana şehrinde her şey afiyettedir, düşmandan korunmuştur." demektedir. Mektuplarında Galzana, Kammama, İşkamaşa şehirleri ile ilgili konulara rastlanmaktadır.

Büyük Kral'dan Purra'ya hitaben, yapması gereken işlerle ilgili özellikle dini, altı mektup vardır. Ayrıca, Malaziti ve Kuikuişanduwa ile birlikte Purra'ya Majeste'nin mektupları bulunmaktadır. Ayrıca, Purra'ya aynı tablette üç ayrı görevliden yazılmış üç mektup vardır. Birinci mektupta isim belli değil (kırık), ama ŞEŞ.DUG.GA-IA diye hitap ettiği için görevli olmalıdır. İkinci mektup Akija'dan. Üçüncü mektup ise, AMAR-ti (hubuti)'den. Yani, Purra hem Majeste'den hem de başka görevlilerden mektup alması nedeniyle Ortaköy'de görevli olmalıdır yani, onun da adresi Ortaköy'dür.

Ortaköy'de görevli bir başka kişi de Şuppiluliuma'dır. "Ülke içerisinde her şey iyidir, gözetleme yeri düşmandan korunmuştur." gibi mektupları bulunmaktadır. Majeste'nin de kendisine hitaben: "Murşili'yi Majeste'nin huzuruna acilen gönder" diye kısa bir mektubu vardır.

Majeste'nin kendisine hitaben yazılmış üç mektubu bulunan görevli de Kuwajaziti'dir. Tespit edilen diğer görevli de Malaziti'dir.

Majeste'nin çok kişiye birden hitap ettiği mektuplarından, bu görevlileri bir hiyerarşi sırasına göre şöyle dizebiliriz:

- * Malaziti, Kuikuişanduwa, Purra, Duwa, İtrimuş, Murşili ve Zuwa.
- * Kunuwa, Kuikuişanduwa, Laḥḥija.
- * Kuikuişanduwa, Purra.
- * Malaziti, Kuwaiaziti ve Kunuwa.

Bir görevli mektubunda ise, şu sırayı tespit edebiliyoruz: Kunuwa, Kuikuişanduwa, Hitri, Hatalla, Lullu, Walwanu.

Bu görevlilerin, idare bölgelerinde bulunan şehirler hakkında gerekli bilgileri verdikleri, onların durumlarından bahsederek istediklerini bildirdikleri mektuplarında, "ülkede durum iyidir, afiyettedir, düşmandan korunmuştur." diye söz ettikleri "ülke" acaba neresidir?

Kunuwa, Zananna ve Zuzutiya tarafından Majeste'ye hitaben yazılan bir mektubun Rs. 12. satırında:

Ayrıca, işte bak! Majeste'nin, efendimizin huzurundan gelen X (isim kırık), bize şifahen şöyle söyledi: "Saraydan bana şöyle emir verilmiştir: İçeride sunmak için (acele olarak) Şapinuwa'ya getirsinler." Mektubun devamında: "Hatalla burada yok. Bize ne söylendi ise, ben (Kunuwa) Zananna ve Zuzutiya (bu konuyla) ilgilendik" denilmektedir.

Bir diğer mektupta ki, bu mektubun baş kısmı kırıktır, yalnız *AŞ-ME* "işittim" fiilinden bir majeste mektubu olduğu anlaşılmaktadır. Bu mektubun Rs. 22. satırında Majeste görevliye hitaben:

"Bana şöyle yazdın:" Şapinuwa'da dokuma

çok [] ve gel

X konusunda [] ve onları dokumalar

koyulmuş [olsun?

Devam eden paragrafta: "körlerin konusunda bana yazdın:

"Malaziti [] körler [] ve onlara []...

Mektubun sol kenarında da "ve onları Kuwajaziti'ye" diye okunmaktadır. Bu şahıslar Ortaköy'de görevlidirler. Ayrıca mektupta Kammama, Palhūišša, İşkamaḫa şehirleri ve Zuliya nehri gibi Şapinuwa'ya çok yakın yerler konusunda bilgi vardır.

Görüldüğü gibi mektupta körler konusundan bahsedilmektedir. Şapinuwa şehrindeki değirmenlerde çalıştırılan körler ile ilgili olarak, Maşat mektuplarından bilgi edinmekteyiz¹. Kikarša'dan Taḫazzili'ye hitaben yazılmış 58 no'lu (Mşt. 75/56), bir Maşat mektubunda: "Körler ile ilgili konuda bana yazdın. Bütün körler Şapinuwa şehrine yukarı götürüldüler. Burada 10 tane kör değirmende bırakıldı ve işte bak! Onları araştırdım. Senin bana, isimleriyle yazdığın körler burada yoklar. Eğer yazacaksan Şapinuwa'da Şarpa'ya yaz. Bütün körler oradadır".

59 no'lu (Mşt. 76/52), Şarpa'dan *BEL MADGALTI*'ye ve Tarḫuni'ye hitaben yazılmış diğer bir Maşat mektubunda ise: "İşte bak! Körler

¹ S. Alp, Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, Türk Tarih Kurumu yayınları VI. Dizi-Sa. 35 Ankara 1991, s. 228 vd.

Şapinuwa'dan, değirmenden kaçtılar. Onlar oraya geldiler. Bu tablet size ulaşınca körleri yakalayın ve sağ salim tekrar getirin." denilmektedir².

Bir Ortaköy mektubu, kraliçeden Majeste'ye hitaben yazılmıştır. Sıhhat, sağlık ve iyi dileklerin belirtildiği ilk paragraftan sonra: "Majeste'ye, efendime belirttim ve Zithara şehrine hareket ettim. Sonradan [] ve bana beyler dediler: "Hatila şehri [] kaldım (geceledim.). Şimdi Zithara şehri []"

Mektubun gerisi kırık; ama mektubun fal içerikli olduğu anlaşılmaktadır.

Arka yüzde (baş kısmı kırık) yine sağlık, sıhhat, iyi dilek ifade eden bir bölüm başlamakta, bu da ikinci bir mektubun başladığını göstermektedir. Bu ikinci mektubun en az iki kişiye yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu mektupta:

"Sen bize [m...] tabletler için yaz [dın] işte bak! üç kere hazır[landı?] ve işte bak! onları [] önceden gönderdik."

Devam eden paragrafta:

"Şauşa[at]tiş'in, fŞilalluhi için kaleme aldığı tableti Walwanu Şapinuwa şehrine götür[ecek] işte bak! ona yazdık ve onu getirdiği zaman, onu ulaştırsınlar."

Devam eden paragrafta:

"Sen, Pijamatarhu, amirim 3 koyunu Hattuşa'ya sevkettin ve [] ve bana Kuwajaziti şöyle söyledi:"

Metnin devamında, kurban ve fal bakıcıları geçmektedir.

Kraliçe; mektubundan da anlaşılacağı üzere başka yeredir ve Majeste'ye, Ortaköy'e yazmaktadır.

Majeste'nin Ortaköy'de oturduğunu, Ortaköy'de ele geçen tabletlerdeki çeşitli yerlerden Majeste'ye yazılmış olan görevli mektuplarının çokluğu göstermektedir (3/4). Ayrıca, bu hususu Kuikuişanduwa'ya ve Purra'ya hitaben Majeste'nin yazmış olduğu bir mektupta: "Ayrıca, sen Purra, Kaşapurşijanza kurbanını sonradan say ve ben majeste oraya geldiğim zaman..." ifadesinden de anlamaktayız.

² S. Alp, a.g.e., s. 232 vd.

Bir fragmanda ise:

"DUTUŠI I-NA URUŠapinuwa" yani; "Majeste Šapinuwa'da" ibaresini görmekteyiz.

Ayrıca, Majeste'ye hitaben yazılmış bir görevli (Malaš- D [])mektubunda, "Majeste, efendim bana şöyle yazdın: "Filancalı X'i (kırık)", Šapinuwa'ya Majeste'nin huzuruna acilen gönder." demektedir. Mektubun devamından bu görevlinin işleri tamamlayamadığı için Majeste'ye şimdilik ön bilgi verdiğini görmekteyiz.

Ayrıca, Gaššu ve Pipappa'ya hitaben yazılmış 20 no'lu (Mšt. 78/157) Maşat mektubu³ Majeste tarafından Šapinuwa'dan yazılmış olmalıdır: "Bu tablet size ulaştı, şu 1701 askeri İşhupitta'dan acele olarak sevkediniz ve onları iki gün içerisinde acele olarak Šapinuwa şehrine Majeste'nin huzuruna getiriniz."

Görülmektedir ki, Šapinuwa şehrinde Büyük Kral oturmakta, siyasi, idari, dini ve askeri işlerini yürütmektedir.

Maşat ile Ortaköy arası yani Tapigga ile Šapinuwa arası mesafeyi incelediğimizde iki gün olduğunu görmekteyiz.

Majeste'ye yani, Büyük Kral'a hitaben gönderdikleri mektuba Malaziti ve Kunuwa şöyle başlamaktadırlar: "Šapinuwa ülkesinde her şey iyidir, afiyettedir".

İnşaat ile ilgili olan bu metnin devamında "Šuppiluliuma gönderecek" ibaresini de görmekteyiz. Bu kişilerin hepsi Ortaköy'de görevlidir.

Daha önce belirttiğimiz gibi Kuikuişanduwa ve Laḫḫija Ortaköy'de görevlidirler. Bir diğer Ortaköy mektubu ise şöyle başlamaktadır:

ANA DUTUŠI BELI-NI QIBI-MA

UMMA kuikuişanduwa [x - x]ja Ū Laḫḫija İR MEŠ -KA-MA

INA KUR URUŠapinuwa -kân anda ḫuman SIG₅-in

Majeste'ye, efendimize söyle!

³ S. Alp, Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, Türk Tarih Kurumu Yayınları VI. Dizi-Sa. 35. Ankara 1991 s. 152 vd..

Kulların Kuikuişanduwa, [x-x-]ia ve Lahhija şöyle (der):
Şapinuwa ülkesi içerisinde her şey afiyettedir.

Mektubun devamında, 370 askerın Zallara şehrinden geldiklerinden ve onları mabetlere yerleştirdiklerinden bahsetmektedirler. Zitharalı askerler konusunda da yazdıktan sonra İttuma şehrine yardım ile ilgili konuda bilgi vermekte ve "beyimiz durumu böyle bil" diyerek mektubu bitirmektedirler.

Bir diğer Ortaköy mektubu da şöyledir:

[UMMA DUTU] ŠI-MA

[ANA X-X]-wa LÚ URUŞapinuwa

[ka-a-ša]-mu Zuzzuḥḥaš

[URU ḥa-]ak-ga-mi-iš-ša-az

[LÚ]KÚR memian hatrait

"Majeste şöyle (der): Şapinuwalı [Kunu]wa?ya söyle!

İşte bak! Zuzzuḥḥa Hakmiş şehrinden düşman konusunu bana yazdı."

Orta Hitit dönemi kraliyet çiftlerinden Taşmişarri ve Taduḥepa ile doğrudan veya dolaylı olarak ilintili bulunan itkalzi -Hititçe: aiš šuppiaḥḥuwaš- "ağız temizleme" ritualleri; Boğazköy'den ele geçmiş, genellikle tümü Hurricce olan metinleri içermektedir⁴. Bu metinler, ahlâki, ananevi, iç temizlikle ilgilidir. Kolofonlardaki ifadeye göre, itkalzi grubu Şapinuwa'dan gelmiştir. Bir metnin kolofonunda (KUB XXIX 8)" 10. tablet (seri) bitmiştir. İtkalzi rituali "ağız yıkama". Majestelerinin emri üzerine bunu Zithara şehrinde hasat zamanı gerçekleştirdik". ifadesi bulunmaktadır⁵. Başka metin kolofonlarında da ayrıca, serinin Şapinuwa şehrindeki orijinal bir örneğe göre çoğaltıldığı (?) belirtilmektedir (KBo XXI 43, KBo XXVII 97 (+)KBo XXVII 91) ve "Şapinuwa'dan getirilmiş olan 22 tablettten biz bunu yaptık" ifadesi görülmektedir⁶.

⁴ Bk. V. Haas, Die Serien itkaḥi und itkalzi des AZU-Priesters, Rituale für Taşmişarri und Taduḥepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Taşmişarri, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler I, Band 1, Roma 1984.

⁵ Bk. V. Haas, a.g.e., s. 100.

⁶ Bk. V. Haas, a.g.e., s. 78 vd., 84.

Anlaşılmaktadır ki seri, Şapinuwa kökenli örneklerle göre düzenlenmiştir.

KBo XXVII 108+KUB XXI 44 Vs.II 24-25 de Şapipuwa şehri ve ülkesi merkezi bir anlam taşımaktadır. Burada Şapinuwa ülkesine ve Hatti ülkesine ait olan ordular söz konusudur.

KBo XV 75+KBo XXXIII 26+KBo XXIII 33; Vs. II 27-28 de Şapinuwa=Hattu (Hatti) ile sentaksik paralel bir konstrüksiyon içindedir. Oysa metnin duplikatında yalnızca Şapinuwa'dan söz edilmektedir. (Dup. KUB XLVII 26, KUB XXXII 32, KUB XXXII 21 Vs. II 6) Yani, burada Şapinuwa ülkesi bariz bir şekilde Hatti ülkesinden ayrılmaktadır. Hattuşa'nın tarihi geçmişine bağlı olarak -Gaşkalar tarafından tahribatı- Şamuha'da olduğu gibi, Şapinuwa'nın da inşa edilen bir saraya bağlı olarak geçici bir rezidans olması söz konusudur. Hattuşa ile iletişim halinde olan bir yönetim merkezi olduğu kesindir. Öyleki itkalzi serisinin kolofonlarının da kanıtlandığı gibi, Şapinuwa Hattuşa'ya nakledilen Hurrice metinlere sahipti. İtkalzi metinleri, Şapinuwa menşeylidirler. Şapinuwa, Hattuşa'daki, Hurri akımlarından etkilenmekle kalmayıp, kendine ait olan ve buradan Hattuşa'ya intikal eden bir Hurrice belge birikimine sahipti. Şapinuwa Hurrice belgelerde de sık sık sözü edilen bir şehirdir⁷.

Şapinuwa, Boğazköy metinlerinde iki ayrı Hurrice-Hititçe metin grubu ile daha ilişki içindedir. Bunlar nehir ve kaynaklara yönelik rituellere dir. Kültteki Hurri etkisi Hurri kökenli bayram rituelllerinden anlaşılmaktadır (KBo XV 62, KBo XX 123, KUB XII 44, KUB XXXII 26).

Ortaköy Arşivi'nin aşağı yukarı dörtte birini Hurrice tablet ve tablet fragmanları teşkil etmektedir. Bunların büyük bir grubunu itkalzi rituelleri oluşturmaktadır. Bu metin grubu Boğazköy'de 10. seri ile son bulurken, Ortaköy'de bulunan bir itkalzi ritualinin kolofonunda "DUB 11 KAM şuppajaš it-ka[l ibaresini okumaktayız.

Ortaköy tabletlerinde değişik kolofonlar ile de karşılaşmaktayız. Böylece, Ortaköy itkalzi ritual metinleri ile, Boğazköy serisinde büyük bir ilerleme kaydedilecektir.

Bu seriden başka, Ortaköy Arşivi'nde Hititçe-Hurrice rituellere (kimisi kaynaklara yönelik), tanrı listeleri önemli bir yer tutmaktadır. Hurrice tam

⁷ Bk. V. Haas, a.g.e. s. 10.

bir tabletin altında Hititçe "heuwaš memijanaš" yani "yağmur konusu" notu da ilgi çekicidir.

Birçok Hurrice metinde URUŠapinuwašina ya da URUŠapinuwašinipi ibaresini görmekteyiz. Ortaköy tabletlerinde Šapinuwa şehri sık sık geçmektedir.

Boğazköy metinlerinde, Tata şehri; Šulupašši ve Šapinuwa şehirleri yakınındadır. İtkalzi ritüallerinde "Tata şehrinin kaynakları" ibaresi geçmektedir. Ortaköy tabletleri içerisinde dini bir metinde, "DINGIR^{MEŠ} URU^{Tata}" ibaresini görmekteyiz.

Boğazköy Arşivi'nden tanıdığımız Hurrili katip AMAR-ti "Hhubuti" Ortaköy tabletlerinde geçmektedir. Büyük Kral'ın LÚSANGA (rahip) ve Hhubuti'ye bir mektubu ele geçmiştir. Ayrıca, bir tablette ikinci bir mektup olarak: "Katiplerin başı şöyle (der): Sevgili oğullarım, Pijamatarhū'ya, Hhubuti'ye ve tüm arkadaşlara söyle!"

Bu mektup Ortaköy'ün bir yazım yeri olduğunu ve bir yazım grubunun burada bulunduğunu göstermektedir.

Kısaca, bu kadar Hurrice, Hurrice-Hititçe tabletler ve fragmanların bulunması Ortaköy'ün Hurrice belge birikimine sahip olduğunu göstermektedir.

Boğazköy metinlerinden, KBo XIV 142'de Šapinuwa şehrindeki sarayın insanlarından bahsedilmektedir. Hattuša'da Halpa kökenli Tešup ve Hepat kültürünün yeniden düzenlenmesi ile ilgili olan bu metinde, kulture ilgili teslimatlardan sorunlu kentler arasında, Šapinuwa'ya da bir şehrin korunması verilmiştir. Bir yönetim belgesi olan kadınlar listesinde (KBo X 10) de Šapinuwa sarayının önemi görünmektedir. Ayrıca KBo XXIV 128 den Šapinuwa'da dini inşaatların yapıldığını ve tahkimatlı bir kent olduğunu görmekteyiz.

Ortaköy tabletleri içerisinde çevre kentlerden askerler istendiği ve getirildiği (Hanhana'dan 600, Zithara'dan 370) ve bir kısım metinlerde inşaatlar ile ilgili konular olduğunu görmekteyiz. Hatta gelen askerlerin mabetlere yerleştirildiklerinden bahsedilmektedir.

Ortaköy arkeolojik kazı çalışmaları ile duvar genişlikleri 2 m., kimi yerde yükseklikleri 2 m.'ye yakın duvarlarıyla ve şu anda 23 mekanı açığa çıkarılan

temel yapısı ile ve en az iki ya da üç katlı olabilecek (25 X 100 m²'lik bir alan içerisinde) monümental bir yapı açığa çıkarılmış bulunmaktadır. Çevrede yaptığımız ön araştırmalar ile de bina komplekslerinin devam ettiği ve bir plato üzerinde 2,5 X 3 km²'yi kapsayan bir alanda bir Hitit kentinin bulunduğu tespit edilmiştir. Etrafı yüksek dağlarla çevrilidir ve bu dağların üstlerinde de dini ya da askeri amaçlı yapılanma izleri mevcuttur. Boğazköy metinlerinden Şapinuwa şehrinin çok sayıda tanrısal dağları bulunduğunu görmekteyiz (KUB XV 62). Bu dağlardan bilhassa Hıluna Dağı ile ilgili konular Ortaköy tabletlerinde yer almaktadır. Boğazköy metinlerinde Yemin Tanrıları listelerinde Şapinuwa şehrinin Fırtına Tanrısını (KUB XIX 50, KUB XL 53, KBo XX 19, KBo XXII 47, KBo I 4) görmekteyiz. Genel olarak Şapinuwa'nın erkek tanrıları (KBo XX 123), tanrıları (KUB V 1) Şapinuwa tanrıları için verilen bağışlar (KBo XX 123) ayrıca Şapinuwa'nın tanrıları ile ilgili fal metinleri (KUB V 1, KBo XVI 97) bulunmaktadır.

Ortaköy tabletleri içerisinde bir fal metninde Şapinuwa şehrinin kurbanları, bir ritual metinde de Şapinuwa şehrinin iki Fırtına Tanrısı için yapılan tören söz konusudur. Yine, bir dini metinde Şapinuwa şehrinin tanrıları söz konusudur. Hurrice-Hittitçe yazılı bir ritualde:

URUşulupaššiḡan

LÚMEŠ DINGIRMEŠ URUŞapinuwa "Şapinuwa'nın erkek tanrıları" geçmektedir.

Bir Boğazköy metninde (KBo XX 123) "Şulupašši şehri tanrıları, Zulija nehri yakınında, tanrı Nupatik ve Şapinuwa'nın tanrıları kutlandılar" ifadesi bulunmaktadır. Şulupašši şehri Ortaköy metinlerinde, Ortaköy ile çok ilişkilidir ve yakın bir mesafede bulunmaktadır. Ortaköy fal ve dini metinlerinde DINGIRMEŠ URUşulupašši geçmektedir. Zulija nehri yani Çekerek ise, Ortaköy'e 5 km. uzaklıktadır. Bir Ortaköy metninin kolofonunda şu ibare yer alır:

Uzun tablet bitti.

Majesteleri Şulupašši şehrinde
kurban sunduğu zaman.

Boğazköy metinlerinden gerek KUB L 108 deki fal metninde (ki bu metin kuzey bölgesine seferler ile ilgili KIN ve KUŞ fahdır.) gerekse, Hurri menşeyli rituel metinlerde, Şapinuwa'nın, Hanziwa, Kammama, İşkamaḡa,

Šuppiluija, Šapantallija, Šulupašši, Waratta, İttuma, Malazzija gibi şehirlere ve Zulija nehrine çok yakın olduğu görülmektedir.

Yine Boğazköy metni, KUB XXII 51 ve devamında bir güzergah çizilmektedir. II. Murşili devrine ait olan bu belgede Šapinuwa II. Murşili'nin ordularını denetlediği askeri bir üs olarak da görülmektedir (KBo VII 17+KUB XVI 13).

Bu güzergâh: Šapinuwa, Hanzıwa, Šuppilulija, Saħumiša, Dahašda, Kuwari, Kammama gibi.

I. Šuppiliuma'nın kaynaklarından bildiğimiz kadarıyla İštaħara ve Kammama Šapinuwa'ya çok yakındır. Bir Boğazköy metninde (KBo XXIII 27) ve Šapinuwa'daki Hurri kayıtlarında da bu şehrin Hanzıwa'ya yakınlığı anlatılmaktadır.

Ortaköy tabletlerinde de bu coğrafi konum aynıdır. Örneğin bir majeste mektubunda İD URU^HHanzıwa ile ilgili bir kurban meselesi söz konusudur. Ayrıca bir diğer metinde, ki baş tarafı kırık, muhtemelen bu bir majeste mektubu olmalıdır. Bu mektupta majeste kurban sunacağı şehirleri saymakta ve bir yol çizmektedir. Bu metin Ortaköy'de iki nüsha olarak ele geçmiştir. Bu bakımdan Ortaköy'de yazılmış olmalıdır. Başlangıç noktası Ortaköy'dür ve bu metinde Šapinuwa'ya yakın coğrafi konumda bir yol çizilmektedir. Mesela bir yol, İškamaħa'dan Ušnaittena dağı, Hanzıwa ve Anziliija'ya; diğer birkaç yol Kammama'dan Anziliija'ya diğer bir yol da Gagadduwa'ya gibi.

Majeste'ye bir görevli tarafından yazılan metinde de, bu görevli Majeste'nin kendisine verdiği emirler çerçevesinde fal bakılacak şehirleri saymakta ve daha incelenmesi gereken şehirler varsa acele olarak kendisine bildirmesini istemektedir.

Yani, Ortaköy tabletlerindeki coğrafi konum, Boğazköy tabletlerindeki Šapinuwa'nın coğrafi konumu ile aynı paralelliği göstermektedir.

Ortaköy metinlerinde Maşat ve Boğazköy'de olmayan yeni yer ve şahıs isimleri geçmektedir. Bunların dışında Boğazköy'de geçmeyen ama Maşat'ta geçen şahıs ve yer adları da bulunmaktadır. Örneğin:

Yer adı: Galzana, Kaşepura, Taħazzimuna gibi,

Şahıs adı: Zilapija, Walwanu, Taħazzili, şarla-^DKAL, Pihapzupi, Pijamatarħu, Takša gibi.

Görüldüğü gibi; bu büyük ve önemli Ortaköy Hitit şehri, Hitit Büyük Kralı'na rezidanslık yapan, idare bölgesinde birçok şehir bulunan, başkent Hattuša ile iletişim halinde olan, idari, siyasi, askeri ve dini bir merkez olan **Şapinuwa** 'dır.

Bugüne kadar Şapinuwa şehri, birçok bilim adamı tarafından Boğazköy'ün güney ve güneydoğusuna Hurri bölgesine yakın olarak lokalize ediliyordu. Ortaköy Şapinuwa identifikasyonundan sonra bu bölge için yapılan tarihi-coğrafya çalışmalarının yeniden gözden geçirilmesi gerekecektir.

ALACA HÖYÜK ÇİFT BAŞLI ARSLAN (UR.MAḪ)¹ PROTOMU TASLAĞI

HATÇE BALTACIOĞLU

Eser, 1994 yılında Çorum iline bağlı Alaca ilçesi sınırları içinde, Hititlerin başkenti Boğazköy (Hattuša)'ün 34 km. kuzeydoğusunda yer alan Alaca Höyük'de, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle, Çorum Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığında yapılan "Çevre Düzenlemesi ve Temizliği" çalışmalarında açığa çıkarılmıştır.*

R. O. Arık ve H. Z. Koşay tarafından yapılan 1935 yılı kazıları sırasında, Sfenksli Kapı'nın hemen güneyinden başlayarak doğu-batı yönünde açmış oldukları 6 sondajdan en güneyde bulunan "A" sondajı, Sfenksli Kapı'ya 96 metre uzaklıktadır ve iki kapı arslanı taslağı ile ilgilidir². Bu sondajla, anılan hafirlerce, toprak altında bulunan kısımları açığa çıkarılmış olan arslan taslaklarının bir bölümü, daha sonra yeniden toprak altında kalmıştır. Bu nedenle, 1994 yılı temizlik çalışmalarımız söz konusu alanda yoğunlaştırılarak, batıda bulunan arslan taslağının toprak altında kalmış olan bölümünü ortaya çıkarmak üzere, doğu-batı yönünde 7.50X4.50 metre ölçüsündeki bir açmada çalışılmıştır. Bu açmanın batı duvarına yaklaşık 60 santim uzaklıkta, çalışmamıza başlamadan önce çok küçük bir bölümünün toprak üstünde bulunduğu görülen, çift başlı bir arslan protomu ortaya çıkarılmıştır (Lev. I a-b).

Bu yazıda incelenecek olan arslan protomları, büyük bir olasılıkla, Alaca Höyük'ün 3 kilometre kuzeydoğusunda yer alan ve diğer Alaca Höyük heykeltraşlık eserlerine malzeme sağlamış olan Kalınkaya Taşocağı'ndan getirilmiş, tek parça andezit bloğa yapılmıştır³. 1.47 X 0.95 X 0.66 metre ölçüsündeki bloğa yontulmuş, protom şeklindeki arslan başlarından sağdaki tah-

¹ Rüster - Neu 1989: 359 ["Löwe" (arslan)].

* Çalışmalarımız sırasında gösterdikleri örnek işbirliği ve destekleri nedeniyle Çorum Müzesi Müdürü Arkeolog İsmet Ediz'e, müze clemanlarına ve çalışanlarına son derece özverili çalışarak katkı sağlayan Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden Hititolog Meliha Coşkun'a ve Arkeolog Beyhan Özkazanç'a teşekkürlerimi sunarım.

² Arık 1937: 16, şek. 20-26.

³ Arık 1937: 21, şek. 29-31; Sungur 1973: 35 "Andezit"; Alkım 1974: 1-2.

rip olmuştur (Lev. I c). Sağlam durumdaki, sol tarafta bulunan arslanın başı, ana bloktan 0.61 metre dışarı doğru taşmıştır (Lev. I d). Alaca Höyük'de bulunmuş pençeleri altında bir boğanın yer aldığı arslan tasvirinde⁴ arslanın başı, ana bloktan 0.74 metre, yine Alaca Höyük'de bulunmuş bir insanı ayakları altına almış arslanın⁵ başı, ana bloktan 0.54 metre ve Dokuz köyünde bulunmuş tekne⁶ boğa başları, ana bloktan 0.50 metrelik bir çıkıntı yapmıştır. Arslanların yanyana yapılmış başları, araları derince oyulmak suretiyle birbirlerinden ayrılmıştır (Lev. I c). Boyunları diğer Alaca Höyük arslanlarında olduğu gibi (Lev. II b) kısadır. Başların ana bloktan çıktığı yerde, blok kenarı boydan boya oyularak, hem arslanların boyunları oluşturulmuş, hem de ana bloğun kenarı belirginleştirilmiştir (Lev. I d). Bu kısımda başka bir çalışma yapılmamıştır.

Çift başlı ve iki gövdeli tasarlanmış arslanlardan, sağlam durumda olanının yürek biçimindeki kulaklarının sınırları çok hafif olarak kabartılmıştır (Lev. I d). Yok denilebilecek kadar kısa olan boynun bittiği yerde, kabartma olarak yapılmış yele hattı alt çenenin sol tarafını belirlemekte ve yumuşak bir kıvrımla yukarı doğru dönerek sol kulağa bağlanmaktadır. Tahrip olmuş diğer başın üst bölümünde, kulakların aynı şekilde belirtilmiş olması (Lev. I c), arslanların işçiliklerinin aynı seviyede olduğuna işaret etmektedir. Sol taraftaki arslanın yele hattı, Alaca Höyük'de bulunmuş, pençeleri ile bir boğanın sırtına basan arslanın (Lev. II a) sağ tarafındaki yele işlenişini anımsatmaktadır. Ancak söz konusu arslanın daha ileri bir işçilik evresinde olması nedeniyle, yelesi yüzün tamamını çevreleyerek kulaklara bağlanmıştır.

İncelemekte olduğumuz eserde, sol tarafta bulunan arslanın alını açılmış, gözlerin yapılacağı yer, alınla bu bölüm arasında seviye farkı oluşturularak belirlenmiştir. Ancak, göz çukurları belirtilmemiştir (Lev. I c). Bu bölümün yüzeyi, en yüksek noktası burnun yapılacağı yer olmak üzere, hafifçe dışbükey olarak düzeltilmiş, kenarları işlenerek keskinliği giderilmiş olup, ana bloktan dışarı doğru taşan bir dikdörtgen prizma biçimindedir. Bıyık ve ağzın yapılacağı yer 0.25 X 0.28 metre ölçüsündedir. Bu bölümün de köşeleri yuvarlatılmış, kenarlarının keskinliği giderilmiş ve zemini düzeltilmiştir.

⁴ Lennep 1870: 144-146 "k"; Perrot-Guillaume-Delbet 1872: 361, Lev. 55, II no. 15; Perrot-Chipiez 1890: 172-173, res. 324 no. 15, 340-341; Macridy Bey 1908: res. 10, Lev. I no. 19; Garstang 1929: 127 "p", 139-140; Mellink 1970: 21, Lev. IIIe, IVf, Vg.

⁵ Perrot-Guillaume-Delbet 1872:342; Macridy Bey 1908: 25, res. 34; Arık 1937: 17, şek. 28.

⁶ Güterbock 1969/1970: 93-95.

Sağlam durumdaki arslanın başı, yukarıda anlatılan özellikleri ile bugüne kadar Alaca Höyük'de ele geçirilmiş arslan tasvirlerinden⁷ tekniği bakımından farksız olmasına karşın, onlardan daha az işlenmiştir. Başka bir deyişle işçiliği bakımından Alaca Höyük'de bulunmuş arslan tasvirlerinin başlangıç evresine ait bir örnektir.

Arslanların ileri uzatılmış durumda tasarlanmış bacaklarında, pençelerin yapılacağı yer hazırlanmış, bu kısımlarda taşın köşeleri yuvarlatılarak yumuşak bir görünüm kazandırılmıştır (Lev. I b). Pençeler, arslanın bıyıklarının ve ağzının yapılacağı yere göre 0.06 metrelik bir çıkıntı oluşturmaktadır. Alt çene ile pençelerin arası ise, 0.11 metre içeri doğru oyulmuştur. Taslak aşamasında olmasına rağmen, bacakların en yakın benzeri, Alaca Höyük'de bulunmuş pençeleri ile bir boğanın sırtına basan arslanın bacaklarıdır (Lev. II a). Eserin çift başlı ve iki vücutlu arslanlar şeklinde tasarlanması, kısa boyunları ve bacakları bakımından Boğazköy'deki Arslanlı Tekne'nin arslanlarına benzemektedir⁸ (Lev. II c).

Arslanların ait olduğu bloğun üstü, yan ve arka yüzleri özenle düzeltilmiştir. Bloğun sağ yan yüzünde, alt kenardan üçgen biçiminde bir bölüm kopmuştur. İnce bir çatlak çizgisi, kopan üçgen bölümün üst köşesinden bloğun arka tarafına doğru devam etmektedir. Arslan başlarının bulunduğu tarafında ise, rötuş yapılmış olduğu görülmektedir. Bu kısmın, sanatçı tarafından arslanın gövdesini işlemek üzere açılmış olduğu düşünülebilirse de, kopan parçanın derinliğinin fazla olması ve diğer Alaca Höyük heykeltraşlık eserlerinde alçak kabartma tekniğinin uygulanmış olması nedeniyle, bu bölümün tahrip edilmiş olması daha yüksek bir olasılıktır.

Bloğun arka tarafında ve seyirciye göre sol tarafta, üst kenara 0.25 metre, sağ tarafta ise, üst kenara 0.21 metrelik bir uzaklığa kadar olan bölüm oyularak, bloğun alt bölümünde bir kademecik oluşturulmuştur. Yüksekte kalan alt bölümün sağ tarafında dairesel bir kabartmanın varlığı sezilmektedir (Lev. II d).

Eser, taslak durumunda olmasına rağmen, diğer Alaca Höyük heykeltraşlık eserlerinde saptanan Hitit stiline ve tekniğinin bütün özelliklerini taşımaktadır. Bu nedenle eser, 2. Hitit yapı katında ve olasılıkla II. Muvatalli döneminde (M.Ö. 1306-1285) yapılmış olmalıdır.

⁷ Mellink 1970: Lev. IIIe, IVf, Vg; Macridy Bey 1908: res. 10 Lev. I no. 19; Arık 1937: şek. 20-23.

⁸ Opfermann 1985: res. 2.

Taslağın işlevi konusunda kesin bir yargıya varmak mümkün olmamakla birlikte, bu konuda bazı olasılıklar bulunmaktadır:

1) Eserin üstünün ve yan taraflarının özenle düzeltilmiş olduğu gözönüne alınırsa, onun mimari bir elemandan çok, bağımsız olarak kullanılmak üzere tasarlanmış olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Çünkü, Alaca Höyük'de mimari bir eleman olarak kullanılmak üzere hazırlanmış bazı heykeltraşlık eserlerinde⁹, blokların seyirci tarafından görülmeyecek, yani yanına veya üstüne konulacak diğer bloklar tarafından kapatılacak olan taraflarının kabaca düzeltilmiş oldukları gözlemlenmektedir.

2) Hitit İmparatorluk Çağı'na ait, heykelden bağımsız olarak tasarlanmış kaideler içinde, tasvirsiz olanların¹⁰ yanında, çeşitli şekillerde süslenmiş olanlar da ele geçirilmiştir. Bu kaideler tasvirleri bakımından üç tipe ayrılmaktadır:

a) Kilisetepe'de bulunmuş blok biçimindeki kaidenin üzerinde, kabartma şeklinde yanyana yapılmış iki ayakkabı yer almaktadır¹¹.

b) Boğazköy'de bulunmuş blok biçimindeki kaidelerin üzerinde açılmış dikdörtgen planlı oyuklar, buraya bir heykeltraşlık eserinin yerleştirilmesi için yapılmıştır. Kaidelerin ön yüzleri kabartmalarla süslenmiştir¹².

c) Tel Açana'da açığa çıkarılmış ve İdrimi heykeline ait olduğu anlaşılmış bulunan kaide, belirli bir yüksekliğe kadar blok halinde düz bırakılmış, üst kısmına heykelin yerleştirileceği taht yapılmıştır¹³. Tahtın yan kenarlarında, gövdeleri kabartma olarak işlenmiş arslan tasvirlerinin sadece bacaklarının bir bölümü ve pençeleri korunmuştur. Tahrip olmuş arslan başlarının, tahttan dışarı doğru taşacak şekilde tasarlanmış oldukları anlaşılmaktadır¹⁴. Bu eser, ayrı tipte olmasına rağmen, arslan tasvirleri ile süslenmiş olması bakımından Alaca Höyük taslağına benzemektedir.

⁹ Perrot-Guillaume-Delbet 1872: 342, res. B; Arık 1937: şek. 28; Baltacıoğlu 1995: Lev. XVb, XVIa-b.

¹⁰ Koşay-Akok 1966: 13, Lev. 85; Gurney 1977: 26, 42; Darga 1992: 167.

¹¹ Neve 1982: 390-932, res. 8-10.

¹² Darga 1992: 189, res. 191-192; Sözkonusu eserlerin Na₄ ZI.KIN (Na₄ hüuaşi) olabilecekleri konusunda bkz. Darga 1969: 500.

¹³ Woolley 1955: 240, Lev. XLVII b (M.Ö. 14. yüzyılın başı).

¹⁴ Smith 1949: 5-7, res. 2.

Hitit İmparatorluk Çağı'nda, doğrudan heykeli taşımak üzere tasarlanmış, hayvan protomaları ile süslü heykel kaideleri bugüne kadar bulunamamıştır. Bu tipteki heykel kaideleri M.Ö. 1. binde Geç Hitit Çağı'na ait olmak üzere, Zincirli'de ve Kargamış'da ele geçirilmiştir¹⁵. Esörümüz, yukarıda belirtilen tipteki kaideler gibi, bir heykeli taşımak üzere tasarlanmış olabilir.

3) Mısır'da ve Babil'de olduğu gibi¹⁶, Hititlerde de kutsal kabul edilen ve büyük önemi bulunan su, çeşitli törenlerde kullanılmıştır¹⁷.

Kral ve kraliçe için uzun yıllar dileğiyle ilgili işlemleri de içeren Eski Hitit Çağı'na ait ritüel bir metinde, Güneş Tanrısı (^DUTU)¹⁸'nin ve Fırına Tanrısı (^DIM)¹⁹'ın çeşmelerinden söz edilmekte ve bu metnin yorumunda Kellerman tarafından söz konusu çeşmelerin mutdaka doğal su kaynağı ile ilişkili olmasının gerekmediği, insan eliyle yapılmış olabileceği de ileri sürülmektedir²⁰. Bu çeşmelerden Fırına Tanrısı (^DIM)'na ait olanının bakırdan (URUDU)²¹ yapıldığı ve demir (AN.BAR)²² ile kaplanmış olduğu, Güneş Tanrısı (^DUTU)'na ait olanının ise, taştan (NA₄)²³ yapılmış olduğu ve panterler (parşanieš)²⁴ tarafından korunduğu kaydedilmektedir²⁵.

Araştırmalar ve kazılar sonucunda, günlük su gereksinimini karşılamak veya törenlerde kullanılmak üzere yapılmış bazı barajlar ve çeşitli su yapıları saptandığı gibi²⁶, Boğazköy'ün 2 kilometre doğusunda ve Yozgat karayolu-

¹⁵ Orthmann 1971: 509, 512, 545, Lev. 32 a-e, 62 c-e.

¹⁶ Budge 1978: 21.

¹⁷ Gurney 1977: 29, 32, 51; Ünal 1980: 479; Alp 1982: 255, 258, 259; Balçoğlu 1985: 45; Dinçol 1985: 7-8, 25, 34; Süel 1985: 157; Ünal 1993A: 16, 19; Ünal 1993B: 12, 128.

¹⁸ Rüster-Neu 1989: 359 ["Sonne (ngottheit)" (güneş, Güneş Tanrısı)].

¹⁹ Rüster-Neu 1989: 327 ["Wettergott" (Fırına Tanrısı)].

²⁰ Kellerman 1978: 200 (KBo 21: 22 36-44 "wa-at-ta-ru"); Friedrich 1952: 250 [uattaru: Brunnen; Quelle]; Friedrich 1957: 23 [uattaru (auch uatru) "wasserloch"].

²¹ Rüster-Neu 1989: [Kupfer (Bzw. eine Kupferlegierung" auch Determinativ" (bakır; metalden yapılmış eşyanın önüne gelen determinatif)].

²² Rüster-Neu 1989: 306 ["Eisen" (demir)].

²³ Rüster-Neu 1989: ["Stein (auch Determinativ)" (taş, taş isimleri önüne gelen determinatif)].

²⁴ Friedrich 1952: 163 ["paršan(a), panter, Leopard].

²⁵ Kellerman 1978: 200, 202, 205. Ayrıca btz. Giorgadze 1988: 69-75.

²⁶ Arık 1937: 10, şek. 13; Neve 1969/1970: 97-107; Bittel Naumann 1952: 162; Neve 1971: 13-16, Beilage 1 (x-y/9-11 plankareleri), 7, 9, 10; Neve 1991: 311-312, res. 13-14; Neve 1992 A: 307-338; Neve 1992B: 363, 365-366, res. 6, 15-18; Ünal 1993 B: 124-126, 137-139, havuz ile kulwani eşitliği konusunda bkz. 135-136; Emre 1993: 1-42.

nun hemen yanında Kayalı Boğaz'da, Boğazköyde, Kırşehir'in 50 kilometre batısındaki Dokuz köyünde, Sungurlu yakınlarındaki Arifegazi'den Çorum Müzesi'ne getirilerek korunmaya alınan tek veya çift başlı arslan veya boğa protomları ile bezenmiş tekneler ele geçirilmiştir²⁷. Bu dört eser, yukarıda sözü edilen ve yazılı kaynaklardan sağlanan bilgileri doğrulayan arkeolojik belgelerdir. Başları protom şeklinde tasarlanmış arslanlar tarafından korunan eserimiz, yazılı kaynaklarda sözü edilen ve arkeolojik olarak belgelen-dirmiş bir su teknesi işlevini görmek üzere tasarlanmış olabilir.

Sonuç olarak eserimiz, ister bir heykel kaidesi, ister bu su teknesi görevini görmek üzere tasarlanmış olsun, Alaca Höyük heykeltraşlık eserlerine, hem yeni bir tipi temsil etmesi bakımından, hem de şehirde bugüne kadar ele geçirilmiş arslan protomlarından daha önceki bir işçilik evresine ait olması nedeniyle, heykeltraşlık eserlerinin işçilik evrelerine ışık tutması yönünden katkı sağlamıştır.

²⁷ Güterbock 1969/1970: 93-95, Lev. 13-14; Neve 1987: 237, res. 27-28; Neve 1988: 263-268, res. 2-4.

KAYNAKÇA

- ALKIM, U.B. 1974, *Yeşemek Taşocağı ve Heykel Atelyesinde yapılan Kazı ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları V-32, Ankara.
- ALP, S. 1982, "Hititlerin Dinsel törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi Tuşhüeşşar Üzerinde bir İnceleme", *Bellekten XLVI/182*: 247-259.
- ARIK, R.O. 1937, *Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Alaca Höyük Hafriyatı, 1935'teki Çalışmalara ve Keşiflere ait İlk Rapor*, Türk Tarih Kurumu Yayınları V-1. Ankara.
- BALCIOĞLU, B. 1985, "Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde Geçen "Mu-ti Meiani-Hakkında Bazı İzlenimler", *Bellekten XLIX/193*: 41-52.
- BALTACIOĞLU, H., 1995, *Alaca Höyük Sfenksli Kapı Heykeltraşlık Eserleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul (baskıda).
- BITTEL, K.-R. Naumann, 1952, *Boğazköy - Hattuša I. Ergebnisse der Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts und der Deutschen Orient Gesellschaft in den Jahren 1931-1939, Architektur. Topographie. Landskunde und Siedlungsgeschichte*, Stuttgart.
- BUDGE, E.A.W. 1978, *Herb-Doctors and Physicians in the Ancient World. The Divine Origin of the Craft of the Herbalist*, Chicago.
- DARGA, M. 1969, "Hitit Metinlerinde Geçen NA₄ ZI.KIN=NA₄ huuaşi Kelimesinin Anlamı Hakkında bir Araştırma", *Bellekten XXXIII/132*: 493-504.
- _____, 1992, *Hitit Sanatı*. Akbank Kültür ve Sanat Kitapları 56, İstanbul.
- DİNÇOL, A.M. 1985, "Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu bir Bakış", *Bellekten XLIX/193*: 1-40.
- EMRE, K. 1993, "The Hittite Dam of Karakuyu", *Essays on Anatolian Archaeology* (edited by H.I.H. Prince Takahito Mikasa), Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan VII: 1-42.
- FRIEDRICH, J. 1952, *Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste Kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter*, Heidelberg.
- _____, 1957, *Hethitisches Wörterbuch Kurzgefasste Kritische Sammlung der Deutungen Hethitischer Wörter, I. Ergänzungsheft*, Heidelberg.
- GARSTANG, J. 1929, *Hittite Empire*, London.
- GIORGADZE, G.G. 1988, "On the Word for 'Silver' with Reference to Hittite Cuneiform Texts", *Altorientalische Forschungen* 15: 69-75.
- GURNEY, O.R. 1977, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford.

- GUTERBOCK, H.G. 1969/1970, "Das Stierbecken von Dokuz", *Istanbuler Mitteilungen* 19/20: 93-95.
- KELLERMAN, G. 1978, "The King and the Sun-God in the Old Hittite Period", *Tel Aviv* 5: 199-208.
- KOŞAY, H.Z.- M. Akok 1966, *Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Alaca Höyük Kazısı. 1940-1948'deki Çalışmalara ve Keşiflere ait ilk Rapor*, Türk Tarih Kurumu Yayınları V-6, Ankara.
- LENNEP, H.J. van 1870, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, London.
- MACRIDY BEY, Th. 1908, *La Porte des Sphinx à Euyuk, Fouilles du Musée Imperial Ottoman*, *Mitteilungen der Vorderasiatischen Aegyptischen Gesellschaft* 13, Berlin.
- MELLINK, M.J. 1970, "Observation on the Sculptures of Alaca Höyük", *Anadolu* XIV: 15-27.
- NEVE, P. 1969/1970, "Eine hethitische Quellgrotte in Boğazköy", *Istanbuler Mitteilungen* 19/20: 97-107.
- _____, 1971, *Regenkult-Anlagen in Boğazköy - Hattusa*, *Istanbuler Mitteilungen Beiheft* 5, Tübingen.
- _____, 1982, "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1981", *Archäologischer Anzeiger*: 383-392.
- _____, 1987, "Boğazköy - Hattusa 1985 Kazı Mevsiminin Sonuçları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (Ankara 26-30 Mayıs 1986)*: 233-251.
- _____, 1988, "Ein hethitisches Stierrelief aus Derbent bei Boğazköy", *Documentum Asiae Minoris Antiquae. Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag* (Herausgegeben von E. Neu-Chr. Rüster), Wiesbaden.
- _____, 1991, "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1990", *Archäologischer Anzeiger*: 299-348.
- _____, 1992A "Die Ausgrabungen in Boğazköy - Hattusa 1991", *Archäologischer Anzeiger*: 307-338.
- _____, 1992B "Boğazköy-Hattusa Kazı Sonuçları", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (Çanakkale 27-31 Mayıs 1991)*: 361-384.
- OPFERMANN, R. 1985, *Das Löwenbecken in Hattusa*, Versuch einer Deutung (Vortrag vor der DOG in Berlin 1985, als Privatdruck erschienen).
- ORTHMANN, W. 1971, *Untersuchungen zur Spathethitischen Kunst*. (Saarbrucker Beiträge zur Altertumskunde Band 8), Bonn.

- PERROT, G.-E. Guillaume-J. Delbet 1872, *Exploration Archeologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une Partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*, Volume II, Paris.
- PERROT, G.- C. Chipiez 1890, *History of Art in Sardinia, Judae, Syria and Asia Minor* (ed. I. Gonino) Volume II, London.
- RUSTER, Chr. - E. Neu 1989, *Hethitisches Zeichenlexikon Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy - Texten*, Wiesbaden.
- SMITH, S. 1949, *The Statue of Idrimi*. Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara No: 1, London.
- SUNGUR, K.A. 1979, *Kayalar ve Ayrışma*, İstanbul.
- SÜEL, A. 1985, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili bir Direktif Metni*, Ankara.
- ÜNAL, A. 1980, "Hitit Tıbbının Ana Hatları", *Bellekten XLIV/175*: 475-495.
- , 1993 A, "Boğazköy Metinlerinin Işığı Altında Hititler Devri Anadolu'sunda Filolojik ve Arkeolojik Veriler Arasındaki İlişkilerden Örnekler", *1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara: 11-31.
- , 1993 B "Ritual Purity Versus Physical Impurity in Hittite Anatolia", *Essays on Anatolian Archaeology* (ed. H.I.H. Takahito Mikasa), Bulletin of the Middle Eastern Culture Centre in Japan VII: 119-139.
- WOOLLEY, L. 1955, *Alalakh. An Account of the Excavations at Tell-Atchana in the Hatay, 1937-1949*. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London No: XVIII, Oxford.

1.a - Çift başlı arslan protomunun açığa çıkartılmasından önceki durum (1993).

1.b - Aynı eserin günışığına çıkarıldıktan sonra kuzey yönden görünümü.

1.c - Aynı eserin Bau yönden görünümü.

1.d - Aynı eserin güney yönden görünümü.

2.a - Alaca Höyük'te bulunmuş arslan tasviri (Anadolu Medeniyetleri Müzesi /Ankara).

2.b - Alaca Höyük'te bulunmuş kapı arslanı taslağı (1994).

2.c - Arslanlı Tekne/Boğazköy.

2.d - Çift başlı arslan protomunun doğu yönden görünümü.

LYKİA - KABALİA - PİSİDİA BÖLGESİNDEN ROMA DÖNEMİ "DİOSKURLAR VE TANRIÇA" KABARTMALARI

İNCİ DELEMEN

"Dioskurlar ve Tanrıça" şeklinde tanımlanan ve bir tanrıça ile iki genç erkek figüründen ya da bunların simgelerinden oluşan üçlü betim Anadolu'nun güneybatısında, Lykia-Kabalia-Pisidia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi adak kabartmaları ve sikkelerinde azımsanamayacak sayıda örnek ile karşımıza çıkmaktadır (harita 1-2)¹. Yerli bir tanrı üçlüsü olduğu anlaşılan grup içindeki iki genç, Yunan benzerleriyle özdeşleştirilerek, kabartmaların eşliğindeki yazıtlarda "Dioskurlar" adıyla anılmıştır². Yunan mitolojisinde Dioskurlar, biri "Kastor", öbürü "Polydeukes" adını taşıyan Lakonia kökenli ikiz kardeşlerin ortak adıdır. İkiizler yazılı kaynakların yanı sıra, arkeolojik eserlerde oldukça karmaşık bir kişilik yansıtırlar³: Doğumlarına ilişkin çok çeşitli anlatımlarda değişmez öge, anneleri Leda'nın kuğu görünümüne giren Zeus ile sevişmesidir. Bazı kaynaklar tan-

¹ Metinde kullanılan kaynaklara ilişkin kısaltmalar *Archäologischer Anzeiger* 1985 ve *Archäologische Bibliographie* 1989'da gösterildiği gibidir. Diğer kısaltmalar, BY= Buluntu yeri, y=yükseklik, g= genişlik, k= kalınlık, kd= kabartma derinliği, hy= harf yüksekliği; boyutlar cm. olarak gösterilmiştir. Levhalarda sıralanan her fotoğrafa eserin katalog numarası verilmiş, ayrıca numaralandırılmamıştır. 1935 yılında F. Chapouthier Dioskurlar ve Tanrıça betimlerini tüm antik çağı ve Yunan-Roma coğrafyasını kapsayacak biçimde ele almıştır; bkz. F. Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse*, Étude d'iconographie religieuse, Paris 1935. Sonraki yıllarda saptanan Anadolu kökenli eserler ve ilgili yayınlar için bkz. L. Robert, "Documents d'Asie Mineure", *BCH* 107, 1983, 553-578; ayrıca, A. Hermary, "Dioskouroi", *LIMC* 3/1, 1986, 577-580, 587-589 no. 123, 125, 128, 129, 138, 142, 144, 151, 160, 227, 240, 242, 243, 257; P. Frei, "Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit", *ANRW* 2/18.3, 1990, 1784-1786; J.J. Coulton, "Balboura Survey 1988, 1990", 9. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Çanakkale 27-31 Mayıs 1991, Ankara 1992, 48; B. İplikçiöğlü-G. Çelgin-A.V. Çelgin, *Neue Inschriften aus Nord-Lykien 1*, Wien 1992, 20-21 no. 8.

² Frei, *ANRW* 2/18.3, 1990, 1848-1849.

³ Antik kaynaklar ve ikonografyaya ilişkin geniş bilgi ve kaynakça için bkz. A. Furtwängler, "Dioskuren", *ML* 1/1, 1884-1886, 1154-1177; E. Bethe, "Dioskuren", *RE* 5/1, 1903, 1087-1123; H. von Geisau, "Dioskuroi", *Kleine Pauly* 2, 1979, 92-94; Hermary, *LIMC* 3/1-2, 1986, 567-593, lev. 456-477; C. Augé-P.L. Bellefonds, "Dioskouroi in Peripheria Orientali", *LIMC* 3/1-2, 1986, 593-597, lev. 477-481; F. Gury, "Castores", *LIMC* 3/1-2, 1986, 608-635, lev. 489-503; H.J. Rose, *Griechische Mythologie*, München 1988, 220-222.

rısal birleşmeden Kastor ile güzel Helena'nın dünyaya geldiğini, Polydeukes'in Sparta Kralı Tyndareus'tan doğduğunu, dolayısıyla ikizlerden birinin ölümsüz, diğerinin ölümlü olduğunu belirtirken, diğerleri Polydeukes'i de Zeus oğlu sayarlar. Önceleri heros düzeyinde ve yeraltı, denizcilik, spor, savaşçılık bağlamında insanların yaşamını etkiledikleri, koruyuculuk/kurtarıcılık işlevi taşıdıkları düşünülen ikizler giderek tanrısal özellikler kazanmışlar ve göksel/yıldızlı kişilikleri ağır basmıştır. Çoğunlukla geç kimliğin, fakat aynı zamanda savaşçılık ve yeraltı ile ilgili koruyuculuk yönlerinin yansıtıldığı Anadolu kökenli sikkeler ve yöresel adak kabartmalarında, Dioskurların iki yanında durdukları, korudukları tanrıça ise, henüz kesin bir biçimde adlandırılmamaktadır. Bunun nedeni söz konusu eserlerde, yazıtın pek az istisna dışında, tanrıça adı vermemesi, üstelik ikonografyanın giyimli, atribüsüz bir kadın figüründen, Artemis Ephesia'ya, Hekate triformis'e, Astarte'ye değin geniş bir spektrum sergilemesidir⁴. İlk araştırmalarda, Dioskurların kardeşi olması ve Lakonia'da bitkisel bereketlilik ile ilgili bir tanrıça sayılarak, tapım görmesi dolayısıyla, "Helena" adı yakıştırılan tanrıça, bugün kesin verilerin yetersizliği düşünülerek isimsiz bırakılmaktadır⁵. Niteliğine değgin en somut veri, betimlerinde onu taçlandırabilen ya da simgeleyebilen hilal motifidir. Dioskurların yıldızlı kişiliklerine de aykırı düşmeyen bu motif Tanrıçanın ay ile ilintisini ortaya koyar⁶.

1987-1990 yıllarında Antalya, Burdur ve Fethiye Müzeleri ile Kabalia yöresinde sürdürdüğüm çalışmanın amacı, bugüne değin yayınlanmamış bazı Dioskurlar ve Tanrıça kabartmalarını inceleyerek, genelde gereken ilgiyi görmeyen Anadolu'da Geç Roma Dönemi halk sanatından bir kesitin tanıtılmasına katkıda bulunmaktır⁷.

⁴ Artemis için adak yazıtı taşıyan üç eser bilinmektedir: B. Pace, "Ricerche nella regione di Conia, Adalia e Scalanova: Escursioni", *ASAtene* 6-7, 1923-1924, 445 no. 155 (=Robert, *BCH* 107, 1983, 560 no. 10) Elmalı yakınındaki Macun Asarı'nda saptanmıştır; Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 578 no. 136 (= Chapouthier, 31 no. 10) ve no. 127 ise Anadolu dışındadır. Merkezdeki Tanrıçanın belirli bir tanrıçanın ikonografyasını yansıtması konusunda bkz. Chapouthier, 71-80, 119, 151-184, 237-281 no. 63-75.

⁵ Bu konuda çeşitli görüşler için bkz. Robert, *BCH* 107, 1983, 563-565, 567.

⁶ Tanrıçanın ay motifi ile simgelemesi ve ay ile ilişkisi için bkz. Chapouthier, 54-67, 118-119, 231-233 no. 37-59; Robert, *BCH* 107, 1983, 568-569, 578; Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 577, 593.

⁷ Çalışmamı mümkün kılan Antalya Müzesi Müdürü Sayın Kayhan Dörtlük'e, müze araştırmacıları Sayın Akan Atıla ve Ümit Atıvr'a, Burdur Müzesi eski Müdürü Sayın Selçuk Başer ve eski Müdür Yardımcısı Sayın Ali Harmankaya'ya, Fethiye Müzesi Müdürü Sayın Güven

Çalışma konusu eserlerin büyük bölümünü adak stelleri oluşturmakta, bunlara bir sunak (no. 34) ile Burdur, Gölhisar ilçesi, Çavdır bucağına bağlı Kızıllar köyü çevresindeki iki ayrı yerde saptanan kaya kabartmaları⁸ (no. 26-29) eklenmektedir. Steller bölgede karşılaşılan yöresel nitelikli benzerleri gibi⁹, kireçtaşı ya da iri kristalli mermerden yontulmuş, gerek stelin, gerekse kabartma ve yazıtın biçimlendirilmesinde, işçilik kaba ve özensiz/bilgisiz bir düzeyden ileriye gidememiştir. Taş trapez biçiminde kesilmiştir. Aşağıdan yukarıya doğru hafifçe daralan levhanın yan ve arka yüzeyleri kabaca düzeltilmiş, steli bir zemine yerleştirmeye yarayacak kama ihmal edilmiştir. Stellerde önceliği alınlıklı aediculadan yalınlaştırılmış tiplerin (no. 1, 3, 5-8, 11-17, 24, 31, 33) yanı sıra, çerçeveli trapez tip (no. 2, 9, 18-23, 25) almakta, kaya kabartmalarında benzer formlar yinelenmektedir. Trapez kesilmiş stelde kabartma alanının kemerli bir çerçeve içine alınması (no. 4) ya da tümüyle çerçevesiz bırakılması (no. 32) birer örnek ile karşımıza çıkan uygulamalardır.

Eserlerin üçte birinde adak yazıtı korunagelmıştır (no. 6, 8, 11, 14, 15, 18, 19, 25, 27, 28, 30, 34). Ortak bir kalıbı izleyen yazıt, "ὁ δειῖνα τοῦ δειῖνος Διοσκόροισ ἐϋχῆν / ὀνεθηκεν- Falanca kişi Dioskurlara adadı" biçiminde, yalnızca adakta bulunan kişi ile adağın yöneltildiği Dioskurların adını içermektedir. Daha önce yayınlanan Anadolu kökenli çoğu adakta da görüldüğü

Güler'e; Kabalia yöresindeki araştırmama yardımcı olan Burdur, Kızıllar köyü muhtarı Sayın İsmail Eryılmaz ile öğretmen Seyit Demirörs'e teşekkürlerimi burada yinelerim. Ayrıca teşvik ve yardımlarını gördüğüm Sayın Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu, Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Doç. Dr. Oktay Belli, Doç. Dr. Güler Çelgin ve haritaları çizen Sayın Sühran Belli'ye teşekkür ederim.

⁸ Bölgede Dioskurlar ve Tanrıçaya adanmış çeşitli kaya kabartmalarına rastlanmaktadır: Kızıllar yaylasında Kızılbel (Chapouthier, 23 no. 1; G.E. Bean, *Journeys in Northern Lycia, Denkschriften Wien* 104, 1971, 9 no. 6, res. 5; Robert, *BCH* 107, 1983, 557-558, 571 no. 4, res. 3); Teke Kozacı/Tyriaion çevresi (C. Naour, *Tyriaion en Cabalide*, Zutphen 1980, 81 no. 34, 87 no. 40, 91 no. 44, 115 no. 81-82, 129 dpn. 65, lev. 9, 15); Çıvgalar (C. Naour, "Inscriptions et reliefs de Kibryraide et Cabalide", *ZPE* 22, 1976, 132 no. 27, lev. 10); Kayabaş (Naour, *ZPE* 22, 1976, 130-131 no. 24, lev. 8); İlyaç (Naour, *Tyriaion*, 119 no. 87, lev. 16); Çaltular (Chapouthier, 25-26 no. 3; Robert, *BCH* 107, 1983, 558 no. 5); Kırkpınar (Naour, *ZPE* 22, 1976, 128-130 no. 21-23, lev. 8); Alifahreddin (Chapouthier, 38-40 no. 17; Robert, *BCH* 107, 1983, 558 no. 6); Yazır (Chapouthier, 40-41 no. 18-19; Robert, *BCH* 107, 1983, 558-559 no. 7); Macun Asarı (Bean, *Journeys*, 33-34; Robert, *BCH* 107, 1983, 560 no. 10); Kaynar Alanı (G.E. Bean, "Notes and Inscriptions from Pisidia, Part 2", *AnatSt* 10, 1960, 50; Robert, *BCH* 107, 1983, 561 no. 19).

⁹ Aynı bölgede sıklıkla karşılaşılan Kakasbos/Herakles/Maseis stelleri malzeme ve işçilik açısından benzer özellikler gösterirler; bkz. İ. Delemen, *Anadolu'da Atlı Tanrılar* (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 1993, 16, 22, 27, 89-91. Ayrıca krş. H. Metzger, *Catalogue monuments votifs du Musée d'Adalia*, Paris 1952, 13 no. 1 vdd.

gibi¹⁰, yazıtta Tanrıçanın adına yer verilmemiştir. 11 no.lu kabartmada Dioskurların *Soteres* epiklesisi ile anılması dikkati çekmektedir. "Kurtarıcı" anlamına gelen ve başka Dioskur adaklarından da bilinen *Soter* ekadı ikizlerin başlangıçtan beri vurgulanan, yukarıda değindiğimiz işlevlerini çağrıştırmaktadır¹¹. Ancak bu epiklesisin kabartmaların adandığı Geç Roma Döneminde pek çok tanrı için yaygınlıkla kullanılarak, sıradan fakat manevi bir anlam kazandığı da bir gerçektir¹². Yazıtlar konusunda dikkat çeken diğer özellikler, üç adak sahibinin Latin adı taşıması (no. 11, 15, 30), birinin ekmekçilik (no. 6), bir başkasının marangozluk (no. 18) ile ilgili bir meslek sürdürmesidir.

İncelediğimiz 34 kabartmada bir kadın ve iki genç erkek figüründen oluşan üçlü grup canlandırılmıştır. İkonografya büyük ölçüde Lykia-Kabilia-Pisidia Bölgesinin sikke ve adak kabartmalarında Dioskurlar ve Tanrıça için geçerli olan figürlü şemaları yansıtmakta, Tanrıça figürünün yerini alan hilal ve/veya Dioskur figürlerinin yerini alan pilos simgelerine, söz konusu bölgede örneklenmesine karşın, eserlerimiz arasında rastlanmamaktadır¹³:

Tip 1: Ortada Tanrıça ve iki yanında atlı Dioskurlar,

Tip 2: Ortada Tanrıça ve iki yanında atlarının önünde ayakta duran Dioskurlar,

Tip 3: Ortada Tanrıça ve iki yanında ayakta duran Dioskurlar.

Üç grubun ortak özelliği merkezi, ayakta duran, cepheden betimlenmiş Tanrıçanın oluşturmasıdır. Tanrıça bazen bir sekinin üzerindedir (no. 2, 3, 14, 17-22, 26-29, lev. 1, 4-7)¹⁴. Uzun khitonunun üzerindeki himationa kollarını da örtecek şekilde sarınmıştır¹⁵. Kabartmalarımızdan no. 2 de vücuda bitiştirilmiş kollar tümüyle mantonun içinde kalmakta¹⁶; no. 13 de (lev. 4)

¹⁰ Bkz. dpn. 3; Chapouthier, 105; Robert, *BCH* 107, 1983, 567-568.

¹¹ Furtwängler, *ML* 1/1, 1883-1886, 1158; Chapouthier, 33-34 no. 11, 104; Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 568, 569 no. 9; Frei, *ANRW* 2/18.2, 1990, 1785 no. 43.10.1. Dioskurların bu epiklesisine yazılı kaynaklarda da rastlanmaktadır; bkz. O. Höfer, "Soter", *ML* 4, 1909-1915, 1254-1256.

¹² Höfer, *ML* 4, 1909-1915, 1247-1272; F. Dornseiff, "Soter", *RE* 3A/1, 1927, 1211-1221.

¹³ Bkz. Naour, *Tyriaion*, 18-19; Robert, *BCH* 107, 1983, 556, 578; Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 577-580.

¹⁴ Chapouthier, 106; Metzger, 27; Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 577.

¹⁵ Chapouthier, 116-117.

¹⁶ Krş. Metzger, 23 no. 9, lev. 3; Robert, *BCH* 107, 1983, 560 no. 12.

pozisyon aynı olmakla birlikte, vücuttan bağımsızlık kazanmakta; no. 32 de (lev. 8) her iki elin de göğüs üzerine yerleştirildiği¹⁷ izlenmektedir. Ancak, Tanrıça çoğunlukla kolunu dirsekten büküp, elini göğsünün üzerine yerleştirmiş, sol kolunu ise serbestçe aşağıya sarkıtmıştır (no. 4, 5, 7, 8, 15-24, 26-29, 34)¹⁸. Bu eserlerde figürün elinde herhangi bir atribü görülmemekte ya da kesin bir biçimde ayrımsanamamaktadır. Öte yandan, elimizdeki üç kabartmada (no. 3, 6, 10, lev. 1-3) Tanrıçanın yanında başka betimlerden de bilinen uzun bir asa gösterilmiştir¹⁹. No. 9 da ise, figür sol elindeki asaya dayanırken, aşağıya sarkıttığı sağ elinde bir kurban taşı²⁰ tutmaktadır (lev. 3). Tanrıçanın daha ender rastlanan atribülerinden dal²¹, buradaki eserlerde de yalnızca bir kez karşımıza çıkar (no. 31, lev. 8). Figür sağ kolunu aşağıya sarkıtıp mantosunun ucunu tutmuş, sol elindeki dalı yukarıya doğru kaldırmıştır. İki örnekte belirlenen bir hareket, figürün her iki kolunu yana ve yukarıya açmasıdır. Bunlardan no. 11 de (lev. 3) Tanrıça olasılıkla yanındaki atların başını ya da dizginini tutmakta²², no. 25 de (lev. 6) baş hizasındaki ellerinde bir nesne bulunup bulunmadığı anlaşılmamaktadır²³. İki kabartmada (no. 1, 12, lev. 1, 3) kolların gösterilmemesine karşın, yandaki atlara doğru açılması olasıdır²⁴. Tanrıçanın başında genellikle bir örtü (no. 1-5, 7-9, 12, 14, 17-23, 26-29, 32, 34) ve/veya bir kalathos (no. 2, 6, 8, 23 (?), 32, lev. 1, 2, 6, 8) ya da polos (no. 5, 31, lev. 2, 8) vardır²⁵. Doğrudan başın ya da başlığın üzerinde bir hilal (no. 2, 4, 5 (?), 6, 8, 9, 11, 13, 14, lev. 1-4) yükselebilir²⁶. Üç eserde hilal bir simge gibi, stelin alınlığına yerleştirilmiş

¹⁷ Krş. Metzger, 23-24 no. 10, lev. 3; Robert, *BCH* 107, 1983, 560 no. 13; Naour, *Tyriaion*, 81 no. 34, lev. 15.

¹⁸ Chapouthier, 116; Naour, *Tyriaion*, 18-19.

¹⁹ Chapouthier, 116.

²⁰ Chapouthier, 23-25, 117 no. 2, lev. 1; E. Kalinka, *TAM* 2/3, 1944, no. 933; Metzger, 22-23, 25-26 no. 8, lev. 3; Robert, *BCH* 107, 1983, 560 no. 11, 556-557 no. 2; Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 577-578 no. 123 a.

²¹ Korkuteli kökenli stel: Chapouthier, 38 no. 16, lev. 7; L. Robert, "Un dieu anatolien: Kakasbos"; *Hellenica* 3, 1946, 68 dñn. 1; Metzger, 25.

²² Krş. lev. 9a. Söğüt Gölünün kuzeyindeki Osmankalfalar köyünde bulunan bu kabartma için bkz. G.E. Bean, "Notes and Inscriptions from Cibratis and Caralitis", *BSA* 51, 1956, 150 no. 45; Robert, *BCH* 107, 1983, 561 no. 16. Benzer hareket Sibidounda sikkelerinde de gözlemlenmektedir; bkz. Chapouthier, 51-52 no. 32, lev. 13; H. von Aulock, *Münzen und Städte Pisisiens* 1, Tübingen 1977, no. 1363; Robert, *BCH* 107, 1983, 573-574.

²³ Krş. lev. 9b. Chapouthier, 53-54, 117 no. 36, lev. 15.

²⁴ Krş. Robert, *BCH* 107, 1984, 574 no. 28, res. 4.

²⁵ Chapouthier, 106, 118-120; Metzger, 26.

(no. 6, 16, 31, lev. 2, 4, 8), böylelikle Tanrıçanın, yukarıda değindiğimiz ay ile ilişkisi vurgulanmıştır.

Tanrıçanın iki yanına simetrik yerleştirilmiş atlı Dioskur figürlerini içeren kabartmalar *Tip 1* başlığı altında toplanmıştır. Dioskurların at üzerinde canlandırılması Yunan sanatında İ.Ö. 6.yy.dan başlayarak süregiden, daha sonra Roma sanatında da benimsenen bir özelliktir²⁷. Üç çeşitleme ile karışımıza çıkan *Tip 1* kapsamındaki eserlerin büyük bölümünde (1A ve 1B), atlı Dioskurlar “adeta”²⁸ adımlarıyla Tanrıçaya doğru ilerlemekte ancak, başlarını izleyiciye, adakta bulunan kişiye çevirmektedirler²⁹. Her iki genç de kısa saçlı, sakalsız³⁰ ve ata binmeye elverişli kısa giysiler içindedir. Figürler kısa tunica üzerine bazan savaşçılık ve dinsel anlamda “kurtarıcı”lık işlevlerini vurgulayan bir zırh kuşanırlar (no. 1, 3, 18, 19, lev. 1, 5)³¹. Omuzlarını örten manto arkaya doğru savrulur. *Tip 1A* (no. 1-8, lev. 1-3) Dioskurlara özgü bazı atribütlere yer verir. Bunlar mızrak (no. 1, 2), kılıç (no. 3-5) ve özellikle Hellenistik Dönemden başlayarak Dioskurlar için tipik sayılan konik başlık pilostur (no. 2, 4-8)³². Silah taşıyan Dioskurların hareketi, kompozisyonun bütünü için geçerli olan simetri kuralına dayanır. Silah eğer mızrak ise, soldaki figürün yana doğru açılan sağ elinde, sağdaki figürün sol elindedir³³. Öte yandan, silahın bir kılıç olması durumunda, soldaki figür sağ eliyle dizgini kavrarken, sol elindeki kılıcı dik bir şekilde ileriye uzatmıştır; sağdaki figür aynı hareketi sağ eliyle yinelemiştir³⁴. No. 5 de kar-

²⁶ Chapouthier, 48-54, 118 no. 26-36; Kalinka, *TAM* 2/3, 1944, no. 933; Metzger, 23, 26 no. 9, lev. 3; Naour, *Tyriaion*, 81 no. 34; 87 no. 40, lev. 15; Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 628-630.

²⁷ Furtwängler, *ML* 1/1, 1884-1886, 1172-1174; E. Will, *Le relief cultuel gréco-romain*, Paris 1955, 113; Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 589-590; Gury, *LIMC* 3/1, 1986, 628-630.

²⁸ Binicilikte dört zamanlı, yavaş yürüyüş.

²⁹ Chapouthier, 107.

³⁰ Chapouthier, 109.

³¹ Chapouthier, 110; Metzger, 25; Robert, *BCH* 107, 1983, 568; Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 577-578, 593 no. 123 a. Ayrıca bkz. E.N. Lane, *Corpus monumentorum religionis dei Menis* 3, Interpretations and Testimonia, EPRO 19, Leiden 1976, 106-107; E.N. Lane, “Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor”, *ANRW* 2/18.3, 1990, 2163.

³² Furtwängler, *ML* 1/1, 1884-1886, 1172-1174; E. Will, *Le relief cultuel gréco-romain*, Paris 1955, 113; Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 589-590; Gury, *LIMC* 3/1, 1986, 628-630.

³³ Krş. lev. 9a. Chapouthier, 29-30 no. 7; Naour, *Tyriaion*, 18 no. 2, lev. 7 (=Robert, *BCH* 107, 1983, 562 no. 23). *Tyriaion*'un kuzeyinde saptanan bir kaya kabartmasında da olasılıkla Dioskurlar çifte balta değil, mızrak tutmaktadırlar; krş. Naour, *Tyriaion*, 87 no. 40, lev. 15 (=Robert, *BCH* 107, 1983, 562 no. 25).

³⁴ Aynı hareket olasılıkla Arvalı stelinde de gösterilmek istenmiştir; bkz. lev. 9c. Louis Robert, söz konusu stel ile ilgili yayınında (*BCH* 107, 1983, 574 no. 28, res. 4) Dioskurların

şımıza çıkan bir başka seçenek, soldaki figürün sağ elinde, sağdaki figürün sol elinde tuttuğu kılıcı omuzuna dayamasıdır³⁵.

Eserlerin çoğunluğunu derleyen Tip 1B nin (no. 9-30, lev. 3-8) belirleyici özelliği ise, Dioskurların söz konusu atribülerden tümüyle yoksun gösterilmesidir. Anadolu kökenli Dioskurlar ve Tanrıça adak kabartmalarında en yaygın şema olarak niteleyeceğimiz³⁶ Tip 1B, Dioskurları her iki elleriyle dizgini kavrayarak, merkezdeki Tanrıçaya doğru yönelen, silahsız ve başları açık iki genç görünümünde betimler.

Tip 1C yi ayırımsamamıza neden olan Korkuteli, Yeşilyayla kökenli stel (no. 31, lev. 8) çeşitli yönleriyle önem taşımaktadır. Eseri farklı kılan başlıca etmen kompozisyonda belirlemekte, üçlü şema bugüne değin yayınlanmış Dioskurlar ve Tanrıça kabartmalarında rastlamadığımız bir uygulamayı yansıtmaktadır. Burada atlı Dioskurlar alışlageldiği üzere merkezdeki Tanrıçaya değil, dışarıya yönelmiş, ancak başları ters yöne, Tanrıçaya doğru çevrilmiştir. Atların dışa doğru yönelmesi Tip 2 başlığı ile nitelediğimiz, atlarının önünde ayakta duran figürlerin canlandırıldığı eserlerde saptanabilmekte³⁷, fakat bilinen *atlı* Dioskur betimlerinde benzerleri ile karşılaşmamaktadır. Kabartmanın bir diğer özelliği Dioskurların arasında yer alan Tanrıçanın, elinde bir dal ile betimlenmesidir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, dal Tanrıçanın sık rastlanan atribüleri arasında sayılmamakta, bu yönüyle figür en yakın benzerini yine Korkuteli çevresinden bir kabartmada bulmaktadır³⁸. Figürleri karakteristik başlıkları, polos ve pilos ile gösteren Yeşilyayla steli, alınlığında hilal ve iki yanında yıldız motiflerini içermesi açısından

atlarının önünde ayakta durduklarını ve sağdaki figürün sağ omuzunun üzerinde niteliği anlaşılmalı bir nesnenin yükseldiğini belirtir. Oysa bu çok kabaca işlenmiş kabartmada garip bir şekilde adım atan her iki atın ön ve arka bacaklarının arasında ve ortak zemine basamayacak kadar yukarıda Dioskurların ayakları kesin bir biçimde seçilebilmektedir; bkz. Hermery, *LIMC* 3/1, 1986, 577 no. 123. Sanatçı yeterince usta olmadığından baş ve gövdeyi cepheden, bacakları profilden göstermek ile yetinmiş, figürleri gerçek anlamda atın üzerine oturtamamıştır. Aynı yetersizlik olasılıkla sağdaki atının sağ elinde tutup, yukarıya kaldırdığı bir nesnenin omuzundan yükselen bir öge gibi görünmesine yol açmıştır. Dioskurların yöresel atribüleri gözden geçirildiğinde sivri uçlu, kısa ve hafif kavisli olan bu nesne bir kılıç olarak tanımlanabilir.

³⁵ Krş. Chapouthier, 52 no. 32; 42; 62 no. 51-52.

³⁶ Bkz. örneğin, Chapouthier, 23-25 no. 2, 38 no. 16, lev. 1, 8; Metzger, 22-24 no. 8-11, 63-64 no. 35, lev. 3.

³⁷ Bkz. Chapouthier, 107.

³⁸ Bkz. dpn. 20.

tanrısal üçlünün niteliklerine de ışık tutmakta, Tanrıçanın ay ile ilişkisini, ikizlerin ise yıldızlı, göksel kişiliğini yansıtmaktadır³⁹.

Merkezdeki Tanrıçanın iki yanında, atlarına binmek yerine, onların önünde ayakta duran Dioskurların canlandırıldığı *Tip 2*, incelediğimiz eserler içinde iki kez örneklenir (no. 32-33, lev. 8). İkizler atlarını, *Tip 1C* deki gibi, Tanrıçaya değil, dışarıya doğru yönelmişlerdir. Bir elleriyle dizgini tutarlar. No. 32 her iki genci de *Tip 1* e özgü atlı Dioskurlardan farklı olarak, çıplak betimler; kısa bir manto yalnızca omuzları örtmektedir⁴⁰. İkizlerin başlarındaki pilostan başka bir atribüleri yoktur. İkinci kabartmada (no. 33) ise, günümüze gelen tek Dioskur zırhlıdır ve bir eliyle atının dizginini tutarken, diğerinde sivri ucu belirgin bir mızrak taşımaktadır. *Tip 2*, burada incelenen eserlerin bütününe gösterdiği orana koşut olarak, Anadolu adak kabartmaları genelinde de *Tip 1* ölçüsünde yaygınlık bulmamaktadır. Bilinen kabartmalar içinde çıplak ya da giyimli, silahlı ya da silahsız, *Tip 2* şemasını yansıtan örneklerin hemen hepsi Anadolu dışında üretilmiştir⁴¹. Yalnızca Baal'de saptanan, fakat işçiliği dolayısıyla Anadolu'ya bağlanan bir adak steli atlarının önünde ayakta duran Dioskurları betimler⁴². Bir elleriyle dizgini tutan ikizler bu kez atlarını merkeze doğru yöneltilirler. Figürler bir *parazonium*, kısa kılıç, ile silahlanmış ve no. 33 deki gibi zırh kuşanmışlardır. Lykia-Kabilia-Pisidia'da yöresel adak kabartmalarını üreten sanatçılar arasında revaç bulmadığı anlaşılan *Tip 2* ve benzerlerinin, yaklaşık aynı dönem ve aynı çevre sikkelerinde benimsenmesi ise, kuşkusuz çarpıcı bir tezat oluşturmaktadır⁴³: Merkezdeki Tanrıçanın iki yanında ayakta duran ve atlarının

³⁹ Alınlıkta benzer düzenleme için bkz. Robert, *BCH* 107, 1983, 555-556, res. 1. Yıldız motifinin Dioskurları simgelemesi konusunda bkz. Furtwängler, *ML* 1/1, 1884-1886, 1154, 1162-1163; 1171-1172; Chapouthier, 114-115, 232; Hermay, *LIMC* 3/1, 1986, 567, 592.

⁴⁰ Dioskurların çıplak betimlenmeleri konusunda bkz. Chapouthier, 109; Will, 114; Robert, *BCH* 107, 1983, 568, 677.

⁴¹ Çıplak olarak, krş. Chapouthier, 28-29 no. 6 (Selanik?), 54-55 no. 37 (Peloponnesos?), 55-57 no. 38-39 (Tegea), 78-79, lev. 2, 3, 5. Atlarını merkeze doğru yönelmiş benzer figürler için bkz. Chapouthier, 31-32 no. 9-11 (Yugoslavya), lev. 6, 8. Giyimli olarak, krş. Chapouthier, 48-50 no. 26, lev. 1. (Mısır, Theadelphia).

⁴² Bkz. Robert, *BCH* 107, 1983, 575-577, res. 5. Yazar figürlerin omuzlarına dayadıkları nesneyi bir "cetvel ya da sopa" olarak tanımlamaktadır. Ancak dpn. 41-42 de sıralanan sikkeler, ayrıca katalogumuzdaki no. 34 ve ilintili eserler, bunun kısa bir kılıçtan başka birşey olamayacağını göstermektedir. Yunan ve Roma ikonografyasında kılıç ve *parazonium* Dioskurların olağan atribüleri arasında yer alırlar; bkz. dpn. 30 ve Gury, *LIMC* 3/1, 1986, 628.

⁴³ Chapouthier, 50-51 no. 28-31; von Aulock, no. 403, 796, 969-970, 974, 1003, 1024; Robert, *BCH* 107, 1983, 577.

dizgininden tutarak, onları dışarıya doğru yönelten çıplak Dioskur figürleri Antoninus Pius ve Caracalla dönemi Kodroula sikkelerinde atribüsüz; Septimius Severus dönemi Isinda sikkesinde mızrak ile; Antoninus Pius dönemi Trebenna sikkesinde mızrak ve başlarının üstünde yıldız motifi ile; Antoninuslar dönemi Termessos Maior sikkelerinde mızrak ve pilos ile betimlenmişlerdir. Ön yüzde Gordianus III portresinin yer aldığı Akalissos sikkesinde pozisyon değişmiştir. Figürler atlarını merkeze yöneltiler; pilos ve kılıç ile karakterize edilen ikizler yine çıplaktır. Septimius Severus dönemi Ariassos sikkesinde de atlarının yanında duran Dioskurların canlandırıldığı izlenmektedir. İki kabartmamızın bire bir karşılığını içermemesine karşın, Anadolu kökenli adak kabartmalarına oranla daha yakın örnekler sunan bu sikkelerin yanı sıra, bir grup sikke de Tanrıçayı simgeleyen bir hilal motifinin iki yanına yerleştirilmiş, benzer Dioskur figürlerini içerir⁴⁴: Sagalassos sikkelerinin arka yüzü üç ayrı dönemde, Hadrianus, Marcus Aurelius ve Claudius Gothicus zamanında, atlarını merkezdeki hilal motifine yönelten Dioskur figürleri ile bezenmiştir; figürler tunica ve pilos giyerler. Benzer bir betime Commodus dönemi Verbe sikkesinde rastlanmakta, bu kez ikizlerin başlarının üzerine yıldız motifi eklenmektedir. Ön yüzünde Iulia Mamaea büstünün saptandığı Ariassos sikkesi de atlarının yanında duran çıplak Dioskurları, pilos ve mızrak ile göstermektedir.

Tip 3 ü önceki gruptan ayıran etmen, bu kez atların gözardı edilmesidir. Bu tip için tek örneğimizi oluşturan no. 34, no. 32 deki gibi, ayakta duran Dioskurları yine başlarında pilos ile, çıplak olarak canlandırmıştır (lev. 8). Hareket tümüyle simetrik. Her iki figürde de serbest bacak merkeze, Tanrıçaya doğru yana açılmıştır. İkizler taşıyıcı bacak yanında yükselen mızrağa bir elleriyle dayanırken, diğer ellerinde omuzlarına yasladıkları bir *parazonium* taşımaktadırlar. Dioskurların ikonografyası açısından kabartmanın en yakın benzeri Attika, Kephissia'dan İ.S. 2. yy. 2. yarısına tarihlenen bir lahit kabartmasında karşımıza çıkar; pozisyon ve atribülerdeki kimi farklılıklara rağmen, genel şemanın gözlemlenebildiği diğer örnekler de Anadolu dışındandır⁴⁵. Yayınlanmış Anadolu kökenli Dioskurlar ve Tanrıça adak kabartmaları arasında örneğini saptayamadığımız *Tip 3* için yine aynı

⁴⁴ Chapouthier, 58-60 no. 43, 45, 45, 46; von Aulock, no. 1399-1405, 1425; Robert, *BCH* 107, 1983, 54, 577.

⁴⁵ Chapouthier, 36-37 no. 15 (Kephissia), 50 no. 27 (Mısır, Aleksandria; sikke), 53-54 no. 35-36 (gemma; bkz. burada lev. 9b), 60-61 no. 47-50 (Kilikia ve Suriye, sikke); 63 no. 54 (Mısır), 66 no. 58 (gemma), lev. 11-12, 15.

bölgeden birtakım sikkeler aydınlatıcı olmaktadır⁴⁶; Heliogabalus döneminde basılmış Prostanna sikkesinde Tanrıçayı simgeleyen, merkezdeki hilal motifinin iki yanına, 34 no.lu kabartmadaki tüm ikonografik özellikleri yinelenen Dioskur figürleri yerleştirilmiştir. Sikkedeki figürlerin tek farklılığı başlarının birbirine yönelik olarak, profilden gösterilmesi ve taşıyıcı bacağın değiştirilmesidir. Antoninus Pius dönemi Pednelissos sikkesinde de benzer figürlere rastlanmakta, ancak bu kez kılıç taşımadıkları göze çarpmaktadır.

Tip 2 ve 3 ü örnekleyen 32 ve 34 no.lu kabartmalarda Tanrıçanın yanında çıplak ve ayakta betimlenen Dioskurlar, gerek duruş biçimleri, gerekse ikonografik özellikleri bakımından, Tanrıçanın canlandırılmadığı, diğer bir deyişle üçlü şemanın söz konusu olmadığı bazı yapıtlardaki figürler ile yakınlık göstermektedirler. İstanbul Arkeoloji Müzesinde korunan ve İ.S. 3. yy. ortalarına tarihlenen "Sidamara Lahdi"nin ana yüzünü iki yandan sınırlayan "Dioskur" figürleri⁴⁷, no. 32 dekine benzer şekilde, dışarıya doğru yönelttikleri atlarının önünde ayakta dururlar. Sidamara Dioskurları da omuzlarını örten manto dışında, çıplak betimlenmişlerdir. Ayrılıkları saçlarının bir pilos ile örtülmemesidir. Kuşkusuz bu figürlerin canlılığı, vücuttaki hafif burkulma, başın merkeze doğru çevrilmesi ve yüzey işçiliği katalogumuzdaki eser ile karşılaştırılmayacak derecede başarılıdır. Fakat sanatçımızın frontaliteyi kıramamasına karşın, figürlerin ağırlığını lahit kabartmasındaki gibi, bacaklardan birine vermek istediği, bunu iki figürde simetrik değil, paralel olarak gerçekleştirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Selanik'ten bir paye kabartması ikizlerden yalnızca birini yansıtmakta⁴⁸, çıplak figür göğsünü ve omuzlarını örten mantosu, başındaki pilosu, mızrağı ve kılıcı ile no. 34 ü anımsatmaktadır. Ancak, mızrağı serbest bacak, kılıcı taşıyıcı bacak tarafında tutması bir farklılık yaratmaktadır. Serbest bacağın hafifçe ileriye uzatılması ve başın bu yana çevrilmesi de, iddiasız bir sanatçı tarafından üretilen, frontalitenin ağır bastığı eserimizde gerçekleşmeyen özelliklerdir. İşçiliğe bağlı farklılıklar İ.S. 2. yy.a tarihlenen Perge Dioskur'u⁴⁹ açısından da geçerlidir. Bu tam plastik eserde çıplak figür, mantosu, pilosu, taşıyıcı bacağının yanına dayadığı mızrağı ve omuzuna yasladığı *parazoniumu* ile no. 34 e en yakın örneği oluşturmaktadır. Adı geçen yapıtlara

⁴⁶ Chapouthier, 57 no. 41, 59 no. 44; von Aulock, no. 1189, 1209; Robert, *BCH* 107, 1983, 574, 578.

⁴⁷ Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 571 no. 39, lev. 459.

⁴⁸ Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 572 no. 51, lev. 460.

⁴⁹ Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 575 no. 90, lev. 464.

oranla, frontalitenin belirginlik kazandığı bir Dioskur figürü Selanik kökenli sütun başlığını süslemektedir⁵⁰. Piloslu genç bu kez tümüyle çıplaktır. Mızrağını no. 34 deki gibi taşıyıcı bacak tarafında tutmuş, fakat öbür elini ondan farklı olarak kalçasına dayamıştır. Değindiğimiz bu belli başlı örneklerin tümü, betimleme açısından eserlerimize yaklaşmakla birlikte, stilistik yönden İ.S. 2.-3. yy. halk sanatını değil, imparatorluk sanatını yansıtmaktadırlar.

Eserlerin ortaya koyduğu ikonografya ayrıntılı olarak incelendikten sonra, üzerinde durulması gereken belki de en önemli sonuç, Tanrıçanın iki yanındaki Dioskurları - atları ile ya da atsız - ayakta ve çıplak betimleyen Tip 2 ile Tip 3 ün yöresel adak kabartmalarında yaygınlık göstermediği ve en yakın benzerlerini imparatorluk sanatı ürünlerinde bulduğudur⁵¹. Kabartmalar ile yaklaşık aynı zaman ve çevreyi paylaşan Anadolu kent sikkelerinde bu tiplere rastlanmasının nedeni ise, kabartmalara karşıt olarak, sikkelerin imparatorluk sanatının bir uzantısını oluşturmalarıdır. İmparatorluk sanatına özgü bazı şemaların yöresel kabartmalarda bu derece az karşımıza çıkması, Lykia-Kabalia-Pisidia halk sanatının imparatorluk sanatından ne düzeyde etkilendiğini yansıtmaması açısından kuşkusuz önem taşımaktadır. Burada popüler beğeni kendini göstermektedir. Bölgeye özgü pek çok adak kabartmasında Kakasbos/Herakles, Sozon, Apollon, Men ve başka tanrıları at üzerinde görmeyi yeğleyen yöresel sanatçılar, Dioskurları da Tanrıça ile birlikte betimlerken, ikizlerin İ.Ö. 6.yy.dan başlayarak sürdürülen atlı tiplerini benimsemiş, iki atlının rol aldığı şemaları üstün tutarak yinelemiştir⁵².

Burada incelenen eserler, farklı ikonografik tiplerin varlığına karşın, işçilik yönünden, simetrik üçlü kompozisyonu kalıplaştıran, Lykia-Kabalia-Pisidia kökenli diğer Dioskurlar ve Tanrıça kabartmaları ile uyum içindedirler. Anadolu'nun büyük sanat merkezlerinden uzakta üretilen ve yöresel halk sanatını yansıtan bu yapıtlarda figürler hareketsiz, frontal ve oransızdır⁵³. Cepheden gösterilmiş üç figürün yan yana ayakta sıralandığı Tip 2 ve Tip 3 de hareketsizlik ve frontalite kuvvetle egemendir. Bölgenin başka adak kabartmalarında - örneğin çifte balta taşıyan Lykialı tanrı üçlüsünün,

⁵⁰ Hermary, *LIMC* 3/1, 1986, 574 no. 74, lev. 462.

⁵¹ Ayakta çıplak Dioskur tipinin, Klasik Dönem öncüle dayanması konusunda bkz. Will, 114; Robert, *BCH* 107, 1983, 568, 574, 577.

⁵² Bkz. dñn. 8 ve 26.

⁵³ Chapouthier, 101, 106-108; Robert, *BCH* 107, 1983, 567.

üç/dokuz Nymphe'nin betimlendiklerinde - yinelenen bu özellikler, bilindiği gibi, genelde de İ.S. 2.-4.yy. Roma kabartma sanatının anahtar öğelerindedir⁵⁴. Bir heykel gibi kıpırtısızca duran Tanrıçanın iki yanında "adeta" adımlarıyla ilerleyen atlı Dioskurların canlandırıldığı ana grup Tip 1 belli bir hareketi içermesine karşın, aynı derecede donuk ve "hareketsiz" dir. Tip 1A ve 1B de atlılar merkeze doğru yönelmekte ancak, başlarını izleyiciye, adakta bulunan kişiye çevirmektedirler. Böylece frontalite ilkesi ile, hareket gerçeklikten bir adım daha uzaklaşmakta, (fakat özne ile nesne, bir başka deyişle tanrı ile ona adakta bulunan kişi, arasında) doğrudan bir bağ kurulabilmektedir. Cansızlık ve kuruluş yanında, kimi kez figürün oturuş biçiminde ve atın bacaklarının durumunda yanlışlıklar vardır (no. 1, 4, 24, 26)⁵⁵. Kabartmaların başlıca özellikleri arasında saydığımız oransızlık ise öncelikle kompozisyonda göze çarpar. Merkezdeki Tanrıça bir seki üzerinde durmadığı örneklerde bile (no. 1, 4, 5...), atlı Dioskurlar ile aynı boyda canlandırılmıştır⁵⁶. Figür ata, baş gövdeye oranla büyüktür (özellikle, no. 1, 2, 4-7....). Geniş yüzde gözler tüm ilgiyi çekecek derecede iri, buna karşılık ağız küçük ve ince yapılıdır. İncelenen eserlerde yüzey işçiliği kaba, özensiz/bilgisiz bir düzey göstermektedir⁵⁷. Gerek tanrı, gerekse atların biçimlendirilmesinde kemik ve kas yapısının yansıtılması gibi bir kaygı güdülmemiştir. Giysi kıvrımları hareket ya da doku ile ilişki kurulamayacak ölçüde şematiktir. Yaygınlıkla uygulanan sistem eşit aralıklı ve kesintisiz kıvrımlardan oluşur. Saç ve yele tutamları da aynı şekilde mekanik kazımlar ile belirtilmiştir⁵⁸. Daha özenli bir yüzey işçiliği ile yüksek kabartmaya yaklaşan no.

⁵⁴ Örneğin, L. Robert, "Dedicaces et reliefs votifs", *Hellenica* 10, 1955, 5-11, lev. 2; Metzger, 42-45, 65-68 no. 19, 20, 36-541, lev. 6-7; Naour, *ZPE* 22, 1976, 129 no. 20, lev. 8. Geç Roma sanatının bu özellikleri için bkz. Will, 219-255; R. Bianchi Bandinelli, *Rom, Das Zentrum der Macht, Die römische Kunst von den Anfängen bis zur Zeit Marc Aurels*, München 1970, 312, 314-316, 320, 323, 324; R. Bianchi Bandinelli, *Rom, Das Ende der Antike, Die römische Kunst in der Zeit von Septimius Severus bis Theodosius I*, München 1971, 3, 63, 374-375; D. Strong, *Roman Art*, London 1980 (2), 168, 198, 108-211, 226-228, 255, 264; T. Wujewski, *Anatolian Sepulchral Stelae in Roman Times*, Poznan 1991, 69-84, 97-98.

⁵⁵ Aynı özelliklere atlı tanrı Kakasbos/Herakles kabartmalarında da rastlanır; bkz. Delemen, 90.

⁵⁶ Bu durum işçilik düzeyinin yanı sıra, üç figüre eşit önem verilmesinden kaynaklanır; bkz. Chapouthier, 106.

⁵⁷ Krş. Delemen, 27, 91.

⁵⁸ Krş. A. Riegl, *Die spätromische Kunstindustrie*, Wien 1924, 1964 (2), 88-92, 128-1229; G. Rodenwaldt, "Römische Reliefs, Vorstufen zur Spätantike", *JdI* 55, 1940, 12-43; G. Rodenwaldt, "Zur Begrenzung und Gliederung der Spätantike", *JdI* 59-60, 1944-45, 82-84; A.M.McCann, "Beyond the Classical in the Third Century", *ANRW* 2/12.2, 1981, 624-641.

31 bile (lev. 8), özünde hareketsiz, frontal ve oransız üç figürü betimlemektedir.

Sıralanan özellikler ve epigrafik veriler – eta, sigma, omega gibi harflerin yuvarlak karakteri, apices ve ligaturalar – eserlerin İ. S. 2. yy.dan 4. yy. başlarına dek uzandığını ortaya koymakta, bu durum diğer Dioskurlar ve Tanrıça kabartmalarının yanı sıra, aynı dönemlerde yoğunlaşan sikke betimleriyle de desteklenmektedir⁵⁹. Eserlerin yalın formu, figürlerin giyimlerine ve atların donanımına ilişkin ayrıntılardan ve belirli bir döneme işaret edecek stilistik kriterlerden yoksun bulunması, onları dar zaman dilimlerine tarihlemeye olanak bırakmamaktadır.

KATALOG

Tip 1 - Tanrıça ve atlı Dioskurlar

A)

1. Adak steli

lev. 1

BY: Belirsiz. Antalya Müzesi env. 1.30.82.

Kireçtaşı. Şematik alınlıklı aedicula formu, beşgen biçiminde bir çerçeveye dönüştürülmüş; akroterler kabaca belirtilmiştir. Oldukça iyi durumdadır.

y: 34, g: 42, k: 11.5, kd: 1,7.

Tanrıçanın kolları ve herhangi bir atribüsü gösterilmemiştir. İki yanındaki Dioskurlar zırhlı ve mızraklıdır. Manto yoktur. Baş açıktır.

Yazıt yoktur.

2. Adak steli

lev. 1

BY: Belirsiz. Antalya Müzesi env. 3.67.73.

Kireçtaşı. Çerçeveleli dikdörtgen tiptedir. Yüzey aşınmıştır.

y: 20.5, g: 25.8, k: 12, kd: 0.8.

⁵⁹ Chapouthier, 97-99.

Tanrıça bir tabure üzerindedir. Kollar vücuda yapışık durumda, mantonun içinde kalmıştır. Başın üzerinde kalathos ve onu taçlandıran hilal gösterilmek istenmiştir. Dioskurlarda tunica, kısa manto, kısa çizme, pilos ve mızrak ayrımsanabilmektedir.

Yazıt yoktur.

3. Adak steli

lev. 1

BY: Belirsiz. Antalya Müzesi env. A. 3833.

Kireçtaşı. Form no. 1 benzeridir. Yüzey aşınmış, köşeler kopmuştur.

y: 29.5, g: 31, k: 10, kd: 1.1

Tanrıça yüksek bir seki üzerindedir. Sağ kolunu dirsekten kıvrarak, karnının üzerine yerleştirmiş, sol eliyle uzun bir asaya dayanmıştır. Aşırı derecede uzun bacaklı atlara binmiş Dioskurlar tunica, zırh ve kısa çizme giymişlerdir. Ellerindeki kısa kılıcı yukarıya kaldırmışlardır.

Yazıt yoktur.

4. Adak steli

lev. 1

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 531. 71.75.

Kireçtaşı. Dikdörtgen formlu stelde kemerli bir kabartma alanı çukurlaştırılmış, kemerin üzerinde üç akroter alçak kabartma olarak işlenmiştir. Yüzeydeki küçük hasarlar dışında, iyi durumdadır.

y: 21.2, g: 21.4, k: 8.7, kd: 1.7.

Tanrıçanın göğsü üzerine yerleştirdiği sağ ve aşağıya sarkıttığı sol eli giysisinin kıvrımları arasında görünmektedir. Başının üzerindeki hilal belirgindir. Dioskurlar kılıçlarını no. 3 deki gibi yukarıya kaldırmışlardır. Ancak burada zırhlı değildirler ve başlarında bir pilos bulunmaktadır.

Yazıt yoktur.

5. Adak steli

lev. 2

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 4742.

Mermer. Alınlıklı aedicula formundan şematize edilmiş tiptedir; kabartma alanı dikdörtgen biçiminde çukurlaştırılmış, yan köşelerde iri çıkıntılar ile akroterler belirtilmiştir.

y: 25, g: 24.5, k: 9, kd: 1.2.

Tanrıça figüründe kolların durumu no. 4 deki gibidir. Aşağıya sarkıtılmış sol el mantonun ucunu tutmaktadır. Başın üzerinde bir polosun (ve hilalin?) kalıntıları vardır. Kısa tunica ve manto giymiş olan Dioskurlarda pilos ve omuza dayalı kılıç ayrımsanabilmektedir.

Yazıt yoktur.

6. Adak steli

lev. 2

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 7855.

Mermer. Form no. 5 dekine yaklaşır; daha özensizce biçimlendirilmiştir. Alınlığın ortasında kazıma ile belirtilmiş bir hilal ve sağında kabaca çizilmiş ışın taçlı Helios büstü yer alır. Yüzey aşınmıştır.

y: 33.3, g: 36.4, k: 9.8, kd: 1.6, hy: 1.4.

Tanrıçanın sağ kolu dirsekten kıvrılmıştır. Sol eliyle uzun bir asaya dayandığını anlaşılır. Bir örtü bulunmayan başında, kalathos ve hilal belirgin-dir. İki elleriyle dizgini kavrayan Dioskurların başlarında pilos, atlarda dizgin ve eyer takımları belirtilmiştir.

Yazıt alt silmededir:

Μάγνος ὀάρτος ---
Δι]οσκόροισ ἐδύχην.

Magnos adı için bkz. W.Pape-G.E.Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1875(3), 836; L.Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prag 1964, no. 841. Adakta bulunan Magnos'un ekmek üretimi ya da satışı ile ilgili bir meslek yürüttüğü anlaşılmaktadır: bkz. W.Pape-M.Sengebusch, *Handwörterbuch der griechischen Sprache*, Braunschweig, 1880(3), 363 ("artos", vdd.).

7. Adak steli

lev. 2

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 3986.

Kireçtaşı. Form no. 1 benzeridir. Yüzey aşınmıştır.

y: 22.9, g: 42.8, k: 9.7, kd: 1.9.

Tanrıça figürünün pozisyonu 5 no.lu kabartmamızdaki gibidir. Ancak örtülü başında bir kalathos ve hilal taşımamaktadır. Dioskurlar no. 6 daki özellikleri yansıtırlar.

Yazıt yoktur.

8. Adak kabartması

lev. 3

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 266.

Mermer. Form no. 7 deki gibidir. Sol yan, sağ üst ve alt köşeler eksiktir, yüzey aşınmıştır.

y: 46.5, g: 60, k: 20, kd: 2, hy: 1.9.

Tanrıçanın hareketi no. 5 deki gibidir; başının üzerinde kalathos ve hilale ilişkin izler bulunmaktadır. Günümüze ulaşabilen sağdaki Dioskurun tunica giyimli olduğu, mantosunun rüzgarla şiştiği görülmekte, başında bir pilos olduğu anlaşılmaktadır. Atlının sağında iki figür merkeze doğru ilerler. Adakta bulunanları canlandıran bu figürler himationa sarınmıştır. Adakta bulunanları gösteren başka Dioskurlar ve Tanrıça kabartmaları için bkz. Chapouthier 25-26 no. 3 (Çaltular), 38-40 no. 17 (Ali Fahreddin).

Yazıt alt silmededir:

--- E · KOY Δι οσκοποις ευχην

B)

9. Adak steli

lev. 3

BY: Pisidia Bölgesi. Antalya Müzesi env. 6.14.73.

Kireçtaşı. Form no. 2 ye benzer. Kenarlardan küçük parçalar kopmuştur, Tanrıçanın başı eksiktir.

y: 26.5, g: 34, k: 11.7, kd: 2.9.

Tanrıçanın aşağıya sarkıtığı sağ elinde bir patera vardır. Sol eliyle asasına dayanmaktadır. Başının üzerindeki hilal belirgindir. Atlı Dioskurlar başlarını izleyiciye, adakta bulunana çevirmişlerdir. Kısa tunicalarının üzerindeki manto omuz ve göğsü örtmekte, hafifçe arkaya uçmaktadır.

Yazıt yoktur.

10. Adak steli

lev. 3

BY: Burdur, Günalan köyü (eski Lengüme). Burdur Müzesi etüdlük.

Kireçtaşı. Stelin baş tarafı eksiktir.

y: 17.3, g: 33, k: 8, kd: 0.9, hy: 1:3.

Üç figürün de başı günümüze gelmemiştir. Merkezdeki Tanrıçanın sağındaki asaya dayandığı anlaşılır. Dioskurlar no. 9 daki özellikleri yinelerler. İşçilik tahta oymacılığına yaklaşıyor.

Alt silmede A, E gibi bazı harflerin belli belirsiz izleri kalmıştır.

11. Adak steli

lev. 3

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 485. 44.74.

Mermer. Alınlıklı aediculadan yalınlaştırılmış stel tipindedir. Kabartma dörtgen bir alanda yer almaktadır. Tympanon çukurlaştırılmış, ortasına kanatlarını açmış ve başını sola çevirmiş bir kartal kabartması yerleştirilmiştir. Alınlığın köşelerindeki akroterler kopmuş, yüzey aşınmıştır.

y: 22, g: 26.5, k: 5.5, kd: 1.7, hy: 1.2.

Tanrıça yalnızca bir khiton giymiştir. Açık başının üzerinde kalın, uçları küt bir hilal vardır. Figür kollarını iki yana doğru açarak yukarıya kaldırmıştır. Olasılıkla atların başını ya da dizginlerini tutmaktadır. Dioskurlar duruş ve ikonografya açısından no. 9 daki özellikleri yinelemektedir. Omuzlarının arkasında uçuşan manto, yontucunun ustalıksızlığı dolayısıyla dik bir kanat görünümü almıştır.

Yazıt yatay geisondan başlayarak, alt silmede devam etmektedir:

Διοσκόροις Σωτήρσι Γαίου
 Ουεττίου ἑπιταγή(ν) ἀνέθηκεν.

Adakta bulunan kişi Latin adı taşımaktadır: *Caius Vettius*.

12. Adak steli

lev. 3

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi etüdlük.

Mermer. Form no. 11 deki gibidir. Sol alt köşe eksiktir.

y: 31.4, g: 29, k: 10.2, kd: 1.3.

Figürler no. 11 deki genel özellikleri yinelerler. Bu kez Tanrıçanın kolları tam olarak görünmemekle birlikte, yana doğru açıldığı anlaşılmakta ve örtülü başının üzerinde hilale rastlanmamaktadır.

Yazıt yoktur.

13. Adak steli

lev. 4

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi etüdlük.

Mermer. Form no. 11-12 deki gibidir. Sol atıyı içeren kenar kopmuştur, sağ alt köşe eksiktir.

y: 27.3, g: 30.2, k: 9, kd: 1.1.

Figürler no. 11 deki genel özellikleri yinelerler. Farklı olarak, Tanrıçanın kolları iki yana açılmamakta, vücuda yapışık bir biçimde aşağıya sarmaktadır.

Yazıt yoktur.

14. Adak steli

lev. 4

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 194.62.75.

Mermer. Form no. 11-13 deki gibidir. Akroterler ve sağ alt köşeden küçük bir parça eksiktir.

y: 37, g: 40, k: 14, kd: 1.6, hy: 2.

Tanrıça yüksek bir sekinin üzerindedir. Sağ eli göğsünün üzerindedir. Olasılıkla sol eliyle bu yandaki atın başına ya da dizginine uzanmaktadır. Örtülü başının üzerinde hilal belirgindir. Dioskurlar no. 11-13 deki özellikleri gösterir.

Yazıt alt silmededir:

--- ΚΛΗC ΔΙΟΣΚΟ[ροισ εϋ] χήν.

15. Adak steli

lev. 4

BY: Antalya çevresi. Antalya Müzesi env. 1.11.88.

Kireçtaşı. Form no. 11-14 deki gibidir. Yüzey oldukça aşınmıştır.

y: 34.3, g: 33.2, k: 10, kd: 1, hy: 1.8.

Tanrıçanın duruşu no. 7 dekine benzer. Başının üzerinde kalathos yükselir, ayrıca bir örtü yoktur. Dioskurlar no. 11-14 deki özellikleri gösterirler.

Yazıt çerçevenin alt kenarına kazınmış, son iki harf sol kenarda devam ettirilmiştir:

Τερτία Ὀκταουία εὐχίην.

Adakta bulunan kişi Latin adı taşıyan bir kadındır: *Tertia Octavia*.

16. Adak steli

lev. 4

BY: Belirsiz. Fethiye Müzesi etüdük.

Kireçtaşı. Form no. 11-15 deki gibidir. Alınlığın orta kesimi günümüze gelmediğinden, buradaki bezeme bilinmemekte, sol köşede yukarıya dönük bir hilal motifi dikkati çekmektedir. Stel Tanrıça ile soldaki atlımın arasından dikey bir çizgiyle ikiye kırılmıştır. Sol alt köşe ve tanrıçanın başı eksiktir.

y: 9, g: 26.1, k: 2.5, kd: 0.5.

Tanrıça giysisi ve duruş biçimi ile no. 4, Dioskurlar no. 11-15 deki figürlere yaklaşmaktadır. Atlar tam profilden betimlenmişlerdir.

Yazıt yoktur.

17. Adak steli

lev. 5

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 7383.

Kireçtaşı. Stel no. 1 tipinde, fakat alt kenar dışında, daha ince bir çerçeveye sahiptir. Sol üst ve sağ alt köşe eksiktir.

y: 28.4, g: 34.2, k: 7.1, kd:1.3.

Bir seki üzerindeki Tanrıça kollarının durumu bakımından no. 4 dekine benzer. Hiçbir atribüsü yoktur. Atlarının bir ayağını Tanrıçanın bulunduğu sekiye dayayan Dioskurlar no. 11-15 deki özellikleri yinelerler.

Yazıt yoktur.

18. Adak steli

lev. 5

BY: Belirsiz. Antalya Müzesi env. 2.10.77.

Kireçtaşı. Stel no. 2 tipindedir; alt kenar dışında, çerçeve kalınlığını yitirmiştir. Yüzey oldukça aşınmıştır.

y: 39.7, g: 43.2, k: 12.8, kd: 1.6, hy: 5-3.0.

Yüksek bir sekinin üzerinde duran Tanrıça genel özellikleri açısından no. 17, Dioskurlar no. 11-17 deki figürlere benzemektedirler. Dioskurlar bu kez zırhlıdır. Göğüste çapraz şerit ve etekte *pteryges* kazıma ile belirtilmiştir. Manto yoktur. Atlar tümüyle profilden betimlenmiş, dizgin ve eyer takımı gösterilmiştir.

Yazıt alt silmededir:

Ἀπολλώνιος Τρώϊλου τέκτων Διοσκόροις εὐχίην.

Adakta bulunan Apollonios marangozluk ya da benzeri bir sanat ile uğraşmaktadır; bkz. Pape-Sengebusch, 1084 ("tekton").

19. Adak steli

lev. 5

BY: Seki yaylası. Fethiye Müzesi env. 1.13.75.1164.

Kireçtaşı. Stel no. 18 formundadır. Sağdaki atlıyı içeren parça eksiktir. Yüzey aşınmış, Tanrıçanın başı harap olmuştur.

y: 33.5, g: 32, k: 11.5, kd: 0.8, hy: 1.5.

Kabartma ikonografya ve işçilik açısından no. 18 in yakınındadır.

Yazıt alt silmededir:

Ἀρτέμων Τρώϊλο[υ καὶ ἧ γυνῆ αὐτ-
οῦ Διοσκόροις [εὐχίην.

20. Adak steli

lev. 5

BY: Belirsiz. Fethiye Müzesi env. 26.2.69.659.

Mermer. Stel tipi no. 18-19 dakine uygundur. Köşeler kopmuş, yüzey aşınmış, çatlaklar oluşmuştur.

y: 30, g: 33.3, k: 10.2, kd: 0.8, hy: 2.2.

Kompozisyon ve figürlerin hareketi no. 18-19 paralelindedir. Dioskurlarda zırh yoktur. Tanrıçanın başındaki örtü, tutuk ve katı işçilik nedeniyle kemerli bir niş görünümü almıştır.

Alt silmede bazı harf kalıntıları seçilmekte, fakat çözülememektedir.

21: *Adak steli*

lev. 5

BY: Antalya, Korkuteli. Antalya Müzesi env. A. 3645.

Mermer. Stel tipi no. 18-20 deki gibidir. Solda, atın kalçasını, aşağıda Tanrıçanın üzerinde durduğu sekiyi ve sağdaki atın bacaklarını içeren parçalar eksiktir.

y: 27, g: 35.5, k: 13.3, kd: 1.2.

Kabartma ikonografya ve işçilik açısından no. 20 nin yakınındadır.

Yazıt yoktur.

22. *Adak steli*

lev. 6

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 4527.

Mermer. Stelde no. 18-21 de görülen tip uygulanmıştır. Yüzey fazlasıyla aşınmıştır, kenarlarda kopuk parçalar vardır.

y: 34.2, g: 52.5, k: 10.3, kd: 3.2.

İkonografya no. 18-21 dekine yaklaşıp. Dioskurların kısa mantosu omuzları ve göğsü örttükten sonra serbestçe arkaya sarkar.

Yazıt yoktur.

23. *Adak steli*

lev. 6

BY: Belirsiz. Fethiye Müzesi env. 2.3.64.13.

Kireçtaşı. Stelde no. 18-22 de görülen tip uygulanmıştır. Sol üst köşe kopmuş, yüzey aşınmıştır.

y: 38.2, g: 55, k: 9.5, kd: 2.1.

İkonografya no. 22 deki özellikleri gösterir. Tanrıçanın başında bir kalathos olup olmadığı kesin bir şekilde anlaşılmamakta, ancak söz konusu kabartmadaki gibi bir seki üzerinde durmayıp, doğrudan ortak zemine bastığı görülmektedir.

Yazıt yoktur.

24. Adak steli

lev. 6

BY: Belirsiz. Antalya Müzesi env. 1.3.75.

Kireçtaşı. Stelde no. 11-16 da görülen tip uygulanmış, fakat çukurlaştırılan tympanona herhangi bir motif işlenmemiştir. Sağ alt köşe kopmuş, yüzey aşınmış, figürlerin yüzü tahrip olmuştur.

y: 31.4, g: 35.5, k: 12, kd: 1.3.

İkonografya no. 23 deki özellikleri yansıtır. Farklı olarak, Tanrıçanın başı tümüyle açıktır. Dioskurların kısa mantoları rüzgarla şişerek uçuşur.

Yazıt yoktur.

25 Adak steli

lev. 6

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 92.50.77.

Mermer. Stel formu no. 2 deki gibidir. Köşelerden küçük parçalar kopmuş, yüzey fazlasıyla aşınmıştır.

y: 29.3, g: 33.9, k: 9, kd: 1.3.

İki yandaki atlı Dioskurlar ile aynı zemini paylaşan Tanrıça khiton ve himation giyimli, fakat başı olasılıkla açıktır. İki elini baş hizasında yukarıya kaldırdığı anlaşılır. Sağ elinde parmaklar ayrıntılı olarak işlenmiştir. Herhangi bir atribü yoktur. Dioskurlar no. 22-23 deki özellikleri yinelerler.

Yazıt çerçevenin üst kenarından başlayıp, alt silmede devam eder:

--- 'Ερ] μάτου Διοσ-
κορις εὐχίη.

26. *Eleyir kaya kabartması*

lev. 7

BY: Burdur, Gölhisar ilçesi, Çavdır bucağına bağlı Kızıllar köyü yaylasının güneyinde, Eleyir mevkiindeki Asarlık Tepesinin batı tarafındadır. Kayanın yüzeyinde dikdörtgen biçimli bir alan çukurlaştırılıp, üç figür kabartma olarak işlenmiştir. Yüzey aşınmış, gözenek ve çatlaklar oluşmuştur.

y: 40, g: 59, kd: 1.5.

Kabartma ikonografik özellikleriyle no. 17 ye benzer. Yazıt yoktur.

27. *Küçük Kılıçkaya kabartması*

lev. 7

BY: Burdur, Gölhisar ilçesi, Çavdır bucağına bağlı Kızıllar köyünün yaklaşık 2.5 km doğusunda, Küçük Kılıçkaya adı verilen yüksek ve dik kaya kütesinin batı yüzeyinde bulunan, Dioskurlar ve Tanrıçaya adanmış üç kaya kabartmasından en üstteki. Kaya yüzeyi no. 1 biçiminde çukurlaştırılıp, kabartma alanına paralel kazıma çizgiler ile, bir çerçeve oluşturulmuştur. Yüzey fazlasıyla aşınmış, Tanrıçanın başı tahrip olmuştur.

y: 49, g: 61, kd: 10, hy: 1.7.

İkonografik özellikler no. 17 dekine yaklaşmaktadır. Atların şahlanmayı andıran hareketi sanatçının acemiliğinden kaynaklanmıştır.

Yazıt kabartmanın altındadır:

--- OPETON KAPΦWNOC Διοσκόροισ εὐχίην.

28. *Küçük Kılıçkaya kabartması*

lev. 7

BY: No. 27 nin altındadır. Kaya yüzeyinde no. 2de görülen stel tipi uygulanmıştır. Çerçevenin üst kenarında, ortadan iki yana doğru simetrik gelişen balık kılıçığı bezeme görülmektedir. Yüzey aşınmış, figürlerin başı tahrip olmuştur.

y: 36, g: 58, kd: 0.7, hy: 1.5-2.5.

Hareket ve ikonografya no. 27 dekine benzer. Ustalıktan yoksun olan sanatçı, Dioskurların arkasında uçan mantoyu bir kanat gibi biçimlendirebilmiştir.

Yazıt kabartmanın altındadır:

--- INOC ... ΛΕΜΗ . . Διοσκόροισ εὐχίην.

29. Küçük Kılıçkaya kabartması

lev. 7

BY: Kabartma no. 28 in sağındadır ve aynı formu göstermektedir. Çerçeve bezemesizdir. Yüzey fazlasıyla aşınmış, figürler tahrip edilmiştir.

y: 38, g: 65, kd: 0.6.

İkonografyanın no. 27 ye uyduğu anlaşılır. Yazıt okunamayacak derecede aşınmıştır.

30. Adak steli

lev. 8

BY: Belirsiz. Antalya Müzesi env. A. 2803.

Kireçtaşı. Stelden yalnızca sol atın ve merkezdeki Tanrıçanın bacakları ile yazıtın bir bölümü korunagelmıştır.

y: 15.9, g: 22.5, k: 7.8, kd: 0.8, hy: 2.

Kabartmanın merkezde Tanrıça ve ona yönelik atlı Dioskur figürlerini içerdiği anlaşılmakla birlikte, diğer ikonografik ayrıntılar seçilememektedir.

Yazıt alt silmededir:

Σατορνείνος Κορκαίνου Διοσ-
κόροισ ἐὺχῆν.

Adakta bulunan kişi Latin adı taşımaktadır: *Saturninus*. Baba adı Korkainas için bkz. Zgusta, KP, no. 687.

C)

31. Adak Steli

lev. 8

BY: Antalya, Korkuteli, Yeşilyayla. Antalya Müzesi env. 1.1.86.

Kireçtaşı. Alınlıklı aedicula tipindedir. Alınlığı taşıyan ince payeler, yalın kaide ve başlıkları, geison ve akroterler belirtilmiş, paye başlığı ve yatay geison stelin yan yüzeylerinde devam ettirilmiştir. Tympanonun merkezinde yukarıya dönük bir hilal ve içinde Selene/Luna başı yer alır. Hilalin iki ya-

nında sekiz kollu birer yıldız bulunmaktadır. Alt kenardan küçük parçalar kopmuş, sağ alt köşe ve tepe akroteri kırılmıştır. Soldaki atının ve tanrıçanın yüzünde aşınma vardır.

y: 31.6, g: 39.4, k: 12.8, kd: 2.5.

Dioskurlar ve Tanrıçaya adanmış yöresel steller içinde, anatomik oranlar ve ayrıntular açısından, yansıtuğu titizlik ve yüksek kabartmaya yaklaşan işçilik ile, en kaliteli örnek olarak tanımlayabileceğimiz eserde, merkezi yine Tanrıça oluşturmaktadır. İnce bir khitonun üzerine daha kalın bir khiton giymiş, kalçasına sardığı mantonun bir ucunu sol omuzuna çekmiştir. Ortadan ayrılmış dalgalı saçları omuzlarına dökülmektedir. Başında geniş bir polos vardır. Tanrıça sağ kolunu serbestçe aşağıya sarkıtmıştır. Sol kolunu ise dirsekten kıvrımıştır; yukarıya kaldırdığı elinde bir dal tutmaktadır. Tanrıçanın iki yanındaki Dioskurlar onu arkalarına alarak, atlarını dışarıya doğru yöneltmişler, fakat başlarını merkeze çevirmişlerdir. Göğüs altında kuşakla sıkılmış kısa tunica giymiş, mantoyu omuzda tutturmuşlardır. Uzun bukleli saçlarını bir pilos örter. Dioskurlar her iki elleriyle atlarının bir dizginini çekerek, onun da başını izleyiciye çevirmesini sağlamışlardır.

Yazıt yoktur.

Yıldız ve hilal motifleri Dioskurlar ve Tanrıçayı simgelemekte, benzer alınlık düzenlemesine Seki yaylasından bir stelde de rastlanmaktadır; bkz. Robert, BCH 107, 1983, 555-556, res. 1.

Tip 2 - Tanrıça ve atlarının önünde ayakta duran Dioskurlar

32. Adak steli

lev. 8

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 7858.

Kireçtaşı. Dörtgen levhanın yüzeyi bir çerçeve işlenmeksizin tümüyle çukurlaştırılmıştır. Üst köşeler kopmuş ve yüzey, özellikle figürlerin başları aşınmıştır.

y: 15.8, g: 29.6, k: 9.7, kd: 1.4.

Bacakların dik bir şekilde birbirine bitştirildiği kabartmalarımızın çoğunluğundan farklı olarak, Tanrıça burada ağırlığını sağ bacağa vermiş, sol

serbest bacağına yana açmıştır. İki eli de göğüs üzerindedir. Giyimlidir ve başının üzerinde bir kalathos bulunmaktadır. Tanrıçanın iki yanında Dioskurların atları yer almaktadır. Dışarıya doğru yönelen atlardan soldaki, her iki ön ayağıyla kübik bir yükseltinin üzerine çıkmış, sağdaki ise yalnızca sol ön ayağını dik bir kayaya dayamıştır. Atlarının önünde Tanrıçaya benzer bir hareket ile ayakta duran Dioskurlar bir elleriyle atlarının dizginini tutarlar. Soldaki, diğer elini önüne doğru kıvrımış, sağdaki ise yana, tanrıçaya doğru açmıştır. İki omuzlarını örten manto dışında, çıplak betimlenmişlerdir. Başlarında pilos vardır.

Yazıt yoktur.

33. *Adak steli*

lev. 8

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 486.44.74.

Kireçtaşı. Stel no. 5 tipindedir. Üçlü kabartmanın sağ yarısı günümüze gelebilmiştir.

y: 26.4, g: 16.7, k: 6.9, kd: 2.3.

Kompozisyonun no. 32 dekine benzediği anlaşılır. İzler merkezdeki Tanrıçanın sol kolunu aşağıya sarkıtığına, başının mantosuyla örtülü olduğunu işaret eder. Günümüze gelen sağdaki Dioskur figürü zirhlidir ve sol eliyle atının dizginini tutarken, sağ elindeki iri başlı mızrağa dayanmıştır. Başları açık, saçları uzuncadır.

Yazıt yoktur.

Tip 3 - Tanrıça ve ayakta duran Dioskurlar

34. *Küçük adak sunağı*

lev. 8

BY: Belirsiz. Burdur Müzesi env. 5586.

Mermer. Dörtgen sunak alt ve üst kenarlarda taşkın silmelere sahiptir. Alçak kabartma ile alt köşelerde ayaklar, üst köşelerde ise palmet biçimli akroterler belirtilmiştir.

y: 38, g: 18.7, k: 16, kd: 5, hy: 1.8.

Sunağın yalnızca ön yüzeyi kabartma ile bezenmiştir. Tanrıça alışlagelmiş giysiler içindedir; mantosuyla örttüğü başında kalathos yoktur. Sol kolunu aşağıya sarkıtmış, sağ elini mantosunun içinden çıkartarak göğsünün üzerine yerleştirmiştir. İki yanındaki Dioskurlar göğüs ve omuzlarını örten mantoları dışında çıplaktır. Başlarında bir pilos bulunmaktadır. Hareketleri tümüyle simetriklerdir. Her iki figürde de serbest bacak merkeze, Tanrıçaya doğru yana açılmıştır. Taşıyıcı bacak yanında yükselen mızrağa bir elleriyle dayanırken, diğer ellerinde omuzlarına yasladıkları parazoniumu taşımaktadırlar.

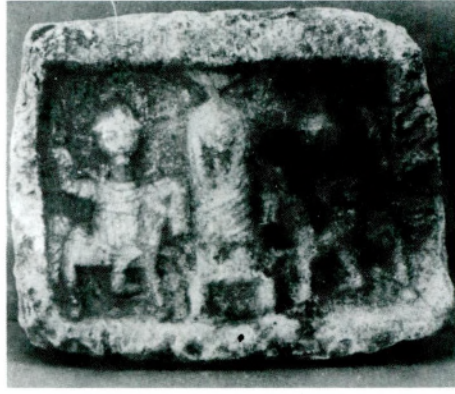
Yazıt kabartmanın üzerindeki düz ve eğik silmeleri kaplamaktadır:

Μεμυονος Α[τ -
 του ευχην
 ανεθοντο.

Yazıtta ligaturalar dikkati çekmektedir.

1

2

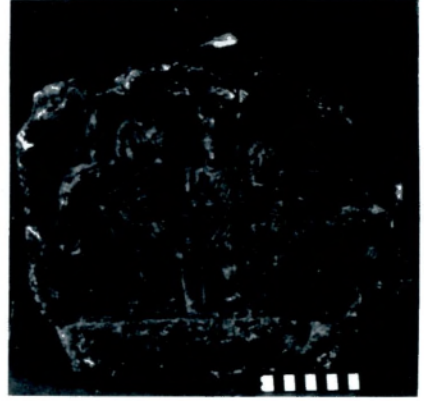
3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

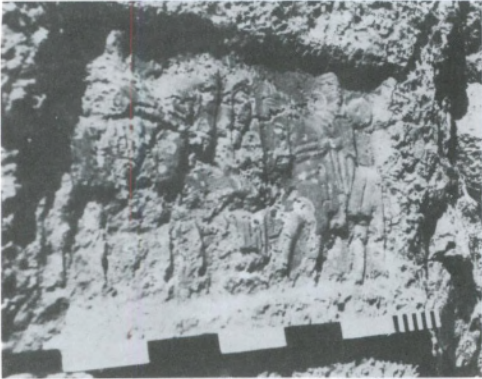
23

24

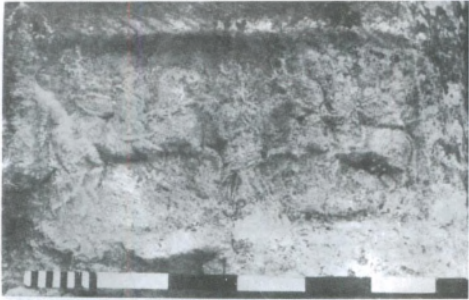
25

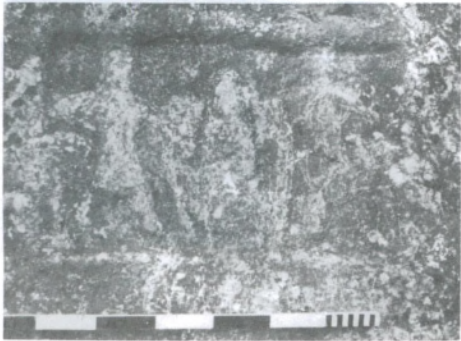
26

27-28

28

29

27

30

31

32

33

34

a

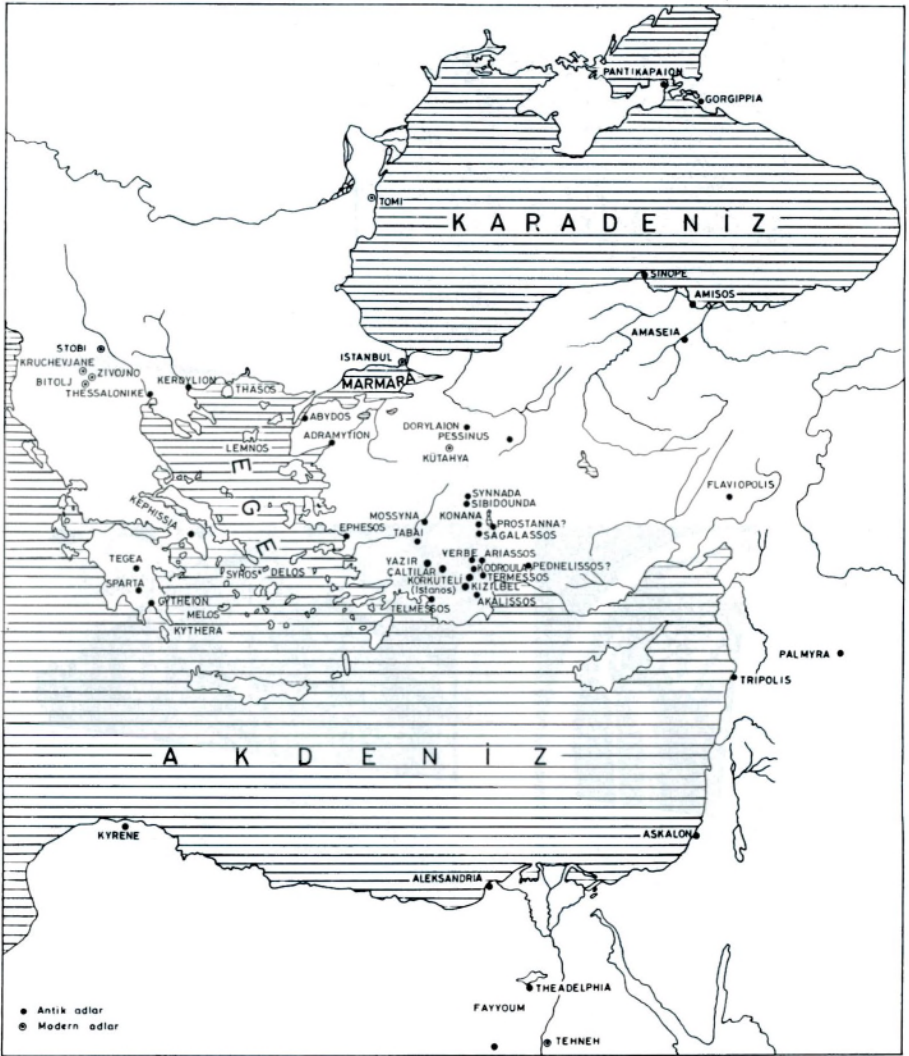

b

c

İnci Delemen

Harita 1 - Chapouthier'ye göre, Dioskurlar ve Tanrıça betimlerinin yayılımı.

Harita 2 - Dioskurlar ve Tanrıça betimlerinin Lykia - Kabalia - Pisidia bölgesinde yayılımı.

KÜÇÜK ASYA SİKKELERİ ÜZERİNDEKİ KÖPRÜ BETİMLEMELERİ

MÜKERREM (USMAN) ANABOLU

Önem taşıyan ve varlıkları ile öğünülen yapılar, sikkeler üzerinde betimlenmişlerdir. Bunlar, genellikle bağımsız şehir devletleri, eyaletler veya imparatorlar tarafından finanse edilmiş olan yapılardır. Özel kişilerin yaptırmış oldukları yapılar, resmî bir anlam taşımadıklarından, sikkeler üzerinde yer almamışlardır. Örneğin Kilikia bölgesinin hem Aigeai (Ayas) hem Mopsuestia (Misis) şehirlerinin sikkeleri üzerinde görülen Pyramos (Ceyhan) Irmağı köprüsü, İmparator Valerianus'un bölgeye armağanıdır. Bugün bile kalıntıları belli olan ve köprünün resminin yanındaki ΔΩΡΕΑ ΠΥΡΑΜΟC yazısı, bunu açıklar¹.

İmparator Cladius'un zamanında görev başında olan Proconsul C. Rufus adına basılmış olan bir sikke, Geudos Irmağı üzerindeki köprüyü ele almıştır². Sikkenin üzerindeki alan küçük olduğundan, köprü, bir kemer şeklinde çizilmiştir. Öyleki Geudos'un bir ırmak adı olduğunu bilmeyen biri için bunun bir köprü betimlemesi olduğunu anlamaya bile olanak yoktur. Köprü olarak çizilmiş olan kemerin altında; iki sıra olarak yazılmış; ΓΕΥΔΟΕ yazısı yer alır (Res. 1). Kemerin üst tarafına da, bir bereket boynuzu figürü yerleştirilmiştir. Plinius, Bithynia bölgesinin batı tarafındaki bir Geudos Irmağı'ndan söz eder³. Irmak küçük bir ırmak olduğundan, köprünün bir kemere indirgenmiş olması çok normaldir. Lâkin şematik bir şekilde çalışmak zorunda olan sikke sanatçıları, bazen büyük köprülerde de böyle basite indirgemeler yaparlar. Geudos Irmağı köprüsü, İmparator Cladius'un zamanında ve muhtemelen imparator hesabına inşa edilmiş olmalıdır⁴.

¹ Head, *Historia Numorum* (2. baskı, London, 1911), s. 716 ve s. 724/725.

Pyramos (Ceyhan) Irmağı üzerindeki köprü, İmparator Valerianus tarafından inşa ve İmparator Constantinus tarafından restore edilmiştir. Bunun için *Der Kleine Pauly*, c. III (München, 1979), s. 1421'deki Ziegler tarafından yazılmış olan "Mopsu (h) estia" maddesine bakınız. *Monnaies Grècque d'Asie Mineure*, c. I/2 (Paris, 1908), s. 236, Lev. XXXV/4.

² Waddington, Babelon, Reinach, *Recueil Général des Monnaies Grècques d'Asie Mineure*, c. I/2 (Paris, 1906) s. 236, lev. XXXV/4.

³ Plinius, *Naturalis Historia*, V, 148.

⁴ Bosch, *Die Kleinasiatische Münzen der römischen Kaiserzeit*, c. II/1, *Bithynian* (Stuttgart, 1935), s. 197.

İmparator Maximinus adına basılmış olan bir Alexandria Troas sikkesinde, üzerinden öküz arabası geçen bir köprü betimlenmiştir⁵. Bu da, bir kemerden oluşur. Korkulukları gösterilmemiştir. Sağ tarafında bir kapı yer alır. Araba, bu kapıdan girmek üzeredir. Arabacının elindeki COL (onia) ibareli vexillum ile arka plandaki legion kartalları, Alexandria Troas'ın bir Roma kolonisi olduğunu belli etmek için konulmuşlardır. Yapının kendisi ile ilişkileri yoktur. Gene Maximinus adına basılmış olan başka bir sikkedeki yapı ise, üç kemerden oluşur⁶. Bunun orta kemeri, yan kemerlerine oranla daha geniş ve daha yüksektir. Üzerinde bir Nike figürü yer alır. Nike'nin iki yanında, iki tropaion vardır. Bu iki sikkedeki yapıların, aynı yapı olup olmadıkları belli değildir⁷.

Maiandros üzerindeki Antiokhia (Aliağa Çiftliği)'nin Gallienus, Traianus Decius ve Valerianus'un zamanında bastırılmış olduğu sikkelerde, altı kemerli olarak gösterilmiş olan bir köprü betimlemesi vardır⁸ (Res. 2). Sol tarafında, anıtsal bir kapı görünür. Üç kemerden oluşan kapının orta kemeri, yan kemerlerinden daha yüksektir. Köprü'nün korkuluklarından biri üzerinde uzanmış yatan Maiandros figürü yer alır. Traianus Decius sikkesinde, ırmak tanrısının adı olan ΜΑΙΑΝΔΡΟC adı da verilmiştir. Resimde: Maiandros figüründen başka iki figür daha vardır. Bunların kimliği bilinememektedir. Büyük bir köprü olduğu betimlemedeki altı kemerden anlaşılan Maiandros Köprüsü'nün, sık sık yatak değiştiren ırmağın yatağının neresinde olduğu belli değildir. Plinius, Orsymos adlı bir ırmaktan söz eder⁹. Bu, Aphrodisias (Geyre)'in yakınından da geçen ve sikkelerde Morsynos olarak gösterilen ırmak ile aynıdır. Morsynos (Dandalas), Maiandros'un kollarından biridir. Betimlenmiş olan köprü'nün bu ırmağın üzerinde olduğu sanılmaktadır. Maiandros üzerindeki Antiokhia sikkesindeki köprü betimlemesini, İmparator Traianus'un Dacia Seferi sırasında Tuna Irmağı üzerinde

⁵ Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*, c. II (Wien, 1902), s. 507, no. 1, lev. XIX/12.

⁶ Imhoof-Blumer, *Adı Verilmiş Olan Eser*, c. II, s. 507, no. 2, lev. XIX/13.

⁷ Imhoof-Blumer'de resim "zafer takı" olarak yorumlanmıştır.

⁸ Head, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Caria and the Islands* (London, 1897), s. 23, no. 57, lev. IV/7; Donaldson, *Architectura Numismatica* (London, 1859), s. 247-249, no. 65; Duruy, *Histoire des Romains*, c. VI, s. 416 (Gallienus sikkesi), Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 22, no. 53 (Traianus Decius sikkesi); Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 23, no. 56 (Valerianus sikkesi).

⁹ Plinius, *Naturalis Historia*, V, 108.

tirmiş olan büyük köprü ile kıyas edebiliriz. M.S. 105-107 yılları arasında Damascus'lu Apollodoros tarafından inşa edilmiş olan Tuna Köprüsü, 1100 m. uzunluğunda ve 13.00 ilâ 19.00 m. genişliğinde idi. Yirmi ayak (paye) üzerine kurulmuştu. İnşaata, askerler tarafından yapılmıştı¹⁰. Buna rağmen sikke betimlemelerinde tek bir kemer durumunda gösterilmişti. Tuna Köprüsü, diğer taraftan, Roma'da, Traianus Forum'undaki Traianus Sütunu'nu frizinde de betimlenmiştir. Lâkin frizdeki köprü, sikke resimlerindeki köprüden bir hayli farklıdır. Kabartmalar, köprünün ahşap olduğu kanısını uyandırmaktadırlar. Halbuki biz, onun taştan inşa edilmiş olduğunu Cassius Dio'dan öğreniyoruz¹¹.

¹⁰ Donaldson, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 241-243; Cohen, *Description Historique des Monnaies frappées sous l'Empire Romaine*, c. II (Paris-Londres, 1859-1868), s. 73, no. 542, 543 ve 544; c. III, s. 99, 100, no. 999, 1000 ve 1001; Frohner, *Médailles de l'Empire Romaine*, 115; Mattingly, *Coins of the Roman Empire*, c. III *Nerva to Hadrian* (London, 1936), s. 178, no. s. 847, 848 ve 849, lev. XXXII/1, s. 193, no. 914, lev. XXXV/2.

¹¹ Cassius Dio, LXVIII, 13.

Resim 1 – Geydos Köprüsü'nü simgeleyen betimleme. İmparator Claudius'un zamanında görev başında olan Proconsul C. Rufus adına basılmış olan sikke.

Resim 2 – Köprü betimlemesi içeren Malandros üzerindeki Antiokhia (Aliğa Çiftliği) Sikkesi. Gallienus, Traianus Decius ve Valerianus zamanı.

SELÇUKLULAR'DA EMİR-İ DÂD MÜESSESESİ

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

Büyük Selçuklular'da:

Emîr-i dâd, Arapça "Emîr" ve Farsça "Dâd" yani adalet kelimelerinden oluşmuş bir terkiptir. Ayrıca "Dâdbeg" şeklinde Farsça-Türkçe bir terkip olarak da görülmektedir¹. Belki de terkip olması nedeniyle lügatlerde pek açıklanmasına rastlanmıyor. Steingass² bu terkibi Emîr maddesinde, Emîr-i Dâd-chief justice: baş hâkim olarak açıklamaktadır. İslâm Ansiklopedisi³'nde de bu konu gereği kadar incelenmemiş, Avrupa'daki ikinci baskısıyla, Türkçe neşrinde "Selçuklular devrinde, hususiyle Anadolu Selçuklularında, adliye nazırı" şeklinde bir açıklama ile geçiştirilmiştir.

Acaba araştırmacılar bu konuda neler söylemişlerdir? Rahmetli hocam Ord. Prof. İ.H. Uzunçarşılı⁴, Büyük Selçuklu teşkilâtını açıklarken emîr-i dâdın adliye vekili vazifesi gördüğünü, ayrıca Şer'i işlerden başka davalara bakan Divan-ı Mezalim'in reisi olduğunu zikrediyor. Ancak Uzunçarşılı bu açıklamaları sırasında emîr-i dâd ile emîr-i bar veya barbegi karıştırmaktadır. Onun *Rahât üs-Sudûr*'a dayanarak verdiği bilgiler emîr-i bar ile ilgilidir.

Sultan Melikşâh devrini inceleyen Rahmetli hocam Prof. Dr. İ. Kafesoğlu⁵, Büyük Selçuklular'daki emîr-i dâd müessesesi ile ilgili olarak, "Asayişe, devlet ve siyasete âit cürümleri Emir-i Dâd ve bunun memleketteki memurları hallederdi. Melikşâh zamanında Emîr-i Dâd, Habeşî b. Altuntak idi" şeklinde bir açıklama yapıyor. Ayrıca taşra teşkilâtı hakkında bilgi verirken de, "Adli işlere kadı ile emîr-i dâd'ın memurları bakar" demektedir.

¹ Bk. Ata Melik Cuveynî, *Ta'rih-i Cihân Guşâ*, nşr. Mirzâ Muhammed Kazvîni, London 1916, II, s. 2.; E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989², s. 190-191.

² *Persian-English Dictionary*, s. 102. Ayrıca Bosworth da emîr-i dâdı "Chief justiciar" olarak açıklıyor, bk. "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217), *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s. 107.

³ Bk. Türkçe nşr. IV. cilt, s. 261.

⁴ Bk. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970, s. 44.

⁵ Bk. *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 149-151.

Ancak Prof. Kafesoğlu bu açıklamaları sırasında emîr-i dâd göreviyle ilgili herhangi bir kaynak vermemektedir.

Rahmetli hocam Prof. Dr. M.A. Köymen de Horst'un kitabıyla⁶ ilgili olarak yazdığı makalede⁷, "Kirman Selçuklularından Tuğrul-şah (1156-1167) zamanında mevcudiyetinden bahsettiği Dâd-beglik müessesesinin Büyük Selçuklular'da da bulunduğundan şüphe etmemek lâzımdır. Buna mukabil, Dâd-beg'in Divan-ı Mezalim'in daimî başkanı olduğu hususunda Dr. Horst'un ileri sürdüğü ihtimal üzerinde durmak gerekir" diyerek, emîr-i dâd'ın Divan-ı Mezalim'in başkanı olduğu hususunda tereddüdünü ortaya koymaktadır. Prof. Dr. Köymen yine başka bir eserinde⁸ Büyük Selçuklu Devleti askerî teşkilâtını açıklarken, "Türk ordusu mensupları arasındaki ihtilâflar, *Ordu kadî*'lerinin ve *dad-bey*'lerin başkanlık ettiği mahkemelerde görülüyordu" demekle yetinmektedir. Görüldüğü gibi araştırmacılar Büyük Selçuklular'da emîr-i dâd'ın genellikle adalet işlerine baktığını açıklamakta, fakat bu hususta herhangi bir kaynak vermemektedirler.

Öte yandan Selçuklu devlet adamlarından Atabey Müntecibeddîn Bedî, *Kitab Atebet el-Ketebe* başlıklı münşeât mecmuasında Divan-ı Mezalim ile ilgili iki belge vermektedir⁹. Bu eseri yorumlayan A.K. Lambton'a göre¹⁰, Selçuklu hâkimiyeti altındaki şehirlerin hepsinde olmasa bile, bazı illerde Divan-ı Mezalim vardı. Birinci belgede "Gürgan valiliği için düzenlenmiş bir atama kararname'sinde Mes'ud b. Muhammed'e, Divan-ı Mezalim Başkanı'na (Sahib Divan-ı Mezalim) görevlerinde dikkatli olması için yönerge (emir) vermesi buyurulmaktadır. *Atâbet el-Ketebe*'deki ikinci belgede Divan-ı Mezalim adı geçmemektedir. Bu vesikada, "Belh valisi ve şahnesi Ebu'l-Feth b. Ebi Bekr b. Kumac adına düzenlenen fermanda söz konusu kişiye, şer'î işleri kadınının mahkemesine, vergi toplamayı (? resmiyyat) genel işlemlere ve divana ilişkin işleri divan-ı riyasete havale etmesi buyurulur".

⁶ *Die Staatver Verwaltung der Grosselgugen und Horazmsâhs (1308-1251). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden 1964.

⁷ Bk. "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt II, sayı: 2-3, Ankara 1964, s. 312-313.

⁸ M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, s. 236.

⁹ Nşr. Muhammed Kazvîni ve Abbâs İkbâl, Tahran hş. 1329, s. 20 ve 79.

¹⁰ "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çvr. N. Kaymaz, *Belleten* sayı: 147, Ankara 1973, s. 368 ve 390.

Sonuç olarak *Atebet el-Ketebe*'deki birinci vesikada Mezalim Başkanı olarak Sahib Divan-ı Mezalim geçmekte, ikinci belgede bu görev Divan-ı Riyasete havale edilmektedir. Görüldüğü üzere her iki vesikada da emir-i dâdın adı bulunmamaktadır.

Öte yandan kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla¹¹, Büyük Selçuklular'da emir-i dâd olarak ilk kez Habeşi b. Altuntak'ın ismi geçmektedir. Habeşi b. Altuntak'ın adının geçtiği 493/1099-1100 yılında ikinci bir emir-i dâd tespit edebiliyoruz. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar 4 Receb 493/15 Mayıs 1100 tarihinde Sefidrud'da karşı karşıya geldiler¹². Bu savaşta ölenler arasında Emir-i Dâd Özbek de zikredilmektedir¹³. Bundan başka Sencer melik iken Büyük Selçuklu Devleti'nde bir emir-i dâdın daha ismine rastlamaktayız. Ebû Bekr b. Mes'ûd isimli bu şahsı Nizâmî 'Aruzî'nin *Çahar Makalesi*'nde tespit edebiliyoruz¹⁴. Nizâmî 'Aruzî'nin rivayeti doğru ise, Sencer h. 505/m. 1111-1112 tarihinde Mâverâünnehr'e (Karahanlı) Muhammed Han ile harbe giderken Deşt-i Hûzân'da konaklamış ve Emir-i Dâd Ebû Bekr b. Mes'ûd da onu Pencdih'de¹⁵ ağırlamıştı. Ayrıca Sultan Sencer devrinde isyan eden Oğuz beylerinden Tuti'nin babası İshak da *dâd beg* unvanı taşımakta idi¹⁶. İshak bey acaba bu unvanı nasıl almıştı? Bu konuda da elimizde bir bilgi yoktur. Ancak İshak, dâd beg unvanı taşıdığına göre, daha önce Selçuklular'ın hizmetinde mi bulunmuştu?

Bütün bu tespitlere rağmen emir-i dâdın Büyük Selçuklular'daki görevi hakkında herhangi bir ip ucu elde edilememektedir¹⁷.

¹¹Sadrüddin el-Huseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, nşr. Muhammed İkbâl, Lahor 1933, s. 87/Trk. trc. Necatî Lugal, Ankara 1943, s. 61; İbn el-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* (nşr. Thornberg), Beyrut 1966, X, s. 266-267, 296-297, Trk. trc. *İslâm Tarihi, El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, İstanbul 1987, X, s. 223, 242-246; Cuveynî II, s. 2 ve III, s. 194-195. Kadı Ahmed Gaffarî, *Tarih-i Cihan Ârâ* (nşr. Hasan Nurâki), Tahran hş.1342, s. 120.

¹²Bk. A. Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 18-19.

¹³Anonim, *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kısas* (nşr. Melik üş-Şuarâ Bahâr), Tahran hş. 1318, s. 409.

¹⁴Nşr. Muhammed Kazvinî, Tahran hş. 1346, s. 96-97.

¹⁵Merv civarında birbirine çok yakın beş köy, bk. Steingass, aynı eser, s. 256.

¹⁶Bk. İbn el-Esîr, XI, s. 82/Trk. trc. XI, s. 81. Krş. F. Sümer, *Oğuzlar [Türkmenler] Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara 1972,² s. 114.

¹⁷Edib Ahmed b. Mahmûd Yükneki'nin eseri *Atebetü'l-Hakayk* (nşr. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1992,² s. 5, 7-8)'i ithaf ettiği Muhammed Dâd İspehsalâr bey'in ispehsalâr unvanı aradan kaldırıldığı zaman ortaya dâd bey çıkıyor. Acaba bu durum Karahanlılar'da da emir-i dâdın mevcudiyetini mi ortaya koyuyor?. Veya emir-i dâdın Karahanlılar'daki karşılığı "dâd sipehsalâr

Kirman Selçukluları'nda:

Kirman Selçukluları'nda da bu müessesenin varlığını görüyoruz. Kaynaklarda zaman zaman zikri geçmesine rağmen *dadbeg*'in görevini açıklayıcı örnek ve bilgilerden yoksunuz¹⁸.

Türkiye Selçukluları'nda:

Türkiye Selçukluları'nda da emîr-i dâd müessesesi vardır. Uzunçarşılı¹⁹, Anadolu Selçukluları teşkilâtını açıklarken emîr-i dâdın görevini, "adliye vekili daha doğrusu İstintak (Sorgulama) dairesi şefi ve tevkifhane müdürü" olarak açıklıyor. Ayrıca, "Emîr-i Dâd'ın Divân heyetine dahil olmadığını" ifade ederek, "Emîr-i Dâd'ın yani Adliye Vekilinin derecesi Osmanlılar'daki çavuşbaşıya benzediğinden bunun divâna girmediği muhakkaktır" şeklinde ilâvede bulunuyor. Cl. Cahen²⁰ ise, "Sultan'ın emrinde adaletin başı olan bir Emîr Dâd" vardı ve o Mezâlîm adı verilen baskı yapılması, eziyet edilmesi gibi durumlarla ilgilenmekte idi" demektedir. O. Turan²¹ da Mezâlîm Divanı'ndan bahsederken, emîr-i dâdı örfî davalara bakan "Adliye nazırı" olarak tarif etmektedir. Aydın Taneri'ye göre²² de "Emîr Dâd şer'î kanunlar dışında örfî davalara bakan mahkemenin başkanı olup, sultanın emirleriyle emirleri tevkif etmek ile görevlidir". Bu tariflere baktığımızda genel olarak emîr-i dâdın adliye vekili görevini yüklediği, Divan-ı Mezâlîm'in başkanı olduğu anlaşılmakta, ikinci derecede sorgulama ve tutuklama görevini yürütmektedir.

Müslüman ve Türk devletlerinde olduğu gibi, her türlü şikâyetleri ve halk üzerindeki baskıları dinleyen ve bunlar hakkında karar veren Mezâlîm Divanı başkanı "sultan" idi. Sultan I. Gıyâseddîn Keyhusrev ve Sultan I. Alâeddîn Keykubad, Divan-ı Mezâlîm'e oturarak halkın şikâyetlerini dinle-

bey" mi idi? Belki de daha sonra Selçuklu devrinde sipehsalâr düşmüş ve ortaya dâd bey çıkmıştır. Acaba Şemseddîn Tebrizi'nin dedesinin ismi olarak gözüken "Melikdâd" da emîr-i dâdın değişik bir şekli mi (bk. T. Yazıcı, Tebrizi mad İA.)? Şayet öyle ise onun dedesi de Selçuklular'ın son zamanlarında bu görevi sürdürmüş olabilir.

¹⁸ Bk. Merçil, aynı eser, s. 190-191.

¹⁹ Bk. *Medhal*, s. 94 ve 98.

²⁰ Bk. *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, s. 228/Trk. trc. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1984,² s. 226.

²¹ Bk. *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 291. Prof. Turan, başka yerlerde emîr-i dâdı parantez içinde (Adliye Nazırı) olarak zikrediyor, söz gelişi s. 461 ve 466.

²² Bk. "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri" *TAD*, IV, Ankara 1968, s. 160.

mişlerdi. Nitekim İbn Bibî'ye göre²³; Sultan Alâeddîn Keykubad'ın saltanatının ortasına kadar Anadolu Selçuklu sultanları (Pâdişâhân-ı Rûm)'nın âdeti pazartesi ve perşembe günleri oruç tutmak idi. Onlar bizzat kendileri dâd-gâh (Mezâlim Divanı) da hazır bulunurlar ve mazlumlara adalet dağıtırlardı. Şer'î işleri kadiya havale ederler, muameleye, divana ve örfe âit işleri de divan eshâbına bırakırlardı. Asla kuvvetli ile zayıf, soylu ile basit kimse arasında fark gözetmezlerdi. Ancak Sultan Alâeddîn Keykubad'ın Yassıçimen Savaşı'nı kazanması (1230) ve Eyyubîler'den Melik Kâmil'i Elbistan hududundaki Akçe Derbendi'nde mağlûp etmesinden sonra, işlerin çoğalmasıyla Mezâlim'e oturma geleneği ihmal edildi. Sultanlar bu görevi devlet ümarasına ve saltanat erkânına havale ettiler.

آن قاعده منخرم مانده و آن آئین ارتفاع پذیرفت و بامراء دولت و ارکان سلطنت

حوالت افتاد.

Vezir Şemseddîn Isfahanî, II. İzzeddîn Keykavus'u tahta çıkardıktan sonra (1246), Selçuklu Devleti'nde ön plâna çıkmış ve divan üyeleriyle bu görevi yerine getirmişti. Vezir sabah divan işlerini bitirdikten sonra, eğer o gün sultanın gezinti günü ise, ata binilerek gezintiye çıkılırdı. Gezintiden döndükten sonra Sultan sofrası (Hân-ı sultanî) kurulurdu. Sultan istirahat yerine geçince, son derece görkemli bir divan kurulurdu (yani Divan-ı Mezâlim). Burada görevliler soldan sağa doğru derecelerine göre sofada yerlerini alırlardı. Vezir sofanın ortasında yalnız olarak tahtuna otururdu. Öteki emîrler ise huzurda uzakça bir yerde dizlerinin üstünde otururlardı. Reşideddîn Emîr-i Dâd ve Hauredîn Emîr-i Dâd altın kılıçla kemer kuşanmış, sofanın kenarında duruyorlardı; yani divana dahil değildiler²⁴. Ayrıca iki tane emîr-i dâd vardır. Bundan sonra vezir ve öteki görevliler Divan-ı Mezâlim'de (Divan-ı Tazallum) adalet isteyenlerin şikâyetlerini dinleyerek kararlar veriyorlardı.

²³ Bk. *El-Evâmîrü'l-Alâ'iyye Fî'l-Umuri'l-Alâ'iyye* (Tıpkı basım), Ankara 1956, s. 93-94/N. Lugal-A. Erzi neşri, Ankara 1957, I, s. 135-136; *Tevârih-i Âli Selçuk, Histoire Des Seidjoudides D'Asie Mineure, Dâprès İbn-Bîbî, Texte Turc*, nşr. M. th. Houtsma, Leide 1902, s. 79-80. Ancak O. Turan (Türkiye, s. 291) bu görevin adliye nâzırına (emîr-i dâd) havale edildiğini zikrediyor. Aynı mlf., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 132. İbn-i Bîbî'nin metninde görüldüğü üzere burada emîr-i dâdın zikri geçmiyor.

²⁴ Bk. İbn-i Bîbî, Tıpkı basım, s. 571-572.

رشیدالدین امروداذ و امامعظوالدین امروداذ کمر فمشیر زرین حمایل کرده بر کنار صفه استاده

Öte yandan bu olayda İbn Bibi'nin *Muhtasarı*'nda emîr-i dâd atlanmış ve ortaya "Emîr-i Şemşir" gibi bir terkip çıkmıştır²⁵. Uzunçarşılı²⁶ da bunuemîr-i şemşir şeklinde okuyarak ortaya mevcut olmayan bir memuriyet çıkarmıştır. Hatta bu emîr-i şemşir yeni çıkan ders kitaplarına dahi işlenmiştir²⁷.

Bütün bu açıklamalardan sonra kaynaklarda tespit edebildiğimiz olaylarla, araştırmacılar tarafından Mezâlîm Divanı başkanı ve adliye vekili olarak gösterilen emîr-i dâdın hangi görevi yaptığını anlamaya çalışalım. Bu konuda tespit edebildiğimiz ilk olay Rükneddîn II. Süleymanşâh devrinde (1197-1204) geçmiştir. Sultan Süleymanşâh'ın gönlünde yer tutmuş olan (Ayaz) isimdeki gulâmı bir gün avda susamış bir hâlde iken, ihtiyar bir kadının elindeki yoğurt kasesini kaparak yemişti. Yaşlı kadın gulâmın arkasından koşarak onu şehre kadar takip etti. Daha sonra saraya girerek yetim çocuklarının ekmek parasını tedarik etmek için satmaya götürdüğü yoğurdu yiyen ve parasını vermeden kaçan gulâmdan şikâyetçi oldu. Süleymanşâh kadından durumu öğrendiği zaman hâdimlerini emîr-i dâdın yanına göndererek o mazlum kadının durumunu araştırmasını emretti. Emîr-i dâd durumu soruşturarak olayı baştan sona araştırdı. O sırada gulâm ortaya çıktı. Yaşlı kadın, "İşte hasmım budur" dedi. Neticede yaşlı kadın haklı çıkmış ve gulâm idam edilmişti. Sultan Süleymanşâh da, yoğurdun tazmini bize aittir, diyerek kadına bin dirhem ihsan edilmesini buyurmuştu²⁸.

Anonim Farsça *Selçuk-nâme*'ye göre²⁹; Sultan I. İzzeddîn Keykavus tahta oturduğu zaman (1211), bütün emîrlere kendisine itaat ettiler. Melik Alâeddîn Keykubad bu sırada Sivas'ta bulunuyordu. Sultan, Emîr-i Dâd Kıvameddîn'i oraya gönderdi. O Alâeddîn Keykubad'ı tutukladı ve Sivas yakınındaki Hayuk (? Hafik) kalesinde hapsedti. Yine aynı esere göre İzzeddîn Keykavus öldüğünde, Emîr-i Dâd Kıvameddîn, Alâeddîn Keykubad 'ı Sivas'ta tahta oturttu. Kıvameddîn ona çok büyük hizmetlerde bulundu. Sultan bu

²⁵ Bk. *Muhtasar Selçuk-nâme*, nşr. M.H. Houtsma, Leiden 1902, s. 263

امیر شمشیر زرین حمایل کرده بر سفه ایستاده

²⁶ Bk. *Medhal*, s. 88. Uzunçarşılı ayrıca emîr-i şemşir denilen zabıtın divanın muhafızı olarak dışarıda vazife gördüğünü belirtiyor.

²⁷ Bk. *Tarih I*, Koordinatör: K.Y. Kopruman, Komisyon Bşk. B. Yediyıldız, Ankara 1993, s. 178.

²⁸ İbn-i Bibi (N. Lugal-A. Erzi neşri), s. 93-95./Trk. trc. *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Trk. çvr. M.N. Gencosman, Ankara 1941, s. 35-36.

²⁹ Bk. *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, nşr. F.N. Uzluk, Ankara 1952, s. 43-45/Trk trc. s. 28-29. Ayrıca aynı eser için bk. Muhammed Cevad Meşkür, *Ahbâr-ı Selacikay-ı Rûm*, Tahran hş. 1350, s. 347-348.

hizmetine karşılık onu tekrar emîr-i dâd yaptı. Burada olaylar bilinenlere, söz gelişi Alâeddîn Keykubad'ın Malatya yakınında bulunan Minşar kalesinde hapsedilmesine uymuyorsa da³⁰, bizim için emîr-i dâdın hangi görevi yaptığı'nı tespit açısından önemlidir.

Daha sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nde I. Alâeddîn Keykubad devrinde (1220-1237) bazı emîr ve beylerin sultanları tahta çıkartmakta rol oynamaları sebebiyle kuvvet ve kudretlerinin artmış olduğu görülüyor. Hatta bunlardan bazılarının zenginliklerinin ve harcamalarının Sultan'dan fazla olduğu rivayet ediliyor. Bunlar arasında Seyfeddîn Ay-Aba, Zeyneddîn Başara, Mubarizeddîn Behramşâh ve Bahaeddîn Kutlugca da dikkati çekiyorlardı. Sultan Alâeddîn Keykubad bu emîrlerin durumundan özel meclislerde şikayetçi oluyor, bu suretle iki taraf arasında yapılan dedikodular ortalığın karışmasına sebep oluyordu. Nihayet emîrler bu işde bir adım daha atarak Kayseri 'de hile ile Sultan'ı tahttan uzaklaştırmak ve yerine kardeşi Celâleddîn Keyferidun'u geçirmek istediler. Durumu öğrenen Sultan Alâeddîn Keykubad karşı bir plan hazırladı ve kışı geçirmek üzere gittiği (1223) Antalya'dan Kayseri'ye döndükten sonra bunu uyguladı. Yirmidört kişi olduğu rivayet edilen bu emîrlerin kimi öldürüldü, kimi de zindana atıldı ve malları müsadere edilerek hazineye alındı. İlk etapta Seyfeddîn Ay-Aba, Mubarizeddîn Behramşâh ve Bahaeddîn Kutlugca gibi emîrler tutuklandılar. Bu sırada Sultan'ın gulâmları ve emîr-i dâd tutuklanan ümeranın sofada oturmakta olan gulâmlarını yakalayarak zindanhâneye götürdüler.

غلامان سلطان و امیر داذ غلامان امراراکه در صفه نشستہ بودند گرفتند و بزندان

خانه بردند

İkinci etapta sultan ertesi gün huzura kavuştuğu için Meşhed ovasına çıkarak top ve cevgan oynadı. Bu sırada emîrler arasında bulunan Kemâleddîn Kâmyâr, Zahireddîn Mansûr Puser-i Kâfiy-i Tercüman ve Şemseddîn Veled-i Mâh-ı Horasan'ın gizlice birbirleriyle konuştuklarını görerek henüz olayın sona ermediğini anladı. Emîr-i dâd'a emir vererek her üçünü meydana çıkarttı, onların da herşeyini yağmalattı ve Anadolu'ya sürgün etti³¹.

Yine Sultan Alâeddîn Keykubad, Eyyubî-Artuklu ittifakına karşı askerlerine Harput'a doğru harekete geçmelerini emretti. Selçuklu askerleri

³⁰ Bk. Turan, *Türkiye*, s. 301.

³¹ Bk. İbn-i Bibi, *Topkuz basım*, s. 268 ve 271; *Muhtasar*, s. 114 ve 116; *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 278. Siyasî olaylar için Uzunçarşılı, s. 98; Turan, *Türkiye*, s. 340-341; E. Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991, s. 141.

Harput ovasına geldiklerinde, Eyyubî askerleri ve Harput Artuklu emîri de oraya ilerlemekte idiler. Bu sırada Selçuklu ordusunun önde gelen emîrleri Mubarezeddîn Çavlı, Behramşah Candar, Şemseddîn Altunaba, Has Gulâm-ı Sultan (طغر ؟) ve Puser-i Sirkeci (سرسرکچی ؟)³² ile Bedreddin Yakut Emîr-i Dâd askerleri sağ ve sol kol, merkez, öncü ve artçı olarak düzene sokup karşı koymaya başladılar. Neticede Selçuklu ordusu Eyyubîleri bozguna uğratarak Harput'u ele geçirdi (1234)³³.

Sultan II.Gıyaseddîn Keyhusrev öldükten sonra (1246), geride kalan üç oğlundan II. İzzeddîn Keykavus tahta geçirilmişti. Yeni sultan ve kardeşleri küçük yaşta olduklarından yönetim devlet adamlarının özellikle Vezir Şemseddîn İsfahanî'nin elinde kalmıştı. Daha sonra bu devlet adamları arasındaki siyasi ihtiras ve rekabetler düzenin bozulmasına sebep oldu. Devlet adamları arasındaki bu mücadeleye katılanlardan biri de Emîr-i Dâd Nusret idi. Ancak sonunda onu Moğolistan'a gitmekte olan Şehzade Rükneddîn Kılıç Arslan'a katılması için Sivas'a gönderdiler. Emîr-i Dâd Nusret, Sivas'ta yakalanarak Hafik kalesinde hapsedildi³⁴.

Öte yandan vezir Şemseddîn İsfahanî devrinde uç taraflarında Türk Ahmed adında biri baş kaldırmış ve kendisinin Sultan Alâeddîn'in oğlu olduğunu iddia etmişti. Vezir Şemseddîn bu âsi üzerine bir ordu gönderdi. İki taraf kuvvetleri birbirleriyle karşılaştığı zaman; Selçuklu ordusu kumandanları âsinin kuvvetli olduğunu gördüler. Bir takım sebeplerle savaşmayı savsaklayarak yardım istemek üzere vezirin yanına acele bir ulak gönderdiler. Vezir kendi şahsî muhafızlarını Emîr-i Dâd Hatreddîn Zekeriyâ Sücasî kumandasında yardıma gönderdi.

Bu olay sırasında Moğolistan'a gitmiş olan Rükneddîn Kılıç Arslan sultan unvanıyla geri dönüyor. Moğol Hanı Güyük'ün yarlığıyla II. İzzeddîn Keykavus'u sultanlıktan, Şemseddîn İsfahanî'yi de vezirlikten azlediyordu. Bundan sonra gelişen olaylar sonucu Şemseddîn İsfahanî öldürülmek üzere saltanat sarayına çağrıldı, buraya gelip sofaya vardığında Emîr-i Dâd Seyfeddîn Kay-aba onu sol taraftaki bir odaya soktu. Sabık Vezir o gece Konya kalesinde Ambarcı'nın evine götürüldü. Yolda emîr-i dâda sordu:

³² Turan (Türkiye, s. 381), Has Gulâm-ı Sultân ve Puser-i Sirkeci'yi atlamıştır.

³³ Bk. İbn-i Bibî, Tıpkı basım, s. 440; *Muhtasar*, s. 194. Siyasi olaylar için bk. Turan, aynı eser, s. 380-381.

³⁴ Bk. İbn-i Bibî, Tıpkı basım, s. 550-564; *Muhtasar*, s. 252-258. Krş. Turan, aynı eser, s. 460-462; Kaymaz, N., *Pervâne Mu'inü'd-din Süleyman*, Ankara 1970, s. 40-41.

"Nereye gidiyoruz?". Emîr-i dâd cevap verdi: "Diğerlerini gönderdiğin yere...". Şemseddîn İsfahanî dört gün sonra da öldürüldü (1249)³⁵.

Şemseddîn İsfahanî'nin ölümünden sonra Moğollar'dan Batu Han'ın buyruğuyla durumu incelemek için Anadolu'ya gelen Moğol elçileriyle beraber Şemseddîn Mahmud Tuğraî başkanlığında bir heyet de bu elçilerle Moğol Hanı'nın huzuruna gitti. Bu heyet içinde Emîr-i Dâd Hatireddîn Zekeriyâ Sücaî de vardı. Selçuklu devlet adamları götürdükleri hediyeler ile Moğol Hanı'ndan yeni görevler elde ederek Konya'ya döndüler. Bu sırada Emîr-i Dâd Hatireddîn'e Çorumlu emîrliği ve serleşkerliği verildi. Ayrıca Şemseddîn Mahmud Tuğraî vezir, Şücaeddîn niyabet (naib), Necibeddîn Duleycanî reisülbahr ve istifa, Reşideddîn Ebû bekr Cuveynî emîr-i ârizî-yi cüyûş-ı memâlik tayin edildiler³⁶. Bu olay başta Celâleddîn Karatay olmak üzere bazı devlet adamlarını rahatsız etmişti. İki grup devlet adamları arasındaki mücadele sırasında Vezir Mahmud Tuğraî'nin rakip devlet adamları aleyhinde Baycu Noyan'a yazdığı bir mektup ele geçirildi. Bu hiyanet girişimi üzerine Celâleddîn Karatay harekete geçti ve emîr-i dâda işaret etti. Emîr-i dâd onu saltanat sarayında bir odada tutukladı, üç-dört gün sonra oradan Antalya tarafına gönderildi ve hapse atıldı (1253)³⁷.

Sultan II. İzzeddîn Keykavuş devrinde Baycu ve öteki Noyanlar, Moğollarla yapılan antlaşma dışında Türkiye Selçuklu Devleti'nden paralar istiyorlardı. Selçuklu devlet adamları bu sırada "Hâkim-i vakt-i Memleket" olan Sahib Fahrüddeve ve'ddîn Ebu'l-Hayrat Ali'yi sayısız hediyeler ile Moğol büyük hanı Mengü (1251-1260)'ye yolladılar. Fahreddîn Ali o sırada "Hakem-i Divan-ı 'Adl" ve "Mansıb-ı Emîr-i Dâd" idi. Ona yol masrafları için yüzbin direm-i sultanî verdiler. Batu Han ona iltifat etmiş, Baycu Noyan ve öteki Moğol beylerinin bu tür davranışlarını önlemek için bir ferman (Soyurgatmış) vermişti³⁸.

³⁵ Bk. İbn-i Bibî, Tıpkı basım, s. 583-586; *Muhtasar*, s. 264-265/Trk. trc. s. 239-240.; *Anonim Selçuk-nâme*, s. 51. Krş. Turan, aynı eser, s. 464-466.

³⁶ Turan (aynı eser, s. 470).bu olay sırasında Emîr-i dâd Hatireddîn'i adamıştır.

³⁷ Bk. İbn-i Bibî, Tıpkı basım, s. 596-600; *Muhtasar*, s. 271-273. Krş. Uzunçarşılı, s. 98; Turan, aynı eser, s. 470-471.

³⁸ Bk. İbn-i Bibî, Tıpkı basım, s. 616-617.; *Muhtasar*, s. 283-284/Trk. trc. M.N. Gencosman, s. 254-255. Krş. Turan, *Türkiye*, s. 475-476; Kaymaz, aynı eser, s. 52, 61.

Aksarayî'ye göre³⁹; Sahib Fahreddîn Ali, emîr-i dâd olduğu bu sırada iki kez elçilikle Moğollar'ın yanına gitmişti. O birinci seferinde Güyük Han (1246-1249), ikincisinde ise Mengü Han (1251-1260) nezdinde elçilik yapmıştı.

Öte yandan 1254'te Maraş ve civarında yaşayan Agaçeriler yolları kesmeye, kervanları soymaya ve yolcuları öldürmeye başladılar. Sahip Kadı İzzeddîn ile Beylerbeyi Yavtaş, Selçuklu emîr ve askerleri ile Agaçeri Türkleri'nin isyanını yatıştırmak amacıyla Kayseri'ye geldiler. Emîr-i dâd Fahreddîn Ali bu muazzam alayın istikbaline memur edilmişti⁴⁰.

Daha sonraki devrede, İlhanlı Devleti kurucusu Hulagu Bağdat'ı ele geçirdikten sonra, Sultan II. İzzeddîn Keykavus onun ziyaretine gitti (657/1259). Bu sırada Selçuklu sultanı, Fahreddîn Ali'yi emîr-i dâdlık görevinden "Niyabet-i Saltanat" makamına tayin etmişti⁴¹.

Türkiye Selçukluları tahtına III. Gıyaseddîn Keyhusrev çıkarıldığı zaman, onun nedimliğine getirilenler arasında Emîr-i Dâd Emîneddîn İsfahanî de bulunmakta idi (664/1265-1266)⁴².

Türkiye Selçukluları'nın çöküş devrinde devletin kaderine hâkim olanlardan biri de Pervane Muineddîn Süleyman idi. O kendisine rakip olarak gördüğü Sahib Fahreddîn Ali'yi tasfiye için bir plan tertiplemiş ve bunu uygulamıştı. Nitekim o Sahib Fahreddîn Ali'yi saltanat sarayı odalarının birinde tutuklattıktan sonra bu sırada emîr-i dâd olan Emîneddîn Duleycanî'nin evine göndermişti. Sahib Fahreddîn Ali daha sonra Karahisar-ı Osmancuk kalesinde hapsedildi⁴³ (1271).

Hatiroğlu Şerefeddîn'in Anadolu'yu Moğollar'dan kurtarmak için başlattığı isyanda (1276), Selçuklu ümerasından ona karşı savaşanlar arasında Emîr-i Dâd Emîneddîn [İsfahanî] de bulunmakta idi. Aksarayî⁴⁴, bu ümera-

³⁹ Bk. *Müsaremetü'l-ahbâr*, s. 41/Trk. trc. *Selçukî Devletleri Tarihi*, çvr. M.N. Gencosman, Ankara 1944, s. 136. Ancak *Selçuknâme* (s. 56/Trk. trc. 36) onun Mengü ve Batu Han'ın yanına elçi olarak gittiğini zikrediyor.

⁴⁰ Bk. İbn-i Bibî, Tıpkı basım, s. 618; Muhtasar, s. 284/Trk. trc. s. 255-256. Olaylar için bk. Turan, aynı eser, s. 477.

⁴¹ Bk. Aksarayî, s. 60-61/Trk. trcs. 151. Krş. Uzunçarşılı, 98; Kaymaz, s. 75-76.

⁴² Bk. Aynı eser, s. 88/Trk. trc. s. 172.

⁴³ Bk. İbn-i Bibî, Tıpkı basım, s. 655; Muhtasar, s. 307/Trk. trc. s. 276. Krş. Uzunçarşılı, 98; Turan, *Türkiye*, s. 533.

⁴⁴ *Müsameretü'l-Ahbâr*, s. 102/Trk. trc. s. 182/Olaylar için bk. Kaymaz, s. 150.

nın "sahib-i kalem" olduklarından yani asker kökenli olmadıklarından hiçbir varlık gösteremediklerini zikrediyor.

Memlûk Sultanı Baybars Anadolu'yu Moğollardan kurtarmak için harekete geçmiş ve Elbistan ovasında bir Moğol ordusunu mağlup etmişti (1277). Bu savaş sırasında Selçuklu devlet adamlarından bir kısmı Memlûklü ordusuna katıldılar. Bunlar arasında Emir-i Dâd Seyfeddîn Çalış da bulunmaktaydı⁴⁵.

Sultan III. Gıyaseddîn Keyhusrev'in ölümünden sonra (1284), annesi Sultanın iki çocuğunu tahta oturtmak istedi. Bu Hâtun, Argun Han'ın yanından Kayseri'de bulunan Sultan II. Mes'ûd'un huzuruna geldiği sırada bu iki çocuğu da getirmişlerdi. Daha sonra bunlar Konya'ya geldiklerinde yanlarında Hâce Nasıreddîn Müstevfî ile Emîr-i Dâd Nizameddîn de vardı. Burada yapılan bir merasim ile iki çocuk tahta oturtuldu (17 Ramazan 683/27 Kasım 1284)⁴⁶. Hâtun durumunu sağlamlaştırmak için ayrıca Karamanoğlu Güneri bey ve Eşrefoğlu Süleyman Bey'den⁴⁷ yardım istemiş ve onlara unvanlar vermişti. Bundan sonra Sultan II. Mes'ud'un adamlarıyla, bu çocukların taraftarları arasında anlaşmazlık çıktı. Fakat Karamanoğulları ve Eşrefoğulları'nın yardıma gelmesiyle Gıyaseddîn Keyhusrev'in annesi duruma hâkim olmuş ve iki çocuğu, ikinci kez, Konya'da Selçuklu tahtına oturtmuşlardı (8 Rebi I 684/14 Mayıs 1285)⁴⁸. Çok geçmeden Sultan Mes'ûd'un taraftarları Has Balaban ile Konya'ya gelerek duruma hâkim oldular (23 Cumada II. 684/26 Ağustos 1285). Bu olaydan sonra Hâtun, Argun Han'ın huzuruna gitti⁴⁹. Burada yapılan muhakeme (yargu)de iki çocuğun düzmece şehzade olduğuna ve öldürülmelerine karar verildi. Hâtun'a da Seferi hisar (Şimdiki Sivrihisar) ikta edilmişti. Bu sırada çocuklardan biri Argun Han'ın yanında idi ve burada öldürüldü.

⁴⁵ Bk. Turan, *Türkiye*, s. 545-546; Kaymaz, s. 167.

⁴⁶ Tarih daha sonra ilave edilmiş görünüyor, bk. *Anonim Selçuk-nâme*, uzluk nşr. s. 66. Cevad Meşkûr neşrinde (s. 358) bu tarih yoktur.

⁴⁷ *Anonim Selçuk-nâme* metninde (s. 66) Eşrefoğlu Süleyman olarak geçiyor. Turan (aynı eser, s. 589) ise Halil Bey olarak zikrediyor.

⁴⁸ Turan (aynı eser, s. 589) bu tarihi 15 Mayıs, *Anonim Selçuk-nâme* tercümesinde (s. 45) Uzluk 16 Mayıs olarak veriyorlar.

⁴⁹ Turan (Bk. aynı eser, s. 589), Sultan II. Mes'ûd'un talep üzerine Gıyaseddîn Keyhusrev'in annesini ve iki çocuğu Nizameddîn Emîr-i Dâd ile 6 Eylül 1285/4 Receb 684 tarihinde Argun Han'a gönderdiğini zikrediyor. Ancak bundan sonraki olaylarda *Anonim Selçuknâme*'yi yanlış değerlendiyor.

Sultan Mes'ûd, Hân'ın bu fermanlarını Emîr-i Dâd Nizameddîn ile Konya'ya gönderdi (4 Receb 684/5 Eylül 1285). Çocuklardan biri Konya'da Sultan Mes'ûd'un annesinin yanında idi. Emîr-i dâda bu çocuğu eşeğe bindirerek şehirde dolaştırılması buyuruldu (684 yılı Şaban ayın başı/2 Ekim 1285). Bu emir yerine getirilerek çocuk şehirde gezdirildi ve tekrar Sultan Mes'ûd'un annesine teslim edildi. Daha sonra Sivas'ta bulunan Sultan Mes'ud'dan gelen bir ferman üzerine emîr-i dâd o çocuğu Sultan'ın annesinden aldı ve Konya kalesi kapısındaki burc üzerine götürerek orada astı (İyd-ı Şevval/30 Kasım 1285). Üç gün sonra cesedini oradan indirdi, kafasını keserek bütün Türkler arasında dolaştırdı⁵⁰.

Bundan sonra Sultan Mes'ûd beraberinde beylerbeyi, nâib , pervane ve müstevfi gibi devlet büyükleri olduğu halde Argun Han'ın yanına giderek bir süre orada kaldılar. Bu sırada Konya'da bulunan Fahreddîn Müşrif ve emîr-i dâd şehirde hadsiz hesapsız zulüm yaptılar. Bu olaylar üzerine muhtemelen şikayetler olmuş, Moğol Hanı'ndan peş peşe elçiler gelmiş ve adı geçen her iki devlet adamından ifade edilemeyecek derecede mal istemişlerdi. Ancak Fahreddîn Müşrif, Eşrefoğlu (Süleyman)'nun, emîr-i dâd da Karamanoğlu'nun yanına kaçtılar. Buna mukabil onların evleri yağmalandı (7 Muharrem 685/6 Mart 1286)⁵¹.

Daha sonra Moğollar ile Selçuklu ordusunun beraberce harekete geçmesi üzerine isyan etmiş olan Karamanoğulları ve Eşrefoğulları Konya'da Sultan II. Mes'ud'un elini öperek itaat arz etmek istediler. Bu durumda Selçuklu devlet adamları görüş bakımından ikiye ayrıldılar. Bunlardan bir kısmı sultanın şehir dışına çıkmamasını, bir kısmı da çıkmasının uygun olacağını ileri sürdüler. Ancak Sultan Mes'ud burada cesaretle davaranarak şehir dışında bir çadır kurulmasını emretti. Ayrıca tedbir almayı da ihmal etmedi. Emîr-i dâd, öteki emirlerle birlikte elbiselerinin altında silâhlarını gizleyerek çadırda yer aldılar. Sultan korkusuzca çadıra gelerek tahtına oturdu. Karaman ve Eşrefoğulları da Sultan'ın huzuruna gelerek itaat arz ettiler ve sonra ülkelerine döndüler.

Sultan II. Mes'ûd bu olaydan sonra şehre dönmüş ve Moğollar'ın yanına gitmek istemişti. Bu sırada sebebi anlaşılamayan bir olay vukû buldu. Sultan

⁵⁰ *Anonim Selçuk-nâme*, s. 66-68/trk. trc. s. 45-46. Meşkûr nşr. s. 358-359.

⁵¹ Aynı eser, s. 68./trk. trc. s. 46. Meşkûr nşr. s. 358. Krş. Turan, aynı eser, s. 589. Çeviride Uzluk (s. 46) Emîr-i Dâd-ı "Adliye Nazırı demektir" diyerek açıklıyor.

harekete geçtiğinde, emir-i dâd Konya'da kalmıştı. II. Mes'ûd, Aksaray'a ulaştığında, Sahib Ata Fahreddîn'in hâdimi İzzeddîn Has Balaban'a gizlice bir mektup yazarak emir-i dâd'ın yakalanmasını emretti. Has Balaban aldığı bu emir üzerine Çarşamba günü⁵², emir-dâdı yakalayarak kafasını kesti ve kale kapısına astı⁵³.

Yukarda verdiğimiz çeşitli örneklerde görüldüğü üzere emir-i dâdın Mezalim Divanı başkanı, yani iddia edildiği gibi adliye vekili olduğu hususunda bir bilgi yoktur. Ancak gerek İbn Bibi'nin⁵⁴, gerekse el-Hoyî'nin⁵⁵ münşeat mecmualarındaki bilgiler bizi tereddüte düşürmekte, bu da bizim emir-i dâdın görevi hakkında kesin hüküm vermemizi engellemektedir.

Bütün bunlara rağmen örneklerini verdiğimiz olaylara bakarsak; emir-i dâd devamlı bir memuriyettir, bir suç duyurusu yapıldığında durumu araştırmakta, suçluları veya gözden düşen emirleri tutuklamakta, sultan tarafından verilen emirleri (ölüm cezası dahil) uygulamaya koymakta idi. Ayrıca emir-i dâd görevi yapan kişiler Moğol hanlarına gönderilen elçi heyetleri içinde de yer almakta idiler⁵⁶. Bunun yanı sıra emir-i dâdlar devlet erkânını istikbal ediyorlar ve sultanların nedimleri arasında yer alabiliyorlardı. Hoyî'nin⁵⁷ emir-i dâda nasıl hitap edileceğini belirtirken kullandığı; "Sipehbed-i Mu'azzam, Melik el-Ümerâ ve'l-Ekâbir, Melik elŞÜmerâ ve'l-E'azım" gibi unvanlardan bu göreve tayin edilen kişilerin genellikle asker kökenli oldukları anlaşılıyor. Nitekim örneklerde görüleceği üzere emir-i dâdlar savaflara da katılmışlardır.

- Türkiye Selçukluları'nda tespit edilebilen emir-i dâdlar-

Sultan

Rükneddîn II. Süleymanşâh

Emir-i dâd

?

⁵² Bu olaydan birkaç gün sonra 29 Cumada II. 687/31 Temmuz 1288 Cumartesi günü Germiyan Türkleri Konya'ya geldiler (*Anonim Selçuk-nâme*, s. 72). Bu bakımdan emir-i dâdın ölümü muhtemelen 26 Cumada II./28 Temmuz 1288'de vuku bulmuştur.

⁵³ Bk. *Anonim Selçuk-nâme*, s. 71-72/trk. trc. s. 48-49; Meşkûr nşr. s. 360-361. Krş. Turan, aynı eser, s. 590.

⁵⁴ İbn-i Bibi, Tıpkı basım, s. 617'de "Hakem-i Divân-ı 'Adl" olarak geçmektedir.

⁵⁵ el-Hoyî, Emir-i Dâd için "Malik-i Divan el-'Adl" demektedir, bk. Gunyetu'l-kâtib ve Munyetu'ç-Tâlib, Rusûmu'r-Resâ'il ve Nucûmu'l-Fazâ'il, nşr. A.S. Erzi, Ankara 1963, s. 8 ve 7.

⁵⁶ Bk. İbn-i Bibi, Tıpkı basım, s. 596-597; Aksarayî, s. 41. Krş. Turan, aynı eser, s. 470, 476.

⁵⁷ Bk. Gunyet, s. 7/Rusûmü'r-Resâ'il, s. 7.

İzzeddîn Keykavus	Kıvameddîn
I. Alâeddîn Keykubâd	?
" "	Bedreddîn Yakut
II. İzzeddîn Keykavus	Nusret
	Reşideddîn
	Hatureddîn Zekeriya Sücasî (Sicasî)
	Seyfeddîn Kay-aba
	Sahib Ata Fahreddîn Ali
III. Gıyâseddîn Keyhusrev	Emîneddîn İsfahanî (Duleycanî ?)
	Seyfeddîn Çalış
II. Mes'ûd	Nizâmeçdîn

16-17. YÜZYILLARDA MACARİSTAN'IN DEMOGRAFİK DURUMU

GÉZA DÁVID

Demografik durumuyla değişmelerini mütalaa etmek istediğim dönem uzun ve pek çok açıdan karışiktır. Bir taraftan, uzun olan bu dönemin kaynakları bazan son derece az, bazen ise çok çelişkilidir. Öte yandan, siyasi istikrardan mahrum olan bu karışık dönemde yerleşmelerin bir haylisi aynı zamanda bir değil, iki-üç devlet temsilcisine ait olup, bunlardan bize birbirinden farklı etkinlikteki vergilendirmelerinin yazılı belgeleri kalmıştır. Yüzyıllar sonra, bizim hangi sorulara mümkün olduğu ölçüde kesin cevap almak isteyeceğimizi bilmiyorlardı elbet. Bu nedenle gerçeği bütünüyle ve ayrıntılarıyla yansıtabilme yolundaki arzudan vazgeçmemiz lâzım. Nüfusun rakamlarla nitelenebilecek göstergelerini ana hatlarıyla saptamakla, kimi konularda ise varsayımlarla yetinmemiz gerekecek. Az veya çok başarılı olacağı ümidiyle inceleyebildiğimiz başlıca alanlar şunlardır: Nüfusun toplam sayısı, köy ve şehir kesiminde yaşayanların oranı, ortalama yerleşim bölgesi büyüklüğü, nüfus yoğunluğu, köylerin yok oluşu, millî dağılım ve bunların zamanla değişmesi.

Doğrudan doğruya Osmanlı dönemi öncesi ve hemen sonrası nüfus sayısını daha yakından bilseydik, işimiz çok daha kolay olurdu. Ancak, hareket tarihimiz 1526 (yani Mohács /Mohaç/ meydan muharebesi yılı) bile olsa, hemen hemen bütün ülkeyi içeren ilk vergi tahririnin yapıldığı zamana kadar daha 30 yıl geri gitmemiz gerekiyor¹. Osmanlı egemenliği altında olan toprakların büyük bir kısmı tekrar ele geçirildikten sonra ise, ilk ülkesel, fakat azamî ölçüde güvenilmez olduğu anlaşılan tahririn hazırlanmasına kadar yine 30 yıla yakın zaman geçti². Böylelikle ilk gerçekten güvenilir rakamlar sadece 1787 yılında bitirilen ilk resmî nüfus sayımından elde edilebilir³. Nitekim şimdiye kadar yürütölen tarihî araştırmalar şu iki ana temele da-

¹ Istán Szabó, Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiaja. (Szerk. /Yay. József Kovacsics). Budapest 1963, 63-113.

² Zoltán Dávid, Az, 1715-20. Évi össeírás A történeti statisztika forrásai. (Szerk. /Yay. József Kovacsics). Budapest 1957, 145-199.

³ Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Szerk. /Yay. Dezsó Dányi - Zoltán Dávid. Budapest 1960, 389 s.

yanmıştır: Bir taraftan 1494-1495 yılı "Porta" olarak anılan vergi birimlerinden çıkartılan 3,5 - 4 milyon civarındaki toplam nüfus sayısı, öte yandan 1787'deki 8,5 - 9,2 milyon arasındaki ahali. (Bu rakamlara Hırvatistan ve Eski Slavonya dahil değilken Drava nehri ötesindeki üç yeni Slavon ili, yani Valkó, Szerém ve Pozsega dahildir.) Osmanlı dönemindeki durumun hangi rakamlarla karşılaştırıldığı son derece büyük önem taşıdığı için, XV. yüzyılın çıkış noktasını oluşturan değerini ele almakta yarar vardır. Bu bakımdan István Szabó'nun iki hesaplama yöntemi kıyaslanabilir.

Bunların birinde 1494-1495 tahririnde sıralanan 250.000 vergi ünitesi temel alınıyor. Çok yönlü spekülasyonlardan sonra köy ve "kasaba"⁴ nüfusu 3 ile 3,2 milyon arasındaki bir değerde saptanıyor⁵. İkinci hesap: köy şebekesinin meydana gelişini incelediği kitabında 1401-1526 arasındaki devrenin ortalama köy büyüklüğünü tespit ediyor. Ona göre, 1200'den sonra azalma eğilimi gösteren bu rakam 86 idi. Belgelerde gösterilmeyen halk oranını % 10-20 olarak belirtiyor, "kasaba" ahalisinin tahminen % 16-20 civarında olduğunu öne sürüyor, köylerin sayısını ise 18-19.000 olarak veriyor⁶. Ortalama nüfus sayısını önerdiği daha yüksek rakamlarla çarpsak bile, elde edilen nüfus 2,3 - 2,5 milyondan fazla olmayacak ve aynı iki yerleşim kategorisini kapsayan bu gösterge önceki tahmine göre 700.000 kişilik bir negatif fark gösteriyor.

İki rakamın karşılaştırılması Macaristan nüfusunun Osmanlı dönemi arifesinde büyük bir ihtimalle 3,5 milyona daha yakın ve belki bundan da biraz daha az olduğu intibasını uyandırıyor⁷. Bu görüşü kanıtlayacak bir nokta daha var: "Porta"ların sayısı başta Baranya, Somogy ve Tolna illerinde inanırlılık sınırını aşan ölçüde yüksektir. Örneğin Szabó'nun hesaplama yöntemini izlediğimizde Baranya ilinde ortalama köy büyüklüğü 200 kişi

⁴ "Kasaba" ibaresi Latince oppidum, Almanca Marktflecken denilen, kimi muafiyetlere sahip, fakat derebeyinden ilişkisi kopmayan, çoğunlukla pazar tutma hakkını kazanan büyükçe yerler için kullanılacak.

⁵ István Szabó, Magyarorszáğ népessége. 97.

⁶ István Szabó, A falurendszer kialakulása Magyarországon (X.-XV. század). Budapest 1971, 189-201.

⁷ Benzer tereddütler, dönemi benden çok daha yakından bilen şu tarihçilerin yazılarında dile getirildi: László Solymosi, Veszprém megye 1488. évi adórajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. *Veszprém megye múltjából*. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3). Veszprém 1984, 121-233; András Kubinyi, Az alföldi megyék jobbágyportaszáma középkor végén. (A középkorvégi népesség meghatározásának problémái). Falvak, mezővárosok az Alföldön (Szerk. /Yay. László Novák - László Selmeczi). Nagykőrös, 1986, 279-299.

civarında olacak⁸ ki bölgenin özelliklerini bilenler için kesinlikle ihtimal dışı bir rakamdır. Çünkü bu il Macaristan'ın hâlâ en çok küçük köye sahip olan yöresidir.

Osmanlı dönemine geçtiğimizde ilk göze çarpan zorluk, birbirlerinin zararına bazen büyüyen, bazen küçülen siyasî oluşumların (yani Türk ve Habsburg Macaristan'ın ve Erdel'in) yüz ölçümünü bilmememizdir. Sınırların böylesine değişmesinin yanı sıra tamamıyla kontrol altında bulundurulmuş veyahut ahalisinin ancak bir kısmı vergilendirilebilen yerleri kolay kolay ayırt edemiyoruz. Vergi defterlerine taraflar en asgarî miktarda vergi veren köyleri bile kaydediyorlardı. Uçlarda olan bu yerlerin ahalisinin bazen çok yüksek bir oranı tahrir dışı kaldı.

Bunu kimi bölgelerde rakamlarla da belgeleyebiliyoruz. Hem Türkler, hem Macar derebeyleri tarafından vergilendirilen köyler başlıca olarak kuzey sancaklarda bulunuyor. Örneğin Esztergom /Estergon/ sancağına bağlı ve 1570 tahrir defterinde⁹ karşımıza çıkan Bars iline bağlı köylerin 104 tanesi 1598 yılında gerçekleştirilmiş hane sayımına¹⁰ ilişkin verilerle karşılaştırılabilir. Defterde sıralanan 1.400 haneli vergi mükellefine karşılık 1598'de 4.200 hane ve 5.100 aile reisi bulunuyordu (rakamlar yuvarlak). % 300'ü aşan fark, Bars ilindeki bu köyleri Osmanlıların ancak kısmen deñtere alabildiklerini açıkça gösteriyor. Başka bir deyişle, bu yerler tam anlamıyla 'Osmanlı egemenliği altında olan topraklar' değildi. Türk tahririnde *hâli ez raiyyet* kaydedilen yerlerin bir kısmında yoğun ahalinin mevcut olması gerektiği ki bu, 28 yıl sonra 20-40, hatta 100 haneye sahip olmalarından anlaşılıyor, bu gerçeği daha da teyit eder¹¹.

⁸ Söz konusu kaynak bu ilde 15.018 vergi birimini ihtiva ediyor (Szabó, *Magyarország. népessége*. 69). Buna 180.000 insan tekabül ederdi. Bu ilin, Mohács öncesi Macaristan'ının tarihî coğrafyasını içeren eserde - boş olan *praediumlar* hariç - 909 köy ve "kasabası" vardır (bk. Dezsó Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Budapest 1894, 460-538). Önerilen nüfus sayısını bu gerçek köy miktarından her halde çok daha yüksek - çünkü asırlar boyunca bir hayli kariye çekirdeği silindi - rakamla böldüğümüzde metinde zikredilen ortalama elde ediliyor.

⁹ Lajos Fekete, *Az Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest, 1943, 197 s.

¹⁰ Bu son derece önemli kaynak Zoltán Dávid tarafından keşfedilip incelenmiştir. Henüz yayımlanmamış olan metnini yazarın izniyle kullanabildim. Kendisine şükran borçluyum.

¹¹ Meselâ defterde ahalsiz karşımıza çıkan Berzence (180, No. 438), Obic (183, No. 459) ile Kis- ve Nagy-Tapolcsány (177, No. 413 veya 181, No. 441, 445) köyleri 1598'de sırasıyla 77, 40 ve 118 eve sahip idiler.

1578 Nógrád /Novigrad/ tahrir defterinde¹² ise terazinin kefesi Türk kaynağı tarafına kayıyor: Karşılaştırılan 27 köyde Türkler 771 aile kaydettikleri halde hane sayımında ancak 401 hane sıralanıyor. Demek ki bu bölge gerçekten Osmanlı kontrolü altındaydı.

Hont iline bağlı köylerde kuzey ve güney yöreler arasında belirgin bir fark var: Daha aşağıda bulunan köylerde Türk muharririnin etkinlik derecesi daha yüksek iken yukarıya gidildikçe durum değişiyor ve hanelerin sayısı fazlaşmaya başlıyor.

İdarî bölümlerin sınırları böylelikle vergilendirme şeridi ile bu kenar bölgelerde aynı olmadığından XVI. yüzyılın sonlarına doğru hangi devlete ne kadar toprak düştüğünü, bu özelliği göz önünde tutarak hesap etmemiz lâzım. Yüzyılın sonunu vurgulamamızın sebebi en güvenilir ve kıyaslanabilecek kaynaklara bu dönemde sahip olmamızdır. İhtiyaç gereği, Habsburg Macaristanı yerine Ortaçağ Macaristan'ının Osmanlıların elinde olmayan illerini ve Erdel Büyük Prensligi yerine tam anlamıyla Erdel'i birer ünite olarak kabul etmek zorundaydık.

Bu hesaplamaların sonucu olarak Osmanlı bölgeleri ve Macaristan illeri için 100-120.000 km² ve Erdel için 60.000 km² elde edildi¹³.

Nüfus sayısının saptanmasına Türk topraklarıyla başlayabiliriz. 1568-1580 yılları arasındaki devreden her Macar sancağı için ilke olarak tüm vergi mükellefini içeren defterler kalmıştır. 12 yıllık zaman farkı doğal olarak bir çeşit belirsizlik kaynağı olabilir, fakat son yekünü önemli ölçüde etkileyebilecek nitelikte olamaz. Çünkü söz konusu olan dönem nispeten rahattır ve böylelikle ölüm oranında anı bir değişme beklenemez. Göç edenler hakkında kesin bir şey söylemek daha güçtür, fakat bunu, defterlerde mevcut olan müphemiyetler arasına rahatlıkla sıralayabiliriz. Buda /Budın/ vilâyetine bağlı 16 sancağın 1577-1578'den kalma cizye toplamları demin anılan amaçla hazırlanmıştı¹⁴. Ayrıntılara girmeden şunu belirteyim: Bu listeden, gerçekten Osmanlı bölgesi olan yerler için tahminen 62.000 aile başkanı kalıyor. Temesvár /Tımsıvar/ vilâyeti tahrir defterlerini teker teker gözden

¹² Gustav Bayerle, *Ottoman Tributes in Hungary. According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad*. The Hague-Paris 1973, 228 s.

¹³ Ferenc Szakály'ın tahminine göre, direkt Osmanlı kontrolü altında olan sahalar 100.000 km² idi: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest 1981, 38.

¹⁴ J. Káldy-Nagy, *Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der Gizey-defter und der Tahrir-defter*. *Acta Orientalia Hungarica* XI (1960), 269.

geçirdikten sonra 36.000 aile reisi toparlanabildi¹⁵. Nihayet Szerém /Sirem/ sancağında 12.000'e yakın¹⁶, Pozsega /Pojege/ sancağında ise en az 10.000 aile başkanı kaydedildi¹⁷. Bunların yekünü 120.000 aile başkanı eder. Önceki araştırmalar, deftere geçirilmeyenlerin oranını bütün nüfusa göre % 30 civarında tespit etti¹⁸. Buna göre, gerekli ilâve yapılmıca 170.000 aile reisi elde edilir, ki bu, 850.000'lik sivil nüfusun mevcudiyetine delâlet eder. Buna 50.000 kale eri ile topraklı asker¹⁹ ve sivil Müslüman eklenebilir. Demek ki Osmanlı bölgelerinin toplam nüfusu 900.000 kişi olarak tahmin edilebilir.

Habsburg Macaristanı'nda bu dönemde yapılan değişik vergi listeleri gerçek nüfus şartlarını pek yansıtmıyorlar²⁰. Bu nedenle, ülkenin kuzey bölgelerindeki nüfus sayısının tespitine 1598'den kalma yukarıda anılan, ötekilerden çok daha güvenilir ve hemen hemen her il için mevcut ev sayımı malzemesini kullandım. Evlerin sayısına dayanarak var sayılabilen 1.600.000'lik nüfusa listeden eksik "serbest kral şehirleri"²¹, maden şehirleri ahalisi ve kale erlerinin yanı sıra muaf olan çeşitli kitleler ekleniyorsa ve sayıları 200.000

¹⁵ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defterleri No. 364 (Temesvár ve Modava), 365 (Csanád /Çanad/) ve 457 (Lippa /Lipova/ ve Pankota) Gyula Káldy-Nagy, *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10). Békéscsaba, 1982, 416 s.

¹⁶ Bruce W. McGowan, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*. Ankara 1983, 542 s.

¹⁷ Fazileta Cviko, Opširni defter za sandzak Pozegu iz 1579. Godine. Prilozi za Orijentalnu Filologiju XXXII-XXXIII (1982/83), 267-283. Yazar, nahiyelerdeki verilerin yansıtılmasında yeterli ölçüde düzenli değildir.

¹⁸ Gyula Káldy-Nagy, *Magyarország történelmi adóösszeírások*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 52. Szerk. /Yay. Varga János). Budapest 1970, 100-101.

¹⁹ Buda vilâyetinde 1568-1569'da takriben 12.500 ulufe alan hisar eri vardı (bk. Antal Velics - Ernő Kammerer, *Magyarország történelmi kincstári defterek. II. 1540-1639*. Budapest 1890, 383-390). Bunların yanında topraklı ödenen askerleri de unutmamak lâzım, fakat sayılarını söylemek şimdilik mümkün değildir. Temesvár vilâyetinde daha az kale hizmetlisinin bulunduğu kesindir, sayıları bu bölgenin önemi artan XVIII. yüzyılda bile 5.300'ü geçmemiştir. İki vilâyetteki topraklıların ve cebelilerinin toplamı tahminen 5.000-7.500 civarındaydı (Ayn Ali'nin 1609'da kaleme aldığı listesinde adı geçen idarî birimlerde 3.831 toprak, zeamet ve has gösterildi; Paul Andreas von Tischendorf, *Das Lehnwesen in den Moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche*. Berlin 1982² /Reprint: Klaus Schwarz Verlag/, 68-69). Siviller hakkındaki bilgimiz çok mahduttur.

²⁰ István Bakács, *A dicalis összeírások. A történelmi statisztika forrásai*. 51-81; Bálint Ila, *A dézsmajegyzékek mint a történelmi statisztika forrásai*. A történelmi statisztika forrásai. 82-118; Ferenc Maksay, *Urbáriumok. A történelmi statisztika forrásai*. 119-144; Zoltán Dávid, *A házak számának népszerűsége XVI-XVIII. századi forrásainkban. Történelmi Statisztikai Közlemények III-IV (1958)*, 74-94.

²¹ Bu kavramın Latince civitas'tır ve tam anlamında şehir manasına geliyor.

olarak tespit ediliyorsa, bu bölgenin toplam nüfusu aşağı yukarı 1.800.000 olacaktır.

Erdel'de yaşayanlar hakkında o dönemden kalma verilerimiz çok daha kısıtlıdır. Sadece Sekel ve Sakson'ların yaklaşık sayısını biliyoruz²². Bu yüzden XV. yüzyılın 500.000'lik nüfusundan hareket etmek daha akla yakın geliyor ve bu durumda nispeten az zarar gören bu bölgenin toplam ahali için 700-800.000 kişi pek fazla gözüküyor.

Yukarıdaki tahminlerde yüz bir kişilik hatalar mümkün olsa bile bu sonucumuzu önemli ölçüde etkileyemez: XVI. yüzyılın sonunda Macaristan'ın nüfusunu 3,5 milyona yakın bir değerle karakterize edebiliriz²³. Bu rakam önceki yüzyılın sonundaki ile aşağı yukarı aynıdır, belki biraz daha fazladır.

Nüfus sayısında böyle bir durağanlık gözlenirken halkın millî dağılımı alanında kimi değişmelerin meydana geldiği şüphesizdir. Bunun miktarı hakkında kesin bilgimiz yok, olamaz da zaten; çünkü başlangıç noktasındaki sayısal durum sadece birtakım tahminlerden ibarettir. Bunlara göre, Mohács öncesinde Karpat havzasında yaşayanların yüzde 80 civarındaki oranı Macardı²⁴. Kanaatime göre, bu oran en iyi ihtimalde bile maksimumdur hatta biraz iyimser bir savdır. Fakat azınlıkların önemli bir kısmı savaşların dokunmadığı çevre bölgelerde oturduğu için, bunların, yani Slovak, Rusin, Romen ve Almanların doğal artışı kaybolmadı. Buna karşılık, ülkenin Macarların yaşadığı orta bölgelerinde bu artış silindi. Hatta Mohács - Szeged

²² Gábor Barta, *Az erdélyi fejedelemség születése*. (Magyar História. Szerk. /Yay. Gusztáv Heckenast). Budapest, 1979, 258-259. *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk. /Yay. Béla Kópeczi). Budapest, 1986, 510.

²³ Vera Zimányi'nin 15 yıllık veya Uzun Harp denilen dönem öncesi için verdiği 4-4,5 milyonluk tahmini biraz iyimser gözükmele birlikte tamamıyla düşünülemez bir rakam değildir (bk. *Magyarország története III. 1526-1686*. /Szerk./ Yay. Zsigmond Pál Pach/. Budapest, 1985, 296). Buna karşın Macar Kirallığı'nın başka bir yazara göre 190.000 km²'lik yüzölçümünde XVI. yüzyılın ikinci yarısı için saptanan 1,5-1,6 milyonluk nüfus herhalde azdır: István N. Kiss, *Új adatok Magyarország demográfiai fejlődéséhez (XVI-XVII. század)*. *Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. /Szerk. /Yay. Éva H. Balázs, Erik Fügedi, Ferenc Maksay/ Budapest, 1984, 216.

²⁴ Elemér Mályusz Ortaçağ sonu Macaristan'ın ahalesinde burjuva ve asilzadeler hariç yüzde 77 Macarın var olmasından bahsediyor: A mağyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. *A magyar renaissance. Magyar művelődéstörténet II*. (Szerk. /Yay. Sándor Domanovszky) Budapest, 1939, 124. Bu esere atfen István Szabó 80-82 % Macarla hesapladı: *A mağyarság életrajza*. Budapest, 1990², 51. Son zamanlarda, aynı yazıdan etkilenerek fakat biraz daha geniş makas bırakarak Ferenc Szakály bu oranı yüzde 75-80 olarak gösterdi: Die Bilanz der Türkenherrschaft in Ungarn. *Acta Historica* 34/1 (1988 [1989]), 71.

/Segedin/ - Arad çizgisinden güneye düşen illerde yayaşan Macarların büyük çoğunluğu uzayan savaşlara ve bir Sırp asisi, Yovan Çerni'nin yönettiği isyana kurban olduğu için yerlerine - kısmen Osmanlılardan kaçan - yabancı unsurlar geldiler²⁵.

Şimdi, kısmen yayımlanmış, kısmen henüz incelenmemiş defterlere dayanarak Osmanlı bölgelerinde köy ve şehir kesimindeki ahalinin oranını saptamaya çalışacağım. Türkler tarafından Macarlardan alınan *varoş* /*város*/ kelimesiyle adlandırılan her yerleşim merkezini şehir olarak kabul ettim. Bu prensip izlendiğinde Buda sancağının gayri Müslim kent halkı 1546'da toplam nüfusun yüzde 25'ini oluşturuyordu. Bu oran 1580'e kadar yüzde 28'e ulaşırken, 10 yıl sonra yüzde 22'ye geriledi²⁶. Böyle olmakla birlikte bu son rakam bile oldukça yüksektir, fakat kimi yöreler bundan da müspet değerler gösteriyor. Meselâ Szekszárd /Seksar/ sancağında şehir ahali 1580 dolaylarında yüzde 40'a yakındı²⁷ (ve önceleri bunun da üstündeydi). Aynı zamanda kentleşme bakımından daha geri kalmış bölgeler de vardı: Simontornya /Şimontorna/ livasında şehirlerde oturan Hristiyanların nispeti 1565'te yüzde 5'i bile aşmıyordu²⁸. Çelişkili değerler aldatıcı olmasın diye araştırılan alanı genişleterek Buda ve Temesvár vilâyetlerinde 15 sancağın²⁹ yaklaşık 67.000 aile başkanını bu açıdan tasnif ettim. Bunların 15.000 küsuru, yani yüzde 22,4'ü şehirlerde yaşıyordu. Müslimleri de hesaba katarsak, bu oran daha da yükselecek, çünkü Macaristan'da bunlar, pratikte sadece kent halkını arturdular. Bir araya getirdiğimiz malzemede birkaç "serbest kral şehri"³⁰ de mevcut olmasına rağmen, bu değeri kıyaslayabilmek için önceki araştırmaların XV.

²⁵ Gyula Káldy-Nagy, *A Gyulai szandzsák.*, Buruce W. McGowan, Sirem sancağı., Elöd Vass, *A Szekcsói-Mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeirása. Baranyai Helytörténetírás 1977.* (Szerk. /Yay. László Szita). Pécs, 1979, 15-93.

²⁶ Hesaplamayı şu eseri kullanarak yaptım: Gyula Káldy-Nagy, *A Budai szandzsák 1546-1590. évi összeirásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* (Pest megye múltjából 6). Budapest, 1985, passim.

²⁷ Tapu defteri No. 593.

²⁸ Géza Dávid, *A Simontornyai szandzsák a 16. században.* Budapest, 1982, 21, 45-47, 310-315.

²⁹ Bunlar: Buda, Csanád, Gyula, Hatvan, Lippa, Modava, Nógrád, Pankota, Simontornya, Szekcsó /Sekçöy/, Szekszárd, Szolnok /Solnik/ Temesvár sancakları, Eszék /Ösek/ ve Vásárhely /Vařarhel/ nahiyeleri.

³⁰ Buda, Óbuda /Budun- Atik/, Pest /Peşte/ ve Vác /Vaç/.

yüzyılın sonunda "kasabalar" ahalisinin oranını yüzde 16-20 arasında saptadığını hatırlatmakta yarar var³¹.

Sorunun olumsuz yanı, uzun vadede hemen hemen hiçbir şehrin sürekli bir gelişme gösteremediği, tam aksine, arada bir zirveye erişen nüfus sayısını beklenmedik ve ansızın gerilemelerin takip ettiği. Bunun nedeni yerlere göre farklıdır: Örneğin yönetim merkezi olan kentlerden Macarlar genellikle kaçıyorlardı, yerlerine Müslim askerler ve az miktarda başkaları geliyorlardı; bazen istenen vergi dayanılmayacak kadar yüksekti; Tatar yardımcı kuvvetlerince yapılan akınların gayesi daha büyük yerlerdi ve sonuçta bunlar daha fazla etkileniyordu.

Acaba dayanıklılık gücü daha az sanılan köylerin ortalama nüfusu XVI. yüzyıl boyunca artış mı, yoksa azalma mı gösteriyor? Buda sancağında, savaşların sona ermesinden birkaç yıl sonra, yani 1546'da 296 köyün deftere geçirilen aile başkanı sayısı yerleşim yeri başına 24,5 idi. Bu gösterge 1580'e kadar 28'e erişti. Bu yıllarda bölgenin köyleri de sarsılmış olmalı, çünkü 1590'a kadar ortalama değer ilk tahririndekinden de bir kişilik azalma göstererek 23,5 kişiye indi³². Kapsadığı yörelerde çağa göre büyük sayılan, yani 60 aile reisinden daha kalabalık köylerde oldukça büyük miktarda sahip olmasına rağmen Gyula livasının ortalama köy ahalisi Buda'nınkinden oldukça yakındır: 1567'de 24,3 ve 1579'da 27,7 aile başkanı³³. Bu verilerin tezatı olarak Lippa /Lipova/ sancağının 417 köyü, başta Romenlerin kurduğu bir sürü küçük köyün etkisi altında, sadece 9 ailelik ortalama veriyor³⁴. Simontornya sancağında ise bu ortalamalar şöyle bir dağılım gösteriyor: 1546 - 17,3; 1552 - 24,9; 1565 - 21,0; 1570 - 20,6; 1580 - 20,5; 1590 - 18,8³⁵. Buda ve Temesvár'a bağlı ve şimdiye kadar ele alabildiğim 12 sancakta³⁶ ve bunların 2.300'e yakın köyünde 1568 ile 1580 arasında tipik olan kaydedilen aile başkanı sayısı tam 20 idi. Bu değer, defter dışı kalanları da hesaba kattığımız takdirde, önceki yüzyıl için ülke çapında hesaplanan ortalamaya nazaran belirli bir artışa delâlet

³¹ István Szabó, *La répartition de la Population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449-1526. Etudes historiques, publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. I. Budapest, 1960, 383.

³² Gyula Káldy-Nagy, *A Budai szandzsák*. Passim.

³³ Gyula Káldy-Nagy, *A Gyulai szandzsák*. Passim.

³⁴ Tapu defteri No. 457.

³⁵ Géza Dávid, *A Simontornyai szandzsák*. 48-51, 310-314.

³⁶ Bunlar: Buda, Csanád, Gyula, Lippa, Modava, Pankota, Simontornya, Szekcső, Szolnok, Temesvár sancakları, Eszék ve Vásárhely nahiyeleri.

ediyor. Yukarıda anlattığımız gibi, XV. yüzyıl için verilen ve az bulduğumuz 86 kişilik³⁷ ortalama yerine 110-120 kişi ile hesaplarsak bunun karşısında -Türk defterlerinin verilerini de düzelterek- adı geçen sancaklardaki ortalama 140 insan yakınında olacak. Macaristan'ın geri kalan illerinde benzer sonuçlara varmak mümkün. 1598 ve sayımında ortalama ev sayısı 25'tir ki bu, 150-175 kişiye eşittir.

Toplam ahali sayısında iki ana bölge arasında gördüğümüz farklılıkların netice itibarıyla sorumlusu nüfus yoğunluğundaki değişikliklerdir. Osmanlıların elinde olan bölgelerin ortalama nüfus yoğunluğu 7,5 kişi idi. Buna karşın kuzey illerde km² başına 15 insan düştü. Köylerin ortalama nüfusu da birbirine çok yakın idi, böylelikle dengesizliğin asıl nedeni, Osmanlı bölgelerindeki halkın çok daha az, ötekinin hemen hemen yarısını oluşturan yerleşim merkezinde oturmuş olmasıdır.

Başta Macar Ovası'nda olmak üzere köy şebekesinin daha seyrek oluşu kısmen önceki dönemlerin mirası olup, bölgenin coğrafi koşullarına bağlıdır³⁸. Fakat bunda, önceden sık sık dile getirilen ve kimi zaman köylerin üçte ikisinin silindiğinden bahseden varsayımlardan daha düşük ölçüde olmakla birlikte, boşalan köylerin de payı vardır. Yerleşim yerlerinin yok oluşları sürecinin ilk ve en şiddetli dalgasında, yani savaşlar sırasında köylerin küçümsemeyecek bir kısmı terk edildi. (Örneğin Simontornya livasında meskûn yerlerin aşağı yukarı yüzde 20'si nihai olarak mezraa haline geldi³⁹; ve bu oran Duna /Tuna/ ve Dráva nehirlerinden kuzeye uzanan bölgelerde bundan da fazla idi). Fakat daha sonraki yıllarda, yani 1568 ile 1593 arasında oldukça rahat bir dönem geldi ve bu sırada kimi yerler ihya edildi bile. Türk tahrir defterlerine dayanarak elde edilebilen sonuçlar son yıllarda Macaristan'da yaygınlaştı. Bunlara göre, 1567 ile 1579 arasında Gyula sancağında kaydedilen 217 köyden bir tek tanesi mevcudiyetini yitirdi⁴⁰. Simontornya yöresinde 45 yıl içinde boşalan ve yeniden canlandırılan karyelerin sayısı çok düşüktür ve birbirini dengeliyor⁴¹. Buda livasında ahalisini kaybeden yerlerin oranının yüzde 10'un altında kalmasının yanısıra yeniden

³⁷ Szabó, *A falurendszer kialakulása*. 191.

³⁸ *Magyarország története*. III. 1446-1447 (László Makkai'nin görüşü).

³⁹ Géza Dávid, *Some Aspects of 16th Century Depopulation in the Sanjāq of Simontornya*. *Acta Orientalia Hungarica XXVIII* (1974), 73.

⁴⁰ Gyula Káldy-Nagy, *A Gyulai szandzsák*. Passim.

⁴¹ Géza Dávid, *Some Aspects*. 74.

iskân edilen yerler bunu yarıya indiriyor⁴². Kimi bölgelerde konu XVII. yüzyılda bile incelenebilir. Bars ilinde bulunan 105 köyün kaderini 1570 ile 1664-1668 arasında takip eden bir çalışmaya göre, dönemin sonuna kadar bunlardan sadece 5 köy haritadan silindi⁴³.

Köylerin boşalması ile ilgili olarak önemli bir konuya daha değinmek yararlı olacak. Macar kaynaklarında “deserta” kavramı ile gösterilen yerleri daha önceki araştırmalarda genellikle gerçek -geçici veya kesin- mezraaya dönüşme olayı olarak niteliyorlardı. Ne var ki, kaynakların birinde “insanın hatırladığından beri deserta” şeklinde zikredilen bir yerin başka bir belgede aynı yıl ya da az sonra oldukça kalabalık ve normal tarım ürünlerinden vergi veren bir köy olarak sıralandığına da rastlamak mümkündür. Demek ki “deserta” kavramı çok kez sadece vergilendirme bakımından boş olma anlamına geliyor ve aynı yerde ahalinin olup olmadığı ile ilgisi yoktur⁴⁴. Az önce gözlediğimiz gibi, bu yöntemi bazen Türkler de uyguladılar.

XVII. yüzyılda meydana gelen demografik değişmelerin takip edilmesi çok daha güçtür. Bu devirde yalnız Macar kaynakları devamlı ve hızlı olarak değer yitirmekle kalmıyor⁴⁵, cizye defterlerindeki hane rakamları da bunlarla yarışarcasına azalıyor. Tahrir defterleri ya hiç hazırlanmıyor ya da öncekilerin kopyalarıdır. Bu karanlıkta bize ışık tutan bir tek, ama çok önemli unsur vardır. 1608 yılından sonra Macar “porta” ünitesinin 1 “porta” = 4 çift sahibi veya 12 çift sahibi olmayan köylü ailesi şeklindeki belirlenmesine⁴⁶ benzer biçimde, XVII. yüzyıl Osmanlı vergilendirme sistemi için de bir vergi biriminin birkaç ailenin birleştirilmesiyle meydana getirilmesi yabancı bir şey değildi. Bu pratiğe başlangıç olarak avarız-i divaniyenin tarh edilmesinde rastlı-

⁴² Gyula Káldy-Nagy'ın *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546-1562)* başlıklı kitabı hakkında yazdığım tanıtma yazısı: *Acta Orientalia Hungarica* XXIX (1975), 276-277.

⁴³ Klára Hegyi, A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai. *Századok* CXVII (1983), 350-351.

⁴⁴ Zoltán Dávid, *Sarkad népesedéstörténete. Tanulmányok Sarkad múltjából*. Szerk. /Yay. György Komoróczy), Sarkad, yıl yok, 277-298.

⁴⁵ Zoltán Dávid, *A házak száma és a népesség*. Passim.

⁴⁶ István Bakács, *A dicális össeírások*. 73. - Sonraki yıllarda bir vergi ünitesi zikredilenlerden de daha fazla aileden ibaretti; o kadar ki savaşıardan tamamıyla korunan Árva ilinde bile kimi köylerin toplam mükellef sayısı 1/256 + 1/1024 olarak saptandı (Zoltán Dávid, *Adatok a török haborúk pusztításainak értékeléséhez. Keletkutatás* 1993/2). -Osmanlıların genelde yerli adetle kanunlara az çok uymalarını hatırlarsak bu sefer de Habsburg Macaristan'da uygulanan sistemi belirli bir ölçüde takip ettiklerini varsaymak pek yanlış olamaz.

yoruz⁴⁷, fakat büyük bir ihtimalle cizye için de geçerli bir yöntemdi⁴⁸. Macaristan için Klára Hegyi bu tür uygulamaların var olduğunu kimi yerlerde tespit edip devlete ait vergilerin alınmasında bir ünitenin 3'ten 20'ye kadar değişen aileden oluşturulduğunu kanıtladı⁴⁹. Daha düşük değerler daha varlıklı, daha yüksekleri ise daha fakir bölgeler için karakteristik olabilir.

Bunu göz önünde tutarak, XVII. yüzyıl cizye hanelerinin XVI. yüzyıla nazaran neden o kadar dengesiz bir şekilde azaldığını biraz daha iyi anlayabiliyoruz. (örneğin 1662-1663'ten kalma, demin anılan listede Transdanubya'da -örneğin Mohács, Pécs, Koppány /Kopan/ sancaklarında- nispeten daha küçük, Büyük Ova'da başta Buda, Hatvan ve Szolnok sancaklarında- ise dramatik bir azalma gözlenebilir. Şöyle ki Buda sancağındaki gerileme oranı yüzde 90'a ulaşıyor⁵⁰, ancak bunu, şimdi anlatılanların ışığı altında tam bir gerçek olarak kabul etmememiz lâzım. Tam aksine...) Maalesef şu andaki bilgimiz, hangi idarî birimde nasıl bir çoğaltıcı kullanmak gerektiğini göstermeye yeterli değil. Bunun için hâlâ en güvenilir metot XVIII. yüzyıldaki kesin rakamlardan hareket ederek XVII. yüzyıl sonundaki nüfus sayısını, geriye doğru sonuç çıkarma yöntemiyle tahmin etmektir. XVIII. yüzyılın başlangıcı (1715-1720 yılları) için en akla yakın gelen değer 4 milyon vatandaş civarındadır⁵¹. Bunu Viyana bozgununu takip eden savaşların çıkmasından önceki devir için de kabul edebiliriz; çünkü beklenen artışı bir yandan Habsburg-Osmanlı mücadeleleri, öte yandan 1703-1711'de cereyan eden Ráckóczi kurtuluş savaşı mutlaka tamamıyla eritti.

Ülkenin nüfusu 1580 ile 1680 arasında toplam olarak 3,5'tan 4 milyona çıkmış olsa bile, bunun oranı her bölgede aynı değildi. 1593-1606 harbi, Tatarların XVII. yüzyılda yoğunlaşan akınları, daha sonra Újvár /Uyvar/ ve Viyana seferleri her halde birçok yerleşim merkezinin yok olmasına sebep

⁴⁷ Ömer Lütfi Barkan, *Avâriz. İslâm Ansiklopedisi* II. İstanbul, 1942, 13-19.

⁴⁸ Biraz daha geç devir için Manastur bölgesinde devamlı olarak azalan cizye hanelerin arkasında hakikatte artan bir ahalinin mevcudiyeti Michael Ursinus tarafından IV. Internationaler Kongreß für Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte (München 1986) sırasında verdiği *The Qaza as the Framework for Research on Ottoman Regional Studies* başlıklı tebliğinde ispat edildi.

⁴⁹ Klára Hegyi, *A török birodalom magyarországi jövedelemforrása. 375-377.*

⁵⁰ Gyula Káldy-Nagy, *Magyarországi török adóösszeírások. 101.*

⁵¹ Zoltán Dávid, *Az 1715-20. évi összeírás. 173.*, Aynı yazar, *Magyarország népessége a 17-18. század fordulóján (Népességtörténeti források értékelése). Történeti Statisztikai Évkönyv 1961-1962.* Budapest, 1962, 217-257.

oldu. Baranya, Tolna ve Fejér ilinin kimi yöreleri ahalisini tamamen kaybetti. Buda yakınında da bir sürü köy mezraaya dönüştü. Erdel'de ise Mezőség bölgesindeki ve nehir boylarındaki Macar köyleri şebekesi seyrekleşti. Başka taraflarda -ve buna kısmen Osmanlıların egemenliğindeki yerler de dahildir- nüfus, döneminin sağlık şartlarının elverdiği ölçüde artabiliyordu. Özellikle Kuzey Macaristan'ın illerinde ahali, Karpatlar'ın ötesinden gelenlerin katkısıyla birlikte, yükselebildi. Erdel'de dağlar arasına sıkışmış köylerin Romen halkı rahat çoğalabildi. Transdanubya'ya ve ülkenin güney bölgelerine de İslavların yeni dalgaları vardılar. XVI. yüzyıla nazaran (Transdanubya'nın kimi yöreleri hariç) dil sınırı pek fazla kaymamakla beraber, Türk dönemi sonundaki nüfusun ancak yarısı, tahminen 2 milyon kişi, Macardı⁵². Bunu izleyen XVIII. yüzyıldaki yabancı yerleştirmelerle bu unsurlar çoğunluk kazandılar.

Toplam nüfusu üç siyasî teşekkül arasında dağıtmak tehlikeli bir teşebbüstür. Osmanlı hâkimiyeti altında olan toprakların ahalisi eski sayısını koruyabiliyor, yeni fetihler (Eger /Egri/, Várad /Varat/, Újvár) sonunda genişleyen bölgelerinde belki de 1 milyon kişi de yaşayabiliyordu. Artuş, Habsburg Macar illerinde en yüksek olup oraya düşen nüfus sayısı 2,1 milyona kadar turmanabiliyordu. Buna göre, Erdel'in barındırdığı insan sayısı 900.000 civarında olmalıydı. (Tabii olarak, bu tahminlerdeki yanlışlık ihtimali önceki yüzyılkinden daha büyüktür).

Özetleyerek diyebiliriz ki, başta Macar unusuru olmak üzere Macaristan'ın halkı, ele alınan 150 yıl sırasında doğal artışının büyük bir oranını kaybederek oldukça sarsılmıştır. Böyle olmakla birlikte, bu menfiseyir daha önce düşünülen boyutlara hiç varmadı ve Osmanlı döneminden sonra yabancılara sık sık öncelik veren ve onları kitle halinde memleketimize getiren Habsburg'ların devri gelmemiş olsaydı, demografik durum zamanla daha sağlıklı bir şekilde düzelebilirdi.

⁵² Zoltán Dávid, *Az 1715-20. évi összeírás*. 198, not 2.

RUSYA'NIN KARADENİZ'DE TİCARETE BAŞLAMASI
VE
OSMANLI İMPARATORLUĞU (1700-1787)

İDRİS BOSTAN

"Tarihen sâbittir ki, Boğazları kontrol altında tutan her devlet, sonunda Karadeniz üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. Gerçekten de Boğazların iki tarafındaki ana topraklara hükmeden devletler, Bizans ve Osmanlı devletleri örneklerinde olduğu gibi bunu başarmıştır"¹ diyen H. İnalçık, Karadeniz'i hakimiyet altına almak için Boğazların ne derece önemli olduğuna işaret etmektedir.

Fâtih'in İstanbul'u fethiyle (1453) Boğazları ve II. Bayezid devrinde Kili ve Akkirman'ın alınmasıyla (1484) bütün Karadeniz kıyılarını kontrolü altına alan Osmanlı Devleti, çok geçmeden bu denize geçişi yabancılar için imkânsız hâle getirdi. Böylece XVI. asrın sonlarında dış ticarete tamamen kapanan Karadeniz, siyasî, idarî ve ticarî bakımdan bir iç deniz haline geldi² ve bu durumunu XVII. yüzyıl boyunca devam ettirdi.

XVIII. yüzyılın başlarında, Osmanlıların ticarî maksatla bile olsa yabancı bir devletin Karadeniz'e girmesi konusundaki düşünceleri tavizsiz idi ve hiç bir yabancı devleti bu denize yaklaşırma niyetinde değildi. Nitekim II. Mustafa adına kaleme alınan ve aynı muhteva ile III. Ahmed tarafından Rus çarına gönderilen mektupta "Karadeniz bi'l-küllîye kabza-i tasarruf-ı husrevânemizde olup kimesnenin alâkası olmamağla ahidnâme-i hümâyûnum muktezâsınca âhardan bir kayığın Karadeniz'e çıkmasına mesağ olmayup"³

¹ Halil İnalçık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", *Arkheion Pontou*, Athens 1979, s. 74.

² Karadeniz'in yabancı ticarete hangi tarihten itibaren kapanmış olabileceği konusundaki bazı farklı mütalaalar için bk. Mübahat Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1988, s. 97-98, dipnot 2.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Nâme-i Hümâyûn Defterleri*, nr. 6, s. 37. II. Mustafa tarafından ilki Evâil-i Safer 1115/16-25 Haziran 1703 (*aynı defter*, s. 8-11) ve ikincisi 13 Safer 1115/28 Haziran 1703 (*aynı defter*, s. 11-14) tarihli "Moskov Çarı'na mektup" hitabıyla yazılan bu nâmenin ardından Evâhır-ı Cemâziyelevvel 1115/2-11 Ekim 1703 tarihli III. Ahmed'in

denilmek suretiyle bu denizin statüsü açıklanmak istenmiştir. Rusya'nın Karadeniz'de kendi gemileriyle ticaret yapmayı gerçekleştirebilmek için başlattığı bu mücadeleler ve arkasından diğer devletlerin ticaret hakkı elde edebilmeleri için geçen süre bir asra yakın sürdü⁴.

XVIII. Yüzyılda İmzalanın Osmanlı-Rus Antlaşmalarında Karadeniz Ticareti

Osmanlı ordularının 1683'de ikinci defa Viyana önlerinden geri dönmesiyle başlayan ve müttefik Avrupa devletleriyle 16 yıl süren uzun ve ağır savaşlar, Osmanlı devletini daha önce karşılaşmadığı bir sonuca götürdü. Bu sırada Rusya büyük bir kara devleti olarak yeni iddialarla ortaya çıktı. Savaşta Avrupa devletleri yanında yerini alarak Osmanlı topraklarından kendisi için pay almaya çalıştı. İlk olarak Azak (1696) kalesini zaptederek Karadeniz'e açılmak için ilk fırsatı elde etti ve Azak denizinde donanma kurmak amacıyla Venedikli uzmanların da yardımını alarak önemli sayıda gemi inşa ettirdi. 1699 Karlofça barışı Avusturya ve Venedik ile anlaşmayı sağladığı halde Rusya ile sadece bir ateşkes düzeyinde gerçekleşti ve asıl antlaşmanın daha sonra imzalanması kararlaştırıldı. Rusya'nın Osmanlı Devleti ile yalnız olarak antlaşma imzalamak istemesinin altında Karadeniz ile ilgili emelleri yatmaktaydı⁵. Nitekim İstanbul'da başlayan müzakerelerde Rusya'nın öne sürdüğü teklifler arasında Azak'dan İstanbul'a kadar Rus gemilerinin Karadeniz'de serbestçe dolaşmasına izin verilmesi yer alıyordu. Halbuki Osmanlı Devleti savaşta Rusya'nın eline geçen Azak'ın geri verilmesinde ısrar ediyordu. 3 Temmuz 1700'de İstanbul'da iki heyet arasında maddeleri tesbit edilen antlaşma ile Azak Rusya'ya terkedildi ise de buna karşılık Rusya'nın Karadeniz'e

cülusunu haber veren ve Azak'da gemi inşa edilmesinin sebeplerini soran benzer yeni bir mektup gönderildi (*aynı defter*, s. 36-39). Tukin, II. Mustafa'nın mektubunun gönderilmemiş olabileceğini ileri sürmektedir (Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947, s. 34).

⁴ Rusya, Fransa ve İngiltere dışındaki diğer küçük Avrupa Devletlerinin Karadeniz'de ticarete başlamaları ile ilgili bk. Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü", 214, *Bellekten*, s. 687-755.

⁵ Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s. 21-22.

çıkabilme isteği reddedildi⁶. Hatta bu antlaşmanın ondördüncü maddesine göre Rusya, elçisini İstanbul'a kara yoluyla göndermeyi kabul etmek zorunda kaldı⁷.

İstanbul antlaşmasında yer alan ticaretle ilgili onuncu maddede "*Ticaret ahvâli semere-i sulhtan olup memleketlerin refâh-ı hâline sebep olur, lâkin Çar-ı müşârunileyh tarafından işbu muayyen orta elçileri bu husûsa külliyyet ile mezûn ve murahhas olmamağla ticaret ahvâlinin söyleşilmesi ve bir sûrete ifrâğ olunması te'kîd ve teşyîd-i sulh u salâh için mu'tâd-ı kadîm üzere müşârunileyh Moskov Çarı tarafından der-i devlet- medârıma ta'yîn ve irsâl olunacak büyük elçisine alıkonula*" denilerek ticaretle ilgili meselelerin daha sonra ve büyük elçi seviyesinde görüşülmesi kabul edilmiştir⁸.

Bu antlaşma metninin uygulanabilmesi için önce Rus çarı tarafından imzalanması ve sonra İstanbul'a gönderilerek Osmanlı padişahu tarafından tasdiki gerekiyordu. Çünkü antlaşmanın ondördüncü maddesine göre Rus heyetinin İstanbul'dan ayrılışından itibaren altı ay içinde bir Rusya büyük elçisinin imzalanmış metinle İstanbul'a dönmesi şart koşulmuştu. Bunun için Rus heyeti antlaşmanın imzalanıp İstanbul'a geri getirilmesi amacıyla Rusya'ya hareket etti ve 11 Aralık 1700'de Moskova'ya vardı. Antlaşmanın Moskova'da imzalanmasından sonra Çar Petro büyük elçi Dimitri Mihailoviç Golitzine'i 30 ve 31 Aralık tarihli mektup ve tekitnamesini İstanbul'a götürmekle görevlendirdi. Rus büyükelçisi Dimitri, İstanbul'a geldikten sonra ticaret meselelerini ortaya attı. Karadeniz'de Rus ticaret gemilerinin serbestçe dolaşabilmesi için şart olarak ileri sürülecek her türlü tedbiri kabul edeceklerini açıkladı. Hatta korsanlardan korunması şartıyla gemilerdeki top ve cephanelerin çıkartılmasına razı olan Ruslar, gemilerinin Kerş boğazında kontrol edilmesini ve her gemide Türk görevlilerle gemicilerin bulunmasını

⁶ Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s. 24-25. Moskov Çarı'ndan gelen bir mektupta da bu antlaşmanın 3 Temmuz 1700'de imzalandığı ifade edilmektedir (*Nâme-i Hümâyûn*, nr. 6, s. 173). Antlaşmanın imza tarihi konusunda bazı farklı bilgilerin bulunması muhtemelen antlaşmanın İstanbul, Moskova ve Edirne'de imzalanıp teâtü edilmesi sırasında geçen sürenin dikkate alınmamasından olmalıdır. Antlaşmanın son tasdik tarihi 1 Rebi'ülevvel 1113 (6 Ağustos 1701)'dür (*Nâme-i Hümâyûn*, nr. 1, s. 6-9).

⁷ BOA, *Düvel-i Ecnebiye Defterleri*, nr. 83, s. 8-9.

⁸ *Nâme-i Hümâyûn*, nr. 1, s. 8-9., *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 8.

da teklif ettiler. Buna rağmen Osmanlı Devlet adamlarını Karadeniz'in Rus ticaretine açılmasına ikna edemediler⁹.

Böylece 1 Rebî'ülevvel 1113 (6 Ağustos 1701)'de Edirne'de tasdik edilen antlaşma ile Rusya, Karadeniz'in bir Osmanlı iç denizi olduğunu kabul etmek zorunda kaldı ve büyükelçisi ülkesine dönmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Ancak elçinin dönerken kara yoluyla değil, deniz yoluyla Rusya'ya döndüğü Evâsıt-ı Rebî'ülâhir 1113 (15-24 Eylül 1701) tarihli bir hükümden anlaşılmaktadır. Karadeniz sahillerindeki kadınlara ve diğer görevlilere hitaben yazılan bu hükümde, Moskov çarının büyük elçisinin Azak limanına varıncaya kadar kendisi ve yanındakiler için Tirebolu ve diğer yerlerden şarap satın almasına izin verilmesi isteniyordu¹⁰.

İstanbul'da imzalanan Osmanlı-Rus antlaşmasında her ne kadar Rusya'nın Karadeniz'deki ticaretinden bahsedilmemiş ise de Rus tüccarının Osmanlı ticaret gemileriyle mallarını taşımalarına sınırlı da olsa izin verildiği anlaşılmaktadır¹¹. Osmanlı Devletinin bu uygulamayı antlaşma maddesi halinde tesbit etmeye yanaşmaması muhtemelen istedikleri zaman tek taraflı müdahale etme hakkını ellerinde tutmayı düşünmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Rus tüccarının Osmanlı ticaret gemisiyle Azak'tan İstanbul'a mal getirip sonra İstanbul'dan alış-veriş yapıp Azak'a götürdüğüne ilk defa Evâsıt-ı Safer 1114 (7-16 Temmuz 1702) tarihli seyahat izni demek olan yol hükmü kaydından öğrenmekteyiz¹².

İstanbul antlaşması iki ülke arasında otuz yıl süre ile imzalandığı halde on yıl sonra ortaya çıkan anlaşmazlıkların savaşla sonuçlanması üzerine yeniden bozuldu. Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut savaşında Rus ordusunu büyük bir mağlubiyete uğratması üzerine imzalanan Prut mütârekesiyle (1711) Rusya, Azak bölgesinden ve denizinden de vazgeçmek zorunda kaldı. Ayrıca

⁹ Tükün, *Boğazlar Meselesi*, s. 25-29.

¹⁰ *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 11/9.

¹¹ Tükün, Rus tüccarların, Osmanlı ticaret gemileriyle Karadeniz'de ticarete başlamasının ilk defa 1739 Belgrad antlaşmasıyla gerçekleştiğini iddia ediyorsa da bu doğru değildir. Bu konuda farklı görüşler ve Tükün'in kanaati için bk. *aynı eser*, s. 28-31.

¹² *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 11/10. Bu dönemde başlayan Rus ticareti hakkında daha fazla bilgi bu makalenin "Küçük Kaynarca Antlaşması öncesinde Rusya'nın Karadeniz ticareti" bahsinde yer almaktadır.

kara yoluyla gelip gidecek tüccarın haricinde İstanbul'da elçi bulundurma hakkını da kaybetti¹³.

Bundan on yıl sonra imzalanan bir yenileme antlaşmasının (15 Muharrem 1133/12 Kasım 1720)¹⁴ onbirinci maddesinde ise Osmanlı tüccarlarının Moskov ülkesinde ticaret yapabildiği gibi, Rus tüccarlarının da Osmanlı ülkesinde ticaret yapabileceği ifade ediliyordu; fakat denizlerden bahis yoktu¹⁵.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Karadeniz'deki Rus tüccarların statüsüne temas eden ilk antlaşma 1739 Belgrad antlaşmasıdır¹⁶. Antlaşmanın dokuzuncu maddesinde Osmanlı ve Rus tüccarlarının karşılıklı olarak ülkelerinde serbest ticaret yapabilmeleri kabul ediliyor ve *"Karadeniz'de vâki' urusların ticâreti Devlet-i Aliyyemin reâyâsına müteallik olan sefineler ile olmak câiz ola"* hükmü getiriliyordu¹⁷. Nitekim Rus tüccarlarının bu maddeden yararlanarak Karadeniz'deki ticaretlerini geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu antlaşma ile Rusya'nın Azak'ta harp ve ticaret gemisi bulundurmayacağı te'kid edildiğinden Karadeniz'in tamamen Osmanlı hükümünde olduğu Rusya tarafından da kabul edilmiş oldu.

XVIII. yüzyılda imzalanan Osmanlı-Rus antlaşmaları içinde Karadeniz'i bir Türk gölü olmaktan çıkararak ve Boğazları milletlerarası tartışma konusu haline getiren Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşmasıdır¹⁸. 1768

¹³ Bu antlaşmanın uygulanabilmesi için yapılan müzakereler Rusya'nın Azak konusundaki menfi tavrı sebebiyle gecikmiş, fakat Osmanlı Devletinin harp tehdidi üzerine 1713'de Edirne'de kabul edilmişti (Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s. 38-40). Rusya, İstanbul'da elçi bulundurma hakkını yeniden 1717 yılında elde etti. (Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s. 42).

¹⁴ Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s. 43.

¹⁵ Bu antlaşmanın yürürlüğe girmesi Evâsıt-ı Zilhicce 1133/3-12-Ekim 1729 tarihinde gerçekleşti (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 64; *Nâme-i Hümayûn*, nr. 1, s. 12).

¹⁶ 8 Eylül 1739'da Belgrad'da imzalanan antlaşmanın, 16 Ekim 1739'de Petersburg'da imza edildiği (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 89), Evâsıt-ı Ramazan 1152 (12-21 Aralık 1739)'da İstanbul'da tasdik edildiği (*aynı defter*, s. 85) görülmektedir. Antlaşmanın bir diğer süreti *Nâme-i Hümayûn*, nr. 1, s. 17-19'da bulunmaktadır.

¹⁷ *Nâme-i Hümayûn*, nr. 1, s. 18; *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 85.

¹⁸ Antlaşmanın İstanbul'daki tasdik tarihi Evâsıt-ı Ramazan 1188/15-24 Kasım 1774'dür. Antlaşma metni için bk. *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 139-149; B.O.A., Bâb-ı Âsafî, Divân-ı Hümayûn *Düvel-i Ecnebiye* (A. DVN.DVE), dosya 9. nr. 42, 44. Antlaşmanın imza tarihi konusunda farklı günler kaydedildiği 12 Temmuz (Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s. 50), 17 Temmuz

yılında başlayan Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaş Osmanlı Devletinin mağlubiyeti ile son bulmuş ve oldukça güç şartlarda antlaşma imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşma siyasi sonuçları yanında Karadeniz'in tarihinde oynadığı rol bakımından da çok önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Antlaşmanın onbirinci maddesiyle, Rusya'nın Karadeniz ve Akdeniz'de kendi ticaret gemileriyle serbest ticaret yapabilmesi, yine Rus tüccarına, Fransa ve İngiltere gibi dost devletlerin tüccarının tabi olduğu şartların esas alınması imtiyazı verildi. Buna göre Rus tüccarı Fransız ve İngiliz tüccarların ödediği gümrük resminden başka vergi ödemeyecekti. Ayrıca Rusya'da denizlerde kazaya uğrayan gemilere yardım edilecekti. Bu anlaşma ile Rusya yaklaşık bir asır süren uzun bir mücadeleden sonra Karadeniz'de ilk defa kendi gemileri ile ticaret yapabilme hakkını elde etmiş oldu.

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rus ticaret gemileri Karadeniz ve Akdeniz'de ticaret yapmaya başladılar. Yine bu antlaşma ile Rusya yüzyıllar içinde Fransa ve İngiltere'nin çeşitli güçlüklerle elde ettikleri ticari imtiyazları bir anda elde etmiş oldu. Bundan sonra Rus tüccarı karşılaştıkları her problemde Fransız ve İngiliz tüccarları örnek göstererek çözüm bulunmasını istedi. Bununla beraber Küçük Kaynarca Antlaşmasının aslında sadece bir ateşkesden ibaret olduğu çok geçmeden anlaşıldı. Özellikle Karadeniz ile Akdeniz arasındaki deniz ticaretini ihtiva eden maddenin de tadile muhtaç olduğu görüldü. Bunun üzerine 21 Mart 1779 (3 Rebi'ülevvel 1193) tarihinde imzalanan Aynalıkavak Tenkihnâmesinin altıncı maddesiyle Rus tüccarına Karadeniz ve Akdeniz'de ticaret izni verildiği halde gemilerinin büyüklüğüne bir kısıtlama getirildi. Buna göre en büyük gemi 16.000 kile (= 26.400 pota), en küçüğü 1000 kile (= 1650 pota) ağırlığında yük taşıyabilecek büyüklükte olacaktı. Bu konuda Fransız ve İngiliz ticaret gemilerinin büyüklüğü esas alınmıştı. Ayrıca Rus ticaret gemilerinde ihtiyaç olsa bile, Osmanlı Devleti'nin izni olmadan Osmanlı reâyâsının gemici olarak kullanılması yasaklandı¹⁹. Bu antlaşma ile Rusya'nın denizlerdeki ticareti kısmen

(Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 422) ve 21 Temmuz (Danışmend, *Kronoloji*, IV, 57; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, 1, 121) görülmektedir.

¹⁹ *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83. s. 155; A. DVN. DVE, dosya nr. 15, vesika 18. Yaklaşık bir hesapla en büyük geminin tonajı 450, en küçüğünün 28 ton olacaktır.

şartlara bağlandı ve uygulamada biraz kısıtlayıcı oldu. Çünkü yeterli gemi ve gemici donanımı bulunmayan Rusya özellikle yararlanmaya çalıştığı Osmanlı reâyâsından mahrum edildi²⁰.

Osmanlı Devleti antlaşma maddelerinde Karadeniz ve Akdeniz'de kendi gemileriyle ticaret yapabilme hakkını Rusya'ya tanıdığı halde uygulamada çeşitli zorluklar çıkartarak bunu engellemeye çalışıyordu²¹. Gerek Karlofça ve gerek Aynalıkavak antlaşmalarında Rusya'ya, Fransa ve İngiltere'ye tanınan şartlarda ticaret izni verilmiş olmasına rağmen o zamana kadar Karadeniz'de diğer devletlerin gemilerine ticaret için müsaade edilmemişti. Bu sebeple Rusya'nın Karadeniz'den getirip Akdeniz'e geçirmek istediği gemileriyle ticaret yapabilmesi kolay olmadı. Sonunda 1780 yılı başında kabul edilen bir uygulamayla, Rus gemilerine sadece kendi ülkelerinin mahsülünü getirmeleri ve bu mallara İstanbul'da ihtiyaç olmaması halinde başka ülkelere götürebilmeleri izni verildi²². Rusya'nın 1781'de Avusturya ile bir ittifak yaparak siyasi gücünü arttırmasından sonra Bâbüâlî'ye bir nota vermesi iki devlet arasında ticari meselelerin yeniden görüşülmesi için bir zemin hazırladı. Rusya'nın bir taraftan Kırım'ı istilâ etmesi ve âdetâ savaş için vesile araması karşısında Osmanlı Devleti, Rusya ile Haziran 1783 Ticaret antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı²³. Seksenbir maddeden oluşan ve Osmanlı-Rus tarihinde önemli bir yeri olan bu ticaret antlaşmasının maddeleri arasında, Rusya'nın Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapabileceği, ellerinde "mürûr tezkiresi" denilen geçiş belgesi olanların istedikleri yere gidebileceği, denizlerde kazaya uğrayan Rus gemilerine Osmanlı gemilerinin yardım etmesi, Fransa ve İngiltere tüccarına tanınan hakların Rus tüccara da tanınarak % 3 gümrük resmini ödedikten sonra serbestçe hareket edebilmeleri, Osmanlı reâyâsının Rusya'ya gitmemesi için ilgililerden haber-

²⁰ Daha 1768 harbi sırasında Doğu Akdeniz'deki adalar reâyâsını çeşitli vesilelerle kendi hizmetine alan Rusya'nın önemli insan gücü kaynağı engellenmiş oldu (Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s. 52, not 2).

²¹ Aynalıkavak Tenkihnâmesi'nin imzalanmasından hemen sonra Karadeniz'e geçmek isteyen zahire ve ihracı yasak eşya taşıyan bir Rus gemisine geçiş izni verilmesine çıkartılan zorluklar konusunda bk. Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s. 52-54.

²² Rusya tüccarının malını İstanbul'da ucuz fiatla satması için zorlanmaması da şartlar arasında idi (Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s. 54).

²³ Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s. 55-57.

siz Rusya elçisi tarafından pasaport verilmemesi, Rus gemilerinin Osmanlı limanlarında tamir edilebilmesi, boğazlardan geçişte sadece 300 akçe selâmiye (selâmet) akçesi alınması, Osmanlı tüccarına Rusya'nın Karadeniz kıyılarından zahire nakl edilmesine ve ihracı yasak bazı maddelerin de Rusya'ya götürülmesine izin verilmesi yer almaktaydı²⁴.

Böylece Rusya, Osmanlı Devletine ait denizlerde kendi gemileriyle en geniş haklarla ticaret yapmaya başladı. 1802'de Fransa, arkasından İngiltere ve daha sonra diğer devletler Rusya'nın açtığı bu yoldan giderek Karadeniz'de ticaret yapmaya başladılar²⁵.

Küçük Kaynarca Antlaşması öncesinde Rusya'nın Karadeniz Ticareti

Her ne kadar Rusya'nın Karadeniz'de ticaret yapmasına ilk defa 1739 Belgrad antlaşmasıyla izin verilmişse de uygulamada daha XVIII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Rusların Osmanlı ticaret gemileriyle kısıtlı da olsa ticaret yaptıkları görülmektedir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Karadeniz'de ticaret yapan Rus tüccarının sayısı 1702'de bir, 1704'de iki ve 1714'de iki olmak üzere toplam beş idi²⁶. Öyle anlaşılıyor ki Rusya, antlaşma maddelerinde kabul ettiremediği denizlerde ticaret yapabilme hakkını bazı istisnai izinler olarak uygulamada gerçekleştirmeye çalışmaktaydı. Nitekim sözü edilen beş tüccardan üçü Rusya'nın İstanbul'daki elçi ve murahhasları idi.

Karadeniz'e çıkmak üzere 1702'de ilk izni alan iki Rus tâciri Kefe'ye giden bir Osmanlı gemisine 25 fiçı zeytinyağı ve birkaç denk pamuk yükleye-

²⁴ Ticaret Antlaşmasının tam metni: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 175-190; Cevdet Paşa, *Tarih*, II, 369-391.

²⁵ İdris Bostan, "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Rusya ile Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846", 6, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1991, s. 23. Osmanlı Devletinin Rusya'ya verdiği ticari imtiyazlarla ilgili kronolojik özet bir değerlendirme için bk. Halil İnalçık, "İmtiyâzât", *El²*, III, 1186. İspanya, Sicilyateyn, Hollanda, Prusya, Sardunya ve Danimarka gibi Avrupa Devletlerinin Karadeniz ticareti için bk. Kemal Beydilli, *aynı makale*, s. 704-746. Avusturya'nın ticarete başlaması ile ilgili olarak da bk. Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâiku'l-ahbâr*, nşr. Mücteba İlgürel, İstanbul 1978, s. 36-37.

²⁶ *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 11/10; s. 16/25, 29; s. 38/109-110.

rek Azak'a götürmek istemişler ve Kerş boğazından geçişte kendilerine mani olunmaması için bir yol hükmü almışlardı²⁷.

İstanbul Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İstanbul'a gelen Rusya'nın orta elçisi Petro Andriyeviç Tolstoy kendi siyasi nüfuzunu kullanarak deniz ticaretinin başlamasını istemiş olmalıdır. Rus elçisi 1704'de bir miktar ağaç fidanı, kuru yemiş, sirke, hamır, çadır, at, pamuk ve pamuk ipliği ile Diyarbekir bezini Moskova'ya ulaştırmak üzere bir gemiyle Azak'ta bulunan kardeşine yollamak istemiş ve Kerş boğazından geçişte görevlilerin güçlük çıkarmaması için bir yol hükmü almayı başarmıştır²⁸.

Rusya deniz ticaretinin pek yaygınlık kazanmadığı, bu tarihten ancak on yıl sonra yeni bir ticaret izni istemesinden anlaşılmaktadır. Bu arada Osmanlı Devleti ile Rusya arasında vuku bulan 1711 Prut savaşıyla ilişkiler bozulmuş, Rus orduları yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya gelmişti. Azak'ı geri vermek de dahil her şartı kabul etmek zorunda kalan Rusya'nın artık yeni iddia ve haklar talebiyle Osmanlı Devleti'ne müracaatı imkânsız hale gelmişti. Bu sebeple 1713 Edirne anlaşmasında ticarettten bahsedilmedi. Ancak antlaşmada belirlenen Azak'ın geri verilmesi ve sınır tesbiti çalışmalarını 1715 senesine kadar devam ettüğinden bu arada eski uygulamaların Ruslar tarafından sürdürülmek istendiği görülmektedir. Nitekim 1714 yılında Rusya'nın İstanbul elçisi ve murahhasları karadan taşınması zor olan inşaat malzemeleri ile diğer bazı eşyaları deniz yoluyla Azak'a götürülmesi amacıyla izin aldılar²⁹. Azak'ın yeniden Osmanlı topraklarına katılması ile

²⁷ Evâsıt-ı Safer 1114/7-16 Temmuz 1702 tarihli Âsitâne Kaimmakamı, Kefe Paşası, Kerş ve Taman kale dizdarlarına hitaben yazılan hüküm: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 11/10.

²⁸ Evâhır-ı Zilhicce 1115/26 Nisan-5 Mayıs 1704 tarihli Kapudan-ı Deryâ Osman Paşa'ya ve Kerş ile Taman kaleleri dizdarlarına gönderilen hükümde dönüşte bazı eşya ve zahire getirileceğinden mani olunmaması emrediliyordu (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 16/25). Bundan üç ay sonra Evâhır-ı Rebi'ülevvel 1116/24 Temmuz-2 Ağustos 1704'de aynı meâlde bir yol emri (*aynı defter*, s. 16/29) daha alan elçinin bunu birincisini tekid için mi yoksa yeni bir ticaret gerçekleştirmek maksadıyla mı aldığını tesbit etmek mümkün olmamaktadır.

²⁹ 19 Şa'ban 1126/30 Ağustos 1714 tarihli İstanbul'dan Azak'a kadar yol boyunca deniz kenarında bulunan kazaların kadılarına, İstanbul Gümrük Emni Ahmed'e, Kerş ve Taman kalelerinde dizdarlara hitaben yazılan hükümde "Memnû'âtından olmayan eşyalarının mürûruna mümâna'at olunmayup ve gümrük talebiyle müdâhale ve rencide olunmamak" emredilmiştir (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 38/110).

Rusya'nın Karadeniz'de kıyısı kalmadı ve içerilere çekildi. Böylece Karadeniz, 1739 Belgrad Antlaşmasına kadar Rusya için ticarete kapalı kaldı.

1739 Belgrad Antlaşması sayesinde Karadeniz'de Osmanlı gemileriyle ticaret yapma hakkını elde eden Rus tüccarlarının ilk yıllarda bazı güçlükleri olduğu tüccar sayısının azlığından anlaşılmaktadır. 1768 Osmanlı Rus harbine kadar yaklaşık 30 sene süren sulh döneminde Rus tüccarları Osmanlı gemileriyle Karadeniz'de ticarete katıldılar. 1702'den 1714'e kadar Rus tüccarları için sadece 5 gemi Karadeniz'e çıkmış, 1714-1743 arasında yaklaşık otuz sene bu şartlarda bir ticaret yapılmamış ve Belgrad antlaşmasından birkaç sene sonra yeniden başlamıştır. Buna göre 1743-1768 yılları arasında 25 yıl içinde 380 Osmanlı ticaret gemisi Rus tüccarlarının mallarını Karadeniz'e taşımışlardır³⁰.

XVIII. Yüzyılda İstanbul'dan veya Akdeniz'deki adalardan mal yükleyen Rus tüccarı, Rusya'ya götüreceği malları Karadeniz'de iki bölgeye sevk ediyordu. Biri Azak bölgesi ki burada Taygan (Taganrog) limanına, diğeri Özi Bölgesi ki burada Kılburun ve Çarkaski'ye gidiyorlar³¹ ve eşyayı oradan kara yoluyla Rusya içerlerine taşıyorlardı.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Rus tüccarının Osmanlı ülkesinden kendi ülkesine Osmanlı gemileriyle götürdüğü mallar arasında kuru yemiş, sirke, şarap, kahve, pamuk ve pamuk ipliği, bez, ağaç fidanı ve ihracı yasak olmayan eşya bulunuyordu³². Rus tüccarının Osmanlı İmparatorluğuna ihrac ettiği mallar arasında ise havyar, et, buğday, arpa, balık, tütün yaprağı, balmumu, demir, çini, halat ve kürk yer alıyordu.

Rus tüccarı, bu malları ülkesine götürebilmek için onları satın aldığı Osmanlı limanlarında diğerk müste'min tüccarlar gibi % 3 gümrük resmini

³⁰ Bu bilgiler *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 11/10; 16/25, 29; 38/109-110 ile *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84'deki yol hükümlerinden derlenmiştir.

³¹ A.DVN. DVE, Dosya nr. 8, vesika 20. Ayrıca Rusya tüccarının yol ahkâmına ait *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84'deki defterde yer alan hükümler bu konularla ilgili bilgiler ihtiva etmektedir.

³² Hemen her yol hükmünde ihracı yasak olmayan malların taşınmasına mani olunmaması isteniyordu.

ödüyor ve gerektiğinde gümrük görevlilerine göstermek üzere *eda tezkiresi* denilen bir yazı alıyordu³³.

Karadeniz'deki Rus ticaretini kontrol eden Osmanlı görevlileri ise yol hükümlerinin kendilerine hitaben yazıldığı kimse terdi. İstanbul'dan Yenikale, Azak ve Özi bölgeleriyle, oralardan Moskov hududuna varıncaya kadar yol üzerinde görevli olan kadı, nâib, kethuda yeri, yeniçeri serdarı, iskele emini, geçit zabiti ve gümrükçülerin hepsi ticaret husûsunun en iyi şekilde uygulanması ile sorumluydu³⁴.

Karadeniz'de Osmanlı gemileriyle ticaret yapma hakkını kullanmak isteyen Rus tüccarları çeşitli güçlüklerle karşılaşmışlardır. Tüccarların şikâyetleri daha çok Osmanlı gümrük görevlileri ve mahallî yöneticiler ile ilgiliydi. Bu görevliler zaman zaman antlaşmalara uymayan uygulamalarda bulunarak tüccarı mağdur etmekteydiler. Bunlara bir kaç misâl verecek olursak Şubat 1743 tarihli bir ferman Rus tüccarlarının nelerden şikâyetçi olduğu konusunu daha iyi aydınlatmaktadır. Ferman, Yeni Kale muhafızı olan Kefe beylerbeyi vezir Ebubekir Paşa'ya ve Kefe Gümrük Emini'ne gönderilmiştir. Fermandan anlaşıldığına göre Kasım 1742'de İstanbul'dan Yenikale'ye giden Rus tüccarlarından birkaç defa gümrük vergisi istenmiş ve taşıdıkları eşya, karşılığında para ödenmeksizin zorla alınmıştır. Bu durumu Don bölgesindeki bir Rus zâbiti İstanbul'daki Kapı Kethudasına bildirmiş ve o da zararın tazminini istemek üzere Sadaret'e başvurmuştur³⁵. Benzer birkaç olay daha yine Yenikale yakınlarında ve Kefe'de meydana gelmiş ve bunlarla ilgili fermanlarda gereken tedbirlerin alınması görevlilere bildirilmiştir.

³³ Bu husus Belgrad Antlaşmasında yer alan 9. maddeye göre düzenlenmişti ve Rus tüccarının ödeyeceği gümrük, Osmanlı ülkesinde ticaret yapan müstemin tüccarların ödediği miktar ile aynı idi (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 26/95, 35/138, 38/151 v.s.).

³⁴ Ticaret için izin manasına gelen yol emirlerinin hemen hepsinde bu görevliler zikredilmektedir (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84 çeşitli yerler). Şayet Rusya tüccarı, Ege denizindeki adalardan şarap almış ve Rusya'ya götürürüyorsa bunları İstanbul'da karaya çıkarmamak şartıyla Karadeniz'e geçebilirdi. Bu durumda Hassa Bostancıbaşı ile Kavak ustası bunları kontrol ediyordu (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 44/166, 52/197, 55/206, 56/212, 63/248 v.s.).

³⁵ Evâil-i Muharrem 1156/25 Şubat-6 Mart 1743 tarihli fermanda antlaşma maddelerine riayet etmeleri ve haksız gümrük almamaları görevlilere emredilmiştir (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 32-33/126).

Nitekim, Ağustos 1743'te İstanbul'a gelmek için yola çıkan Rus tüccarları Yenikale'de durdurulmuş, kendilerinden iki kat gümrük istendiği gibi yanlarındaki hayyar ve paraları da alınmıştır³⁶. Ayrıca Ekim 1744'de Çarkaski'den İstanbul'a gelecek olan iki Rus tüccarı Yenikale'ye geldiklerinde kendilerinden % 4 gümrük alınmıştır³⁷. Bir diğerinde ise Or kapısında emtiasının gümrüğünü ödeyen tüccarlar Kefe'ye uğradığında yeniden gümrük istenmiş³⁸, yanında parası olmayanlardan daha sonra ödetmek için borç temessükü alınmış³⁹ veya hapsedilerek istenilen parayı ödemedikçe serbest bırakılmamıştır⁴⁰.

Bütün bu örnekler göstermektedir ki, Belgrad antlaşmasının imzalanmasından yıllar sonra bile antlaşma maddelerine ve pekçok fermana rağmen gümrük resmi konusunda yeterince sağlıklı bir uygulama gerçekleşmemiştir. Galiba Osmanlı görevlileri çeşitli güçlükler çıkartarak Karadeniz'deki ticareti engellemeye çalışıyorlardı.

Rusya tüccarlarının bir başka şikâyet konusu da taşıdıkları malları kendi ülkelerine sâlimen ulaştırmakla ilgili idi. Çünkü Rus tüccarı ithal ettiği malı ya Don (Ten) nehri tarafına veya Özi tarafına götürüyordu. Don nehri tarafına gidenler Taygan limanına kadar, Özi tarafına gidenler ise Zaporova ka-

³⁶ Yenikale muhafızı olan Kefe beylerbeyinin Rus tüccarlardan 160 guruş, gümrük emini 150 guruş ve yeniçeri zabiti 65 guruş aldığı Evâil-i Şa'ban 1156/20-29 Eylül 1743 tarihli hükümlerden anlaşılmaktadır (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 36-37/142-144).

³⁷ Tüccarlardan Gümrük Emini, gümrük vergisi adı altında 530 guruş, Kale-i Cedid ağası ve mütesellimi 450 guruş almışlardır. Kale-i Cedid Muhafızı vezir Mehmed Paşa'ya ve Kale-i Cedid kadısına gönderilen Evâhır-ı Cemaziyelevvel 1158/21-30 Haziran 1745 tarihli hüküm: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 42/162.

³⁸ Evâsıt-ı Receb 1161/7-16 Temmuz 1748 tarihli Kefe Beylerbeyisine ve Kadısına hitaben yazılan hükümde Kefe Gümrükçüsü Ali'nin tüccarlardan zorla 81 guruş aldığından bahsedilmektedir (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, 46-47/176).

³⁹ İki Rus tüccarı gümrük resimlerini ödedikleri halde Yenikale Gümrük Emini ahidnameye aykırı olarak zorla 135 guruş almak istemiş ve yanlarında paraları olmadığı için borç temessükü almıştır. Bu hususun şikâyet edilmesi üzerine Kefe Beylerbeyisine ve Yenikale Kadısına gönderilen Evâil-i Cemâziyelâhır 1161/29 Mayıs-7 Haziran 1748 tarihli ferman: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84 s. 46/175.

⁴⁰ Kefe Gümrük Emini'nin haksız gümrük talepleri yanında Rus tüccarlardan her araba yükden zorla bir kürk aldıkları da anlaşılmaktadır. Kefe Beylerbeyisine ve Kadısına gönderilen Evâsıt-ı Rebi'ülâhır 1162/31 Mart-9 Nisan 1749 tarihli ferman: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84 s. 47-48/180. Kefe ve Yenikale gümrüklerinde vuku bulan haksız uygulamalardan dolayı yapılan benzer şikâyetler *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 55/207 ve s. 68/291'de de yer almaktadır.

zaklarının bulunduğu bölgeye kadar eşyalarını Osmanlı ticaret gemileriyle taşıyorlardı. Daha yukarılara ise nehir yoluyla devam edeceklerinden bazen yüklerini azaltmaları gerekiyordu. Nitekim Rusya'nın İstanbul'daki Kapı Kethudasının 23 Safer 1178 (22 Ağustos 1764) tarihli tavrından anlaşıldığına göre Özi'ye kadar Osmanlı ticaret gemileriyle gelen Rusya tüccarı nehrin suları azalmışsa geminin yükünü azaltmak amacıyla eşyanın bir kısmını Özi kalesinde yaşayan halkın tonbaz gemilerine aktarmak suretiyle yollarına devam ediyorlardı. Ancak, Kırım Hanı iki senedir gemilerin yüklü olarak nehirden geçmesine izin vermemekte ve tüccarların karadan gitmelerini istemektedir. Bu ise Rusya tüccarı için hem zor hem de çok masraflı idi. Ayrıca Han, tüccarların dönüşte Rusya malı götürmelerini de yasaklamakta ve onları boş olarak dönmeye zorlamaktaydı⁴¹.

Rusya tüccarını mağdur eden bir diğer husus da Karadeniz'in şiddetli fırtınalarına tutulan gemilerin batması veya karaya oturması sırasında uğradıkları zarar idi. Umumiyetle kıyıya yakın meydana gelen bu olaylarda sahil bölgelerindeki halkın gemilerdeki mallara el koymaları veya yağmalamaları halinde rus tüccarları zararlarının tazmin edilmesi için Bâbü'ali'ye başvuruyorlardı. Rusya'ya ait izni-sefine defterlerinde bunlarla ilgili örneklere rastlamak mümkündür. Meselâ, 1760'da Varna yakınlarındaki Tuzla köyü tarafında Rus tüccarının eşyasını taşıyan bir geminin batması üzerine emtia ile dolu variller karaya vurmuş, köy zabiti önce eşyayı köye taşıtmış ve korunması için dokuz bekçi görevlendirmiş ise de bekçiler ahali ile anlaşarak eşyanın çoğunu çalmışlar ve tüccarı mağdur etmişlerdir⁴². Yine 1761'de Misivri yakınlarında fırtınaya yakalandığı için kıyıya yanaşan gemideki eşyalar da halk tarafından yağma edilmiştir⁴³. Kefe limanında fırtınaya yakalanan demir

⁴¹ Rusya'nın İstanbul'daki Kapı Kethudasının tavrında sözü edilen üç Rus tüccarı ikisi Santorin, biri Kasota adasına mensup üç reaya reisin gemisiyle Özi'ye gelmiş ve bu engellerle karşılaşmışlardır. Kapı Kethudası ahidnâme gereği durumun düzeltilmesini istemiştir. Bunun üzerine ilgili ahidnâme maddesi yani 1739 Belgrad Antlaşmasının 9. maddesi 'der-kenar'a çıkartılmıştır. Ancak bu maddede doğrudan konuyla ilgili bir ifade bulunmadığından herhangi bir çözüm belirtilmemiştir (A. DVN. DVE. Dosya nr. 8, vesika 20).

⁴² Evâhır-ı Muharrem 1174/2-11 Eylül 1760 (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 90-91/465) ve Evâsıt-ı Rebi'ülâhır 1174/20-29 Kasım 1760 (*aynı defter*, hüküm 475) tarihli hükümlerde tüccarın zararının tazmin edilmesi isteniyordu.

⁴³ Evâil-i Şa'ban 1174/8-17 Mart 1761 tarihinde Özi valisine ve Misivri kadısına gönderilen hüküm: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 93/482.

yüklü bir gemi de yükünü hafifletmek için 200 kantar demiri suya bırakmak zorunda kalmış ve daha sonra dalgıçların bu demirleri denizden çıkarması ile yoluna devam etmiştir⁴⁴.

1768 Osmanlı-Rus harbine kadar Osmanlı gemileriyle Karadeniz'de ticaret yapmaya çalışan Rus tüccarının gerçekleştirdiği ticaret hacmi pek büyük olmamakla beraber, savaş sonrasında kendi gemileriyle başlattığı ticaret için bir hazırlık ve tecrübe olmuştur.

Küçük Kaynarca Antlaşmasından Sonra Rusya'nın Karadeniz Ticareti

1768-1774 yılları arasında devam eden Osmanlı-Rus harbi sebebiyle Rusya tüccarının Karadeniz'deki ticareti akamete uğradı ve hiçbir tüccar Osmanlı gemileriyle dahi olsa bu denize çıkma hakkını kullanamadı. Savaşın bitmesi ve 1774'de Küçük Kaynarca antlaşmasının imzalanmasıyla ticaretin eskisinden daha hareketli bir şekilde yeniden başladığı görüldü. Çünkü antlaşmaya göre artık Rus tüccarı hem Osmanlı, hem de kendi gemileriyle ticaret yapabilecekti. Bu husus Karadeniz kıyılarındaki kazaların kadılarına birer fermanla ilan edilerek antlaşma maddelerine riayet etmeleri istendi⁴⁵.

Karadeniz'e çıkacak Rus tüccarlarının ve ticaret gemilerinin geçiş izni ile ilgili formaliteleri Rusya'nın İstanbul'daki maslahatgüzârı yürütüyordu.

Bu dönemde Rusya'nın Karadeniz'deki ticaretini iki ana başlık altında incelemek gerekmektedir. Biri Rusya mahsulü taşıyan Rus tüccarının İstanbul'a veya diğer Osmanlı diyarlarına yahut yabancı ülkelere mal taşıması, diğeri ise yabancı ülkelere veya ekseriya Osmanlı limanlarından aldığı malı Rusya'ya götürmesi idi.

Küçük Kaynarca antlaşmasının imzalanmasından kısa süre sonra Rusya'ya ait ticaret gemilerinin Karadeniz'e çıkmak istediği görülmektedir. Bu gemiler İstanbul Boğazından geçerken Rumeli Hisarı'nda gümrük görev-

⁴⁴ Evâsıt-ı Muharrem 1178/11-20 Temmuz 1764 tarihli Kefe Kadısına, Mutesellimine, Gümrük Eminine ve Zabıtine gönderilen hüküm: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84 s. 102/578.

⁴⁵ 15 Cemâziyelâhır 1189/13 Ağustos 1775 tarihli Bendereğli ve 5 Receb 1189/1 Eylül 1775 tarihli Sinop kadılarının i'lâmlarında ahidnâme gereğince Rus tüccarına nasıl davranılacağına dair fermanın mahkeme huzurunda okunup tescil edildiği bildiriliyordu (BOA. Cevdet-Hariciye, nr. 187).

lileri tarafından içinde ihracı yasak mallardan birşey olup olmadığı incelenerek geçişine izin veriliyordu⁴⁶. Bu tüccarlar götürecekları mal ile ilgili gümrük resmini malı aldıkları yerde ödüyorlar ve edâ tezkiresi olarak yola çıkıyorlardı⁴⁷.

Küçük Kaynarca antlaşmasında yer alan ticarete ait konuların çok geçmeden yeniden ele alınması gerektiği anlaşıldı. Çünkü Rusya her türlü geminin Karadeniz'e çıkmasına izin verilmesini istiyordu. Hatta daha önce Akdeniz'de savaş gemisi olarak kullandığı beş büyük gemisini silahlardan arındırılmış şekilde tüccarlara devrederek Karadeniz'e geçirmek istemesi de bunun sonucu idi. Bu hususta defalarca müracaatda bulunan Rus elçisi müspet bir cevap alamadığı gibi Osmanlı devlet adamlarının verdiği bir örnekle de işin imkânsızlığını kabullenmek zorunda kaldı. "*Faraza, Devlet-i Aliyye Tersânesinden birkaç kalyonun topları kaldırılıp eşya tahmili ile bir âhar devlet limanına göndersek derûnunda olan tüccar emtiası mümâna'at olunmamağa vesile olur mu ve ahidnâmeye muvâfık idi deyü iddiâ mümkün midir*"⁴⁸ şeklindeki Osmanlı cevabı bu isteğin yerine getirilemeyeceğini açıklamaktaydı.

Küçük Kaynarca öncesinde Rus tüccarlarının Karadeniz'de kendi gemileriyle ticaretlerine izin verilmediğine göre gemi ve gemici ihtiyaçlarını nasıl karşıladıkları meselesi ortaya çıkmaktadır. Daha 1768-1774 harpleri sırasında Rusya, Doğu Akdeniz'deki adalar reâyasını imtiyazlar vadederek Kırım'a göçettirmeye çalışmış ve savaştan sonra da bu faaliyetlerine devam ederek bunlardan denizcilik konusunda yararlanmaya uğraşmıştı. Bu sayede de donanmasının gemici ihtiyacını adalı rumlardan sağlamayı kısmen başarmıştı⁴⁹. Ayrıca Rusya, ya gemi satın alarak veya kiralayıp bandıra değiştirerek yabancı devlet gemilerine sahip olmak suretiyle ticaret filosundaki gemi ihtiyacını karşılamaya uğraşmaktaydı. Meselâ, 1778 (1192)'de aslen

⁴⁶ Evâhır-ı Ramazan 1188/25 Kasım - 4 Aralık 1774 tarihli İstanbul Gümrük Eminine gönderilen hüküm: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 118/702. Benzer diğer hükümler: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 120/712, s. 130/742, s. 134/761 v.s.

⁴⁷ Bu husus antlaşma maddesiyle tespit edilmiştir.

⁴⁸ Sadrâzâmın konuyla ilgili telhisi üzerinde I. Abdülhamid'in "*Benim vezirim telhîsin mücebince nizâm veresiz*" şeklindeki hatt-ı hümayûnu bulunmaktadır (A. DVN. DVE. dosya nr. 9, vesika 24).

⁴⁹ Cevdet, *Tarih*, XI, 67.

İngiliz olup Rusya tebeasına geçen, “İngiltere devletinden udûl ve Rusyalu bandırası tahuna duhûl” eden James adlı tüccar geç denilen küçük bir ticaret gemisini bir İngilizden satın almış ve onunla Karadeniz’e geçmek istemiştir. Ancak Karadeniz’e çıkarken Boğazdaki gümrük görevlileri tarafından durdurulmuş ve bunun İngiliz gemisi olduğu iddia edilerek geçişine izin verilmemiştir. Daha sonra mesele anlaşılmış ve gemideki gemicilerin de rus olduğunun tesbit edilmesi üzerine geçiş izni verilmiştir⁵⁰.

Küçük Kaynarca’da biraz aceleye gelen ticarete dair konular 1779’da Aynalıkavak Tenkihnâmesi ile daha etraflı bir şekilde maddelere bağlandı ve Rusya tüccarının hangi şartlarda ticaret yapabileceği konusu açıklık kazandı. Fakat denizlerde ticaret yapma hususunun giderek önem kazanmasıyla da 1783’te yeni bir ticaret antlaşması imzalandı. Bu ticaret antlaşmalarının Rusya’ya sağladığı en önemli avantaj daha önce çeşitli vesilelerle Osmanlı Devleti’nden imtiyazlar alan ve Akdeniz’de bunları uygulayan Fransa ve İngiltere ile aynı haklara sahip olmasıydı⁵¹. Rusya kendisi ile ilgili uygulamalardaki aksaklıkları her zaman bu devletleri örnek göstererek çözmeye çalışıyordu.

Rusya’ya ait izn-i sefine defterlerinde kayıtlı Rus ticaret gemileri ile ilgili ahkâmdan öğrenildiğine göre 1775-1787 yılları arasında Rusya iskelelerine gitmek üzere Karadeniz’e geçiş yapan Rus ticaret gemilerinin ve Osmanlı reâyâ gemileriyle ticaret yapan Rus tüccarının sayıları şöyledir⁵²:

⁵⁰ Evâil-i Rebi’ülâhür 1192 (29 Nisan - 8 Mayıs 1778) tarihli Rumeli Hisarı’nda görevli gümrük eminine hitaben yazılan ferman: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 12/108. Bu uygulamanın, Karadeniz’e kendi gemileriyle geçiş yapmak isteyen İngiliz tüccarlarının bulunduğu bir usûl olduğunu düşünmek de mümkündür.

⁵¹ Osmanlı Devletinin Fransa ve İngiltere tüccarına verdiği imtiyazlarla ilgili özet bilgi için bk. İnalçık, *İmtiyâzât*, s. 1183-1185.

⁵² Bu bilgiler Düvel-i Ecnebiye Tasnifindeki Rusya ile ilgili 84-86 numaralı defterlerden derlenmiştir. Bu listenin aylara göre hazırlanmış ayrıntılı şekli için bk. Ek 1.

1774-1787 yılları arasında Karadeniz'e geçiş yapan Rus tüccarı ve Rusya ticaret gemileri

Sene	Rus Bandırası	Osmanlı Bandırası	Sene	Rus Bandırası	Osmanlı Bandırası
1774	1	1	1781	23	3
1775	22	9	1782	35	-
1776	19	-	1783	40	-
1777	22	4	1784	56	-
1778	2	3	1785	68	-
1779	5	14	1786	76	-
1780	16	4	1787	60	-
			Toplam:	445	38

Buna göre, 1774-1787 yılları arasındaki on üç yıl içinde Karadeniz'e çıkan Rus ticaret gemilerinin sayısı 445'dir. Bu rakamlar Rus ticaret gemilerinin gerçek sayısını vermemekle beraber⁵³, Küçük Kaynarca Antlaşmasının imzalanmasından hemen sonra süratle artmış olduğunu göstermektedir. Özellikle Aynalıkavak Tenkihnâmesinden sonra Osmanlı-Rus harbinin yeniden başladığı 1787 senesine kadar devamlı bir artış olmuştur. Rus tüccarları Küçük Kaynarca'dan sonra bir müddet daha Osmanlı reâya gemileriyle ticaret yapmayı sürdürmüşler ve 1781 senesinden sonra da tamamen terketmişlerdir. Bu süre zarfında Osmanlı ticaret gemileriyle mal nakleden Rus tüccarının sayısı 38'dir. 1778 ve 1779 senelerinde Karadeniz'e çıkış yapan Rus ticaret gemilerinin sayısında görülen düşüşün sebebi ise Osmanlı Devletinin Küçük Kaynarca'da imzaladığı antlaşmadan pek memnun kalmayıp Rus gemilerine bazı güçlükler çıkartarak geçişi zorlaştırması ve durumun yeniden gözden geçirilmesini istemesi idi. Osmanlı Devleti, Rus ticaret gemilerinin tonajını ve taşıdığı malların cinsini sınırlamak istiyordu. Aksi takdirde Rusya'nın, ele geçirdiği Kırım bölgesi yanında ileride bütün Karadeniz mahsullerini kendisine maletmesi söz konusu olabilirdi. Böylece Osmanlı

⁵³ Bu rakamlar, Karadeniz'e geçiş yapan gemilerle ilgili izin-i sefîne hükümlerinden çıkartıldığı için sadece İstanbul boğazından geçen gemi sayısını göstermektedir. Bu sebeple bu sayı içinde bir geminin Karadeniz'den dönüş yaptıktan sonra yeniden Rusya'ya gitmek için kaç defa daha geçiş yaptığını tesbit etmek gerekmektedir.

İmparatorluğu için önemi büyük olan zahirenin Rus gemileriyle başka diyarlara gitmesi ve Karadeniz ticaretinin Rusların eline geçmesi meselesi ortaya çıkabilirdi⁵⁴. Aynalıkavak Tenkihñamesiyle (1779) Rus ticaret gemilerinin tonajının belirlenmesi sonucunda Karadeniz’de ticaret yeniden başladı. Bu kriz döneminde (1778-1779) Rus tüccarının Osmanlı gemilerini kullanmayı tercih ettiği ve ticareti engelleme faaliyetlerine bu şekilde çözüm bulmayı düşündüğü görülmektedir.

Rusya ticaret gemileri 1774’den itibaren Karadeniz’e çıkmaya başlamalarına rağmen yaklaşık sekiz yıl için taşıdıkları yükün neler olduğu ile ilgili etraflı bilgiler bulunmamaktadır. İlk defa Eylül 1782 (Şevval 1196)’de Fransa’nın Marsilya limanından aldığı yüküyle Karadeniz’e geçmek isteyen iki rus ticaret gemisinin manifestosu hakkında bilgilerimiz bulunmaktadır.

Bu gemilerin taşıdıkları yiyecek maddeleri arasında badem, şeker ve şekerleme, ham sirke, zeytin, balık, erik, portakal ve kabuğu, anason ve hamr, eşya çeşitleri arasında ise çivid, ipek kumaş, kirpas, at takımı, oda takımı, boya, mazi, demir tarak, kağıt ve çini evani bulunuyordu⁵⁵. 1783 Osmanlı-Rus ticaret antlaşmasının imzalanmasından sonra ise Karadeniz’e geçen gemilerin ne taşıdıkları mutlaka kaydedilmiştir.

Rus tüccarları 1783-1787 arasındaki dört yıl zarfında kendi ülkelerine götürdükleri emtia ve eşyayı ekseriyetle Akdeniz’deki Osmanlı limanlarından, İstanbul’dan ve bazan da Fransa, İngiltere, Venedik, Malta ve diğer yerlerden satın alıyorlardı.

Rus tüccarların Doğu Akdeniz’deki adalar ile İzmir ve civarından satın aldığı yiyecek maddeleri ve eşya çeşitleri çok fazla idi. Yiyecek maddeleri arasında zeytin, zeytin yağı, sirke, ham sirke, limon, limon suyu, portakal ve kabuğu, hamr, arak, incir, üzüm, kuru yemiş, hurma, harnup, pirinç, balık yumurtası, çeşitli meyveler, badem, şekerleme, çam fıstık, tuz, Frenk ve Yemen kahvesi, Frenk ve Felemenk peyniri bulunuyordu. Eşya çeşitleri ise akgünlük, boya, boğası, sabun, sünger, pamuk ve pamuk ipliği, ipekli giye-

⁵⁴ *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 166-168. Bu vesikalardaki bilgilerin değerlendirilmesi konusunda daha geniş bilgi için bk. Tükin, *Boğazlar Meselesi*, s. 50-52.

⁵⁵ *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 56/526-527. Daha sonraki senelerde Rus tüccarların Fransa’dan getirdikleri mallar hemen aynı idi. (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 75/699, 100/916, 102/928, 111/1017, 145/1269, 159/1402; *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 86, s. 11/83, 29/258-259, 44/380).

cekler, çuka, kına, Venedik aynası, mermer, abanoz, selvi ağacı ve mukattarât idi⁵⁶.

1783-1787 Yılları Arasında Rusya'ya Taşınan Bazı Osmanlı Mahsûlâtı⁵⁷
Taşınan Emtianın Cinsi

Sene	Akgünlük kantar	Hamr vukuyye	Harnup kantar	İncir kantar	Limon suyu vukuyye	Üzüm kantar	Ham.sirke vukuyye
1783	484	52300	822	5194	23000	9209	336410
1784	39.5	1160447	1712	2741	24260	2255	82200
1785	425	2212796	890	2196.5	72900	2763	107000
				(2900)			
1786	662	1137089	4081	2823.5	2550	2849	828864
1787	268.5	350 şişe	3618	1079	71346	2981	2052863

İstanbuldan satın alınanlar da yine benzer eşya ve yiyecek maddeleri idi⁵⁸. Rusya'nın yabancı devletlerden yaptığı ithalatta ise ilk sırayı 16 gemi ile Fransa alıyordu⁵⁹. Rus tüccarları İngiltere'den⁶⁰, Akdeniz'deki Venedik adalarından⁶¹, Malta'dan⁶² ve diğer devletlerden⁶³ satın aldıkları malları

⁵⁶ Rusya'ya nakledilen yiyecek ve eşya maddelerinin çoğunun adalar ve civarlarından temin edilmiş olması sebebiyle bunlarla ilgili kaynakları tek tek saymak yerine sadece defter numaralarını vermekle yetiniyorum (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85 ve 86).

⁵⁷ Bu liste *Düvel-i Ecnebiye*, 85 ve 86 numaralı defterlerde kayıtlı izni-sefine ahkâmından derlenmiştir. Daha ayrıntılı bir liste için bk. Ek 3.

⁵⁸ Rus kapudanların İstanbul'dan yaptıkları alışveriş sayısı düştüğü ve 1783-1787 arasında 16 gemi olarak tespit edilmiştir (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 73/666, 94/867, 873, 96/880, 104/960, 106/966, 119/1078, 121/1108, 1110, 125/1134, 1135, 144/1250; *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 86, s. 17/131, 35/279, 283. İstanbul'dan Rusya'ya götürülen eşyalar arasında bir sandık Frenççe kitap bulunması da oldukça manidardır (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 89/829).

⁵⁹ *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 56/526-527, 60/592, 75/699, 100/916, 102/928, 111/1017, 145/1269, 159/1402; *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 86, s. 11/83, 29/257-259, 35/287-288, 44/380. Fransa'nın XVIII. yüzyıldaki Karadeniz Politikası ve Karadeniz'deki ticareti ile ilgili olarak bk. Faruk Bilici, *La Politique Française en Mer Noire 1747-1789*, İstanbul 1992.

⁶⁰ İngiltere'den aldıkları rom ve arpa suyu idi (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 86, s. 11/82).

⁶¹ Bu adaların hangileri olduğu belli değildir ve alınan mal ekseriya ham sirke idi (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 129/1170-1171).

⁶² Malta'dan malta taşı alınmaktaydı. (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 86, s. 35/294, 38/300, 41/341).

⁶³ Diğer devletlerin hangisi olduğu konusunda bilgi bulunmamaktadır (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 91/847-848, 119/1083, 121/1117, 127/1152-1153, 139/1227, 162/1410-1412; *Düvel-i*

Rusya'ya taşıyordu. Bu dönemde Rus ticaret gemilerinin Rusya için mal götürdükleri başlıca iskeleler Kalas, Potekali, Özi, Kerson, Kılburun, Azak ve Taygan idi.

Karadeniz'e çıkarak Rusya'ya mal götüren ticaret gemilerinin dönüştene taşıdığı konusunda 1780 yılına kadar kesin bilgilerimiz bulunmamaktadır. Hattâ Aynalıkavak Tenkihnâmesi bile Rusya'dan taşınacak mallar konusundaki problemi çözmemiş ve antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra zahire dolu bir Rus ticaret gemisinin Akdeniz'e geçişine izin verilmemesi üzerine başlayan müzâkerelerde bu konu yeniden ele alınmıştır. Rus elçisinin Küçük Kaynarca antlaşmasını ileri sürerek baskı yapması üzerine bu geminin geçişine izin verilmişse de çok geçmeden zahire ve ihracı yasak eşya yüklü iki geminin daha gelmesi ile meselenin ciddi olarak tartışılması gerekmiştir. Osmanlı devlet adamları İstanbul'un ihtiyacı olan zahirenin başka diyarlara gitmesi için izin verilmesine taraftar değillerdi. Nitekim yeni Reisülküttap olan Halil Hamid Efendi bu hususun halk arasında dedikoduya sebebiyet verdiğini ileri sürerek meselenin bir karara bağlanması için gayret gösterdi. Alınan karara göre Karadeniz'den gelecek Rus gemileri sadece kendi ülkelerinin mallarını taşıyabilecekti. İstanbul'daki Rus elçisi gemide bulunan malların bir listesini Bâbıâli'ye sunacak ve gemide İstanbul için lüzumlu mallar varsa bunlar değeriyle tüccardan satın alınacak ve kalan malların başka ülkelere götürülmesine izin verilecekti. Ancak, İstanbul'da fiyatların çok düşük olması halinde tüccarın mağdur olmaması için malını satmadan boğazlardan geçmesine müsaade edilecekti⁶⁴.

Karadeniz'deki Rus limanlarından gelen ve Rusya malı taşıyan Rus ticaret gemilerinin 1780-1787 yılları arasında tesbit edilebilen sayısı şöyledir.

1780-1787 yılları arasında Karadeniz'den gelen Rus ticaret Gemileri⁶⁵

Sene	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	Toplam
Gemi	3	117	22	30	59	76	90	17	314

Ecnebiye, nr. 86, s. 2/11, 6/55, 12/88, 13/99, 101-102, 111; 22/184-185, 35/290, 293, 40/323, 41/342).

⁶⁴ Reisülküttap ve Rus elçisi arasındaki karşılıklı yazışmalar, Fransız elçisinin arabuluculuğu ile gerçekleşmiş ve Rus elçisi 6 Ocak 1780 tarihli takiriyle Osmanlı isteklerini kabul etmiştir (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 163-168; Tükin, *Boğazlar Meselesi*, s. 52-54).

⁶⁵ Bu bilgiler *Düvel-i Ecnebiye* Tasnifindeki 85-86 numaralı defterlerde bulunan Rusya tüccarına ait izni-sefine hükümlerinden derlenmiştir. Bu listenin aylara göre hazırlanmış ayrıntılı şekli için bk. Ek 2.

Buna göre Rus ticaret gemilerinin İstanbul veya Akdeniz'e Rusya malı taşımaya başlaması oldukça daha sonraki bir tarihte gerçekleşmiştir. Bu gemilerin sayısını aynı seneler için Karadeniz'e çıkan rus ticaret gemileri ile karşılaştırdığımızda toplam itibariyle Karadeniz'den dönüş yapanların biraz daha az olduğu görülmektedir. 1780-1787 yılları arasında toplam 374 gemi Karadeniz'e çıktığı halde, 314 gemi dönüş yapmıştır. Küçük Kaynarca Antlaşmasından itibaren Karadeniz'e çıkan rus gemilerinin dönüşte ne taşıdığı konusunda fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak 1780'den itibaren ise taşıdıkları mallar konusunda düzenli bilgiler mevcuttur.

Rusya'dan getirilen yiyecek maddeleri içinde havyar, peynir, tuzlu et, kuru balık, çay ve hububat, eşya ve malzeme olarak da demir, halat, kirpas, çuka, kürk, balmumu ve yelken bezi bulunuyordu.

1780-1787 yılları arasında Rusya'dan getirilen Bazı Rus Mahsülleri⁶⁶

Taşınan Malın Cinsi

Sene	Demir Kantar	Halat Kantar	Havyar Kantar	Hinta Kile	Revg. sâde Kantar
1780	11319	543	353	-	-
1781	19099	3666	840	-	-
1782	15927	5543	1377	4	13
1783	18479	1264	1860.5	58515	2870
1784	28651	808	2373	162230	1293
1785	9331.5	884	2720.5	324337	3290.5
1786	2611	988.5	1925	333188	2684.5
1787	847.5	46	257.5	70465	700.5

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Rus demirinin Osmanlı piyasasında önemli ölçüde kullanılmaya başladığı görülmektedir. Bu dönem zarfında bütün emtiada giderek bir azalma gözlenirken 1783'den itibaren Osmanlı pazarına giren buğdayın süratle arttığı tesbit edilmektedir.

Karadeniz'den gelen Rus ticaret gemilerinin mal yüklediği iskeleler ise daha çok Potekali, Kerson, Taygan ve Karadeniz'e kıyısı olan diğer rus iskeleleri idi.

⁶⁶ Bu liste Düvel-i Ecnebiye Tasnifi'ndeki 85 ve 86 numaralı defterlerde kayıtlı izni-sefine ahkâmından çıkarılmıştır. Daha ayrıntılı bir liste için bk. Ek 4.

Karadeniz Ticareti'nde görülen Aksaklıklar

Gerek Küçük Kaynarca⁶⁷ ve gerek 1783 Ticaret Antlaşması⁶⁸ imzalandığında bu antlaşmalarda yer alan hususlara riâyet edilmesi için ilgililere fermanlar gönderiliyordu. Ancak ahidnâmelerde yer alan hususlara her zaman riâyet edilmediği vuku bulan gelişmelerden anlaşılmaktadır.

Küçük Kaynarca antlaşmasının imzalanmasıyla Rusya tüccarının Osmanlı ülkesinde ticaretine izin verildiği halde ilk zamanlarda görevlilerin müsamahasız davrandığı ve halkın da Ruslarla ticaret yapmak istemedikleri görüldü. Nitekim 1775 senesinde Sinop'a gelerek odun satın almak isteyen bir Rus ticaret gemisi iskeleden uzaklaştırılmış ve alışverişine izin verilmemiştir⁶⁹.

Rusya tüccarının Karadeniz'de karşılaştığı problemler esas itibariyle gümrük vergilerinin uygulanmasındaki anlaşmazlıklar ve fırtına sebebiyle gemilerin uğradığı zararlar idi.

Küçük Kaynarca, Aynalıkavak ve 1783 Ticaret antlaşmalarıyla Rus tüccarının tabi olduğu statünün Fransa ve İngiltere ile aynı olduğu kabul edilmiştir. Buna göre Rus tüccarının ödeyeceği gümrük resmi malını satın aldığı veya Osmanlı ülkesinde sattığı yerde % 3 idi ve buna ilâve olarak boğazlardan geçişte 300 akçe selâmet akçesi vermesi gerekiyordu. Halbuki zaman zaman bu kurallara uyulmadığı ve bir maldan iki defa gümrük resmi alındığı görülmektedir. Meselâ, Temmuz 1776'da üç Rus tüccarı kendi ülkelerinden aldıkları malları İstanbul'a getirmek için yola çıktıklarında Özi

⁶⁷ Evâsıt-ı Rebi'ülâhır 1189 (11-20 Haziran 1775) tarihli Selânik Mollasına ve gümrük Eminine, İzmir Kadısına ve Gümrük Eminine gönderilen hükümler: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 136/783-784.

⁶⁸ Evâsıt-ı Cemâziyelâhır 1197/14-23 Mayıs 1783'de Kapudan-ı Deryâ Gazi Hasan Paşa'ya, Özi valisine, Bahr-i Siyah ve Tuna sahilindeki kaza ve iskelerin kadı, nâib, zâbit ve iskele eminlerine, Boğazhisarı nâib, dizdar ve gümrükçülerine ve İstanbul Gümrük Eminine gönderilen hükümlerde her görevlinin ilgi sahasına giren konulara temas edilmiştir (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 70/632-633, 71/634, 181/1446).

⁶⁹ Bu husus Rusya'nın İstanbul'daki maslahatgüzarı olan Petreson tarafından şikâyet konusu olmuş ve bunun üzerine Evâhır-ı Cemâziyelâhır 1189 (19-28 Ağustos 1775)'da Bahr-i Siyah'daki bütün iskele ve limanların bulunduğu yerlerin kadı, nâib, kethudâ yeri, iskele emini, a'yân ve zâbitlerine hitâben ahidnâme şartlarına riâyetü emreden bir hüküm gönderilmiştir (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 84, s. 137/792).

Gümrük Nâzırı haksız olarak 27 guruş gümrük resmi olarak edâ tezkiresi yerine mühürlü birkaç kağıt vermiş ve tüccarlar İstanbul'a geldiğinde ise bu defa İstanbul Gümrük Emini yeniden gümrük talep etmiş ve tüccarlar mağdur olmuştur⁷⁰.

Gümrük resmi ile ilgili bir diğer ihtilaf konusu masdariyye resmidir⁷¹. Fransız tüccarından masdariyye resmi alınmamasına karşılık Rus tüccarının masdariyye vergisi ödemesi Rus elçisi tarafından şikâyet konusu olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti, Rusya tüccarının Fransa ve İngiltere tüccârı ile aynı haklara sahip olduğunu antlaşmalarla kabul etmişti. Rusya elçisinin Fransa'ya örnek göstererek kendi tüccarlarının da masdariyye resminden muaf olmalarını istemesi Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiş ve 5 Rebi'ülevvel 1193 (23 Mart 1779) tarihli bir fermanla durum İstanbul Gümrük Emini'ne bildirilmiştir⁷². Fakat bu defa Galata Voyvodalığı'na tabi İstanbul Masdariyyesi Mukataasının mâlikâne mutasarrıfı, gelirlerinde azalma olduğunu söyleyerek bu verginin hiç olmazsa müşterilerden alınmasını istemiş ve Rebi'ülâhır (Nisan) ayında bu doğrultuda yeni bir emir çıkartılmıştır⁷³. Rusya tüccarının bu uygulamadan pek memnun kalmadığı bir süre sonra vuku bulan şikâyetlerinden anlaşılmaktadır. Çünkü Rus tüccarının malı satacağı kimse masdariyye vergisini kendisinin ödemesi halinde fiat düşürmeyi teklif etmekte, aksi takdirde kendisine pahalıya mal olduğunu ileri sürerek satın almaya yanaşmamakta idi. Bunun üzerine konu yeniden araştırılarak

⁷⁰ Özi kadısına ve Özi Gümrük Nâzırı'na gönderilen hükümde alınan paranın geri ödenmesi emredildi (A. DVN. DVE, Dosya, 13, nr. 16). Liman Nâzırı, Kavak Ustası ve Hisar Gümrük Emnine gönderilen Evâil-i Receb 1197/2-12 Haziran 1783 (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 73/659) ve Evâsıt-ı Şa'ban 1200/9-18 Haziran 1786 (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 86, s. 5/38) tarihli hükümler de gümrük resmi ile ilgilidir.

⁷¹ Masdariyye yabancı bir memleketten Osmanlı toprakları dahilindeki herhangi bir şehir veya iskeleye getirilip orada satulan maldan alınan resimdir (M. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisâdi Münâsebetleri* I (1580-1838), Ankara 1974, s. 62). Bu gümrük resmi 11 Safer 1172 (14 Ekim 1758) tarihinde Galata Voyvodalığına bağlanmıştır (A.DVN.DVE, dosya nr. 17, vesika 1).

⁷² Rusya elçisinin bu husustaki müracaatı üzerine durumun anlaşılması için Rusya ile olan antlaşmaya bakılmış ve bu konuda doğrudan bir madde olmadığı ve ilişkilerin düzenlenmesi hususunda Fransa ve İngiltere'nin örnek alınması konusunun yer aldığı tesbit edilmiştir. Bunun üzerine Fransa ve İngiltere'ye olan uygulamanın ne olduğu ahidnâmelerde araştırılmış, Fransa tüccarından masdariyye resminin kaldırıldığı, ancak İngiltere tüccarından alınmaya devam edildiği anlaşılmış ve Fransa'ya kıyasla Rusya tüccarından da alınmaması kararlaştırılmıştır (A.DVN.DVE, dosya, nr. 15, vesika 6).

⁷³ A.DVN.DVE, dosya nr. 17, vesika 8.

Fransa tüccarına böyle bir uygulama yapılmadığı anlaşılmış ve Rusya tüccarının ve müşterisinin masdariyye resmi ödememesi Safer 1195 (Şubat 1781)'de kesin olarak emredilmiştir⁷⁴. Bu karar sadece Rus ticaret gemileriyle ticaret yapan tüccar için geçerli idi. Osmanlı reâyâ gemileriyle veya yabancı devlet bandırasıyla Akdeniz'de ticaret yapacak olanların da aynı haktan yararlanması ise Mart 1787'de kabul edildi⁷⁵.

Bir diğer husus ise Rus tüccarının getirdiği havyar, tuzlu balık, peynir gibi yiyecek maddelerinden Galata Masdariyyesi görevlilerinin resm-i ihtisab adıyla her vukıyyesinden aldığı yarım akçe gümrük resmi idi. İstanbul Tuz Emni de gön başına bir akçe gümrük ödenmesini istiyordu⁷⁶. Bu hususta da Fransa ve İngiltere'nin örnek alındığı anlaşılmaktadır.

Rusya tüccarının Karadeniz'de karşılaştığı diğer önemli bir problem fırtına sebebiyle gemilerinin batması veya kıyıya vurması halinde uğradıkları zarar idi. Rusya tüccarının Osmanlı ticaret gemileriyle ticaret yaptığı dönemde maruz kaldığı bu olaylar, kendi gemileriyle ticaret yaptığı dönemde de görüldü. Rus kaptanları ilk zamanlarda Karadeniz'i iyi tanımadıkları için pekçok fırtınaya yakalanarak gemileri karaya vuruyor ve zaman zaman sahildeki görevliler veya halk mallarının bir kısmına el koyuyordu. Bu sebeple Tuna boğazına, Şile yakınlarında Ağva'ya, Sinop'a kazazede olarak düşen bu gemilerin durumları ile ilgili Rusya İzn-i Sefine hükümlerinde pek çok bilgi bulunmaktadır. Nitekim, Kasım 1782'de İstanbul'dan Kerson'a gitmek üzere Karadeniz'e çıkan bir Rus ticaret gemisi şiddetli fırtına yüzünden Tuna boğazı yakınlarında karaya düşmüş ve bütün yükünü kıyıya çıkarmak

⁷⁴ Aynı yer, Evâsıt-ı Zilka'de 1193 (20-29 Kasım 1779) tarihli hükümde ise Başdefterdârın i'lâmı üzerine, rişte-i penbe mukâtaasında tatbik edildiği gibi, gümrük resminin mukataacıların mağdur olmaması için, müşteriden alınması isteniyordu (Cevdet-Hariciye, nr. 1388).

⁷⁵ Rusya elçisi, bu şartlarda Evâhır-ı Cemâziyelâhür 1198 (12-21 Mayıs 1784)'de İngiltere tüccarına verilen muafiyet hakkının kendi tüccarlarına da tanınmasını istemiş ve bunun üzerine Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1201 (1-10 Mart 1787)'de İstanbul ve Galata kadılarına ve İstanbul Gümrüğü Eminine gönderilen hükümde masdariyye resminden muaf oldukları kabul edilmiştir (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 83, s. 33-34/273). İngiltere tüccarından masdariyye resminin kaldırılması ile ilgili olarak ayrıca bk. Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr*, s. 161; Cevdet, *Tarih*, III, 62; Ali İhsan Bağış, "Rusların Karadeniz'de Yayılması Karşısında İngiltere'nin Ticarî Endişeleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, ed. O. Okyar-H. İnalçık, Ankara 1980, s. 214, not 3.

⁷⁶ 9 Ramazan 1193 (20 Eylül 1779) tarihli buyruldu ile meselenin araştırılması Başdefterdâr'dan istenmişti (Cevdet-Hariciye, nr. 3103).

zorunda kalmış, bölgedeki kazaklar da bunları gasp etmişlerdir. 46.970 gurus tutarındaki bu malların iadesi için yapılan bütün teşebbüsler sonuçsuz kalmış ve çözümü 1787 senesi başlarına kadar sürmüştür⁷⁷. Bir diğer gemi de Ocak 1781'de Kerson'dan gelirken Kandıra açıklarında fırtınaya yakalanmış ve Şile yakınlarında Ağva'da karaya düşmüş ve ahalinin gemideki malı gasp etmesi üzerine de geri alınması uzun zaman almıştır⁷⁸. 1785'de Taygan'dan gelirken Sinop'a kazazede olarak düşen ve su aldığı için kalafat edilmesi gereken Rus ticaret gemisi de eşyasını karaya çıkarmak zorunda kalmıştır. Ancak Sinop'taki Rus konsolosu, kendisini istemeyen halkın onu kaleye kapatmasından korktuğu için gizlice gemiye binmiş ve yükü almadan Sinop'tan ayrılmıştır. Bu defa da gemi hava muhalefeti sebebiyle Kırım'a düşmüş ve konsolos kara yoluyla İstanbul'a gelerek kendisinin ve gemideki mal sahiplerinin Sinop'ta kalan eşyalarının iade edilmesini istemiştir⁷⁹.

Bu misaller Karadeniz'de ticarete katılan Rus ticaret gemilerinin ve tüccarların karşılaştığı zorlukları gösterecek mahiyettedir. Bu problemlerden ayrı olarak Rus gemi kaptanlarından bazılarının Karadeniz'i seyr ü sefer bakımından yeterince tanımamaları kılavuz olarak Osmanlı reâyası olan bir kaptanı gemilerine almaya mecbur bıraktı⁸⁰.

⁷⁷ Kazakların el koyduğu bu malların onlardan geri alınması için Evâsıt-ı Safer 1197 (16-25 Ocak 1783) tarihinden itibaren pekçok defa Özi valisine, Tolcu Kadısına ve Voyvodasına, İsmail Geçidi Seraskeri'ne çeşitli hükümler gönderilmiş ve nihayet Evâhır-ı Rebi'ülâhır 1201 (10-18 Şubat 1787) tarihli hükümden anlaşıldığı kadarıyla kalan paranın da tahsil edilmesiyle mesele kapanmıştır (*Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 62/566, 85/763, 97/892, 124/1127-28, 130/1174, 156/1377, 158/1391, 159/1395; *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 86, s. 10/65, 14/121, 19/149; 29/253; *Cevdet-Hariciye*, nr. 3966).

⁷⁸ Evâsıt-ı Muharrem 1195 (7-16 Ocak 1781) tarihinden Evâil-i Ramazan 1196 (10-20 Ağustos 1782) tarihine kadar Kocaeli Sancakbeyine, Kandıra ve Şile naiblerine gönderilen hükümlerde Rus tüccarının malının derhal iade ettirilmesi emrediliyordu (*Düvel-i Ecnebiye*, 85, s. 26/283, 289, 34/367, 35/372, 42/436, 39/393, 44/440-441, 45/445, 51/486).

⁷⁹ Evâhır-ı Rebi'ülevvel 1199 (1-10 Şubat 1785) tarihinde Kapudan-ı deryâ Gazi Hasan Paşa'ya, Sinop Mütesselimine, Kadısına ve Yeniçeri Zabıtüne gönderilen hüküm: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 117-18/1064. Geminin navlı sefinesi 4105 gurus idi ve içinde 1440 kantar demir, 1445 keyl hınta ve 1813 vukıyye havyar bulunuyordu (aynı yer).

⁸⁰ Genellikle rum kaptanlardan olan bu kılavuzların geri döneceklerine dair kefil bulunması gerekiyordu. 13 Rebi'ülâhır 1198 (7 Mart 1784) tarihinde Liman Nazırı'na gönderilen hüküm: *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 181/1449.

Rus tüccarını ilgilendiren önemli konulardan biri de gemilerin büyük-
lükleri ile ilgili idi. Aynalıkavak Tenkihnâmesiyle (1779) tonajı tahdid edilen
Rus ticaret gemilerinin zaman zaman bunlara uymadığı ve anlaşmazlıklar
çıktığı görülmektedir. İstanbul'daki Rus elçisi Aleksandır İstakiyef'in Ocak
1780 tarihli taahhüd senedinde Osmanlı Devleti'nin paketbot denilen Rusya
menzil gemilerinin boğazdan geçmesine müsâadesi olmadığı için geri gön-
derilmesi kabul ediliyordu⁸¹. Çünkü alınan karara göre Karadeniz'den ge-
lecek Rus ticaret gemilerinin kontrolsüz içeri girmeye teşebbüs etmesi ha-
linde Kavak hisarlarından topa tutularak batırılması söz konusu idi⁸².

Rusya tüccarının zaman zaman Fransız gemilerine Rus bandırası çeke-
rek Karadeniz'e çıkması, bu gemilerin büyük olması sebebiyle de ihtilâfa se-
bebiyet veriyordu. Mart 1785'de İzmir'den kendir ve tuz yükü ile İstanbul'a
gelen bir Fransız gemisindeki kendir Tersane'ye, tuz Un kapanına bırakıl-
dıktan sonra gemiye Rus bandırası çekilmiş, bunun üzerine gemi incelen-
miş, 20 top lonbarı bulunduğu ve 17-18 bin kile hinta kapasitesi olduğu tes-
bit edilmişse de muhtemelen bir problem çıkmaması için yeniden Reisler
Kethüdası ve Kaptan tüccarının kontrol etmesi üzerine 16 bin kileden faz-
laya tahammülü olmadığı kabul edilmişti⁸³. Bir diğeri ise Rus bandırası ile
Fransa'dan boş olarak İstanbul'a gelip sütun ve seren almak için Kerson'a
gidip dönmek isteyen bir kalyon konusunda ortaya çıktı. Bu geminin de her
iki tarafında 12'şer topu olduğu ve tonajının büyük olduğu tesbit edildiği
halde geçişine izin verildi⁸⁴.

Karadeniz'de 1774'ten itibaren devam eden Rusya'nın deniz ticareti iki
devlet arasında yeni bir savaşın ortaya çıkmasıyla sona erdi. Rusya'nın
İstanbul'daki elçisinin Yedikule zindanına kapatılması ile başlayan savaş hali
uygulamasına göre Rusya tüccarının altı ay içinde mallarını serbestçe satıp

⁸¹ A. DVN. DVE. dosya 16, vesika 56; *Düvel-i Ecnebiye* nr. 85, s. 180/1444 Bunun gereği
olarak Yenikale ve Kerson'dan yola çıkarak İstanbul'a gelmekte olan paketbot gemilerinin
kaptanlarına haber göndererek Boğaz girişinde beklemelerini istemiştir (*Düvel-i Ecnebiye*, nr.
85, s. 180/1443).

⁸² A. DVN. DVE. dosya 17, vesika 99.

⁸³ *Düvel-i Ecnebiye*, nr. 85, s. 186/1452.

⁸⁴ 29 Şevval 1199 (4 Eylül 1785) tarihinde kalyonun geçişine ruhsat verildiğine dair kayıt:
Düvel-i Ecnebiye, nr. 85, s. 182/1450.

ülkelerine dönmelerine izin verilmiş, ticaret gemilerinin ise dümenleri alınarak el konmuş ve malların hesabı tutularak tüccar ve reâyânın ülkelerine iadeleri sağlanmıştır⁸⁵. Bu savaş sebebiyle Osmanlı sularında el konan 25 Rus ticaret gemisinin içindeki ticari eşyaları ve gemi malzemeleri⁸⁶ ile Rusya'nın el koyduğu Osmanlı ticaret gemilerine⁸⁷ ait kayıtlar iki ülke arasındaki ticaret hacminin bir kesiti konusunda oldukça tafsilatlı bilgi ihtiva etmektedir.

⁸⁵ 29 Safer 1202 (10 Aralık 1787)'de gelen Trapoliçe kadısının i'lâmı: Cevdet-Hariciye, nr. 192.

⁸⁶ A.DVN. DVE. nr. 912 (defter).

⁸⁷ BOA, Hatt-ı Hümâyün, nr. 14927. Bu belge ile ilgili bir neşir için bk. Faruk Bilici, "Navigation et Commerce en Mer Noire Pendant La Guerre Ottomano-Russe de 1787-1792: Les Navires Ottomans saisis par les Russes", *Anatolia Moderna*, III, 261-277.

BELGELER

I

Belgrad Antlaşmasına göre Karadeniz'de ticaret yapan Rusya tüccarından haksız gümrük resmi alındığına dâir

Kefe Eyâletine mutasarrıf olup Kale-i Cedid Muhâfız Vezir'e ve Yeni Kale Kadısına hüküm ki,

Bundan akdem Devlet-i Aliyyem'le Rusya Devleti beyninde mün'akid olan musâlahai müebbede şurûtunun dokuzuncu maddesinde ticâret husûsu sulh u salâhın semeresi olup düvel ve re'âyâ vü berâyânın izdiyâd-ı menâfi'ine bâ'is olduğundan Devlet-i Aliyyem'in tüccârı Moskov Devleti'nde sâir düvelin tüccârına müşâhede olduğu üzere ve ol mikdâr vergü ile ticâretlerini serbestiyet üzere icrâ edeler. Ve Karadeniz'de vâki' urusların ticâreti Devlet-i Aliyyem'in re'âyâsına müte'allik olan sefineler ile olmak câiz ola deyü musarrah ve mezkûr olmağla şurût-ı mezkûre taraf-ı Devlet-i Aliyyem'den ri'âyet ve mikdâr-ı zerre hılâfına ruhsat ve cevâzdan gâyetü'l-gâye mübâ'adet olunmak matlûb-ı şâhânem iken geçen senede Rusya tüccarından bazılarına mugâyir-i ahidnâme-i hümayûn mükerrer gümrük mutâlebesiyle rencide ve cebren eşyâları dahî ahz ve cevri u eziyyet olduğu ihbâr olundukda fi-mâ-ba'd gümrük maddesine dâir ahidnâme-i hümayûnumda zikr ve tahsîs olduğu şart-ı merkûma ri'âyet ve mugâyir-i şart-ı mezkûr ziyâde ve mükerrer gümrük mutâlebesiyle bu makûle cevri u te'addiyâta cesâret edenleri gereği gibi tehdid u tahfif ile men' u zecri ve eger mugâyir-i ahidnâme-i hümayûn ziyâde gümrük ve cebren eşyâları alınmış ise icâb edenlerden alâ eyyi hâl elbette bi't-tamâm redd u tahsîl olunmak için mukaddemâ sen ki vezir-i müşârunileyhsin sana ve Kefe'de gümrük emînine hitâben müekked ve müşeyyed emri-i şerîfim sâdir olmuş iken bu def'a dahi işbu senede mâh-ı Ağustos'un evâhırında Rusya tüccarından İstegan ve Timo nâm iki nefer müste'min tâcirler Mihalaki nâm zimmî reisin sefinesiyle Âsitâne-i Sa'âdetime gelürler iken Yeni Kale kurbunda alıkonulup eşyâlarından cebren iki kat gümrük aldıklarından mâ'dâ derûn-ı sefinede mevcûd olan ma'lûmü'l-mikdâr havyarlarıyla yüz elli guruş an nakd akçeleri alındıktan sonra sen ki vezir-i müşârunileyhsin bir def'a senin tarafından dahi yüzaltmış guruş cebren mesfûrlardan tahsîl olduğundan müddet-i vâfire alıkonulup mesfûrlara nice güne zarar u ziyân ve cevri u eziyyet olun-

duğun hâlâ Âsîtâne-i Sa'âdetim'de mukim Rusya Kapu Kethudâsı Veşinkof? Der-i Sa'âdetime inhâ ve ber-minvâl-i meşrûh ol-vechile hılâf-ı ahidnâme-i hümâyûn cebren alınan akçe ve sâir emvâl u eşyâları her ne ise ma'rifet-i şer'le icâb edenlerden gerüye red ve kabzına memûra bilâ-noksan teslim ve fi-mâ-ba'd Âsîtâne-i Sa'âdetime âmed-şüd eden Rusya tüccârı ber-müceb-i ahidnâme-i hümâyûn sâir müste'minler vergeldikleri resm-i gümrüklerin bir def'a edâ eyleyüp yedlerine edâ tezkiresi verildikten sonra hılâf-ı ahidnâme-i hümâyûn mükerrer gümrük mutâlebesiyle rencide vu remide etdirilmeyüp şurût-ı ahidnâme-i hümâyûna mürâ'ât ve dâimen mazmûn-ı münîfi ile amel u hareket birle bilâ-te'addî ve rencide âmed-şüdlerine nizâm ve temşiyet verilmek bâbında hükmi hümâyûnum mürûrunu istid'â etmeğın vech-i meşrûh üzere amel u hareket ve hılâfından tevakkî ve mücânebet olunmak bâbında fermân-ı âlişânım sâdir olmuştur deyü yazılmışdır. Fî Evâil-i Şa'ban 1156.

(Düvel-i Ecnebiye, nr. 84, s. 36/142)

II

Kırım Hanı'nın Rus tüccarlara çıkardığı zorluklar

Zirde mezkûr beş maddeye dâir ahidnâme-i hümâyûn şurûtu der-kenâr ola. 23 Safer 1178.

Rusya Kapu Kethudâsının takriri tercümesidir.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ile Rusya Devleti beyninde in'ikâd-pezîr olan musâlaha-i müebbedenin dokuzuncu maddesinde emr-i ticâret semere-i sulh u salâh olup bâ'is-i izdiyâd-ı menâfi-i memâlik ve re'âyâ-yı tarafeyn olduğuna binâen Devlet-i Aliyye re'âyâsı tüccârına düvel-i sâire tüccârı misillü resm-i gümrüklerin edâ ile Memâlik-i Rusya'da bilâ-mâni' emr-i ticâretlerinin tenvîr u temşiyeti husûsunda izn u ruhsat verilüp mukâbelesinde Rusya Devleti re'âyâsı tüccârı dahi minvâl-i meşrûh üzere bilâ-mümâna'atin Memâlik-i Osmâniye'de ticâretlerin rü'yet edeler. Lâkin Karadeniz'de Rusya tüccârı Devlet-i Aliyye re'âyâsı sefâyini ile ticâret edeler deyü musarrah olmağla madde-i mezbûre muktezâsınca Rusya Devletinin reâyâsı tüccârı ol vakitden berü Memâlik-i Osmâniye'de ticâretlerin edegölüp emti'alarının naklîçün Ten suyunun cânibinden Taganrog nâm limana ve Özi suyunun tarafından Zaporova kazaklarının meskenlerine dek Devlet-i Aliyye'nin re'âyâsı sefâyini isti'mâl ve ahyânen dahi nehr-i mezkûrun suları tenezzül bulduğu halde

sefâyin-i mezkûreyi Özi kalesinde tahfif zımnında emti'alarının iktizâ eden mikdârını kale-i mersûme sükkânının tonbazlarına tahmîl ve bu vech üzere nehr-i mezbûru bilâ-mâni' mürûr u ubûr edegelmîşlerdir. Lâkin celâdetlû Kırım Hanı hazretleri takriben iki seneden berû hılâf-ı me'mûl reisleri sefinelerine Rusya emti'ası tahmîlinden men' ve bilâ hamûle rücû'a tazyik ve Özi suyunun sevâhilinde ve kurb u civârında sâkin Rusya re'âyâsı emti'alarını Kırım yolundan berren nakl ve ol etrafda vâki' iskelelerde sefâyine vaz' u tahmîl etmelerini iddiâ edüp bâlâda mezkûr olan musâlaha-i müebbedenin dokuzuncu maddesinin mefâdına vücûhla muğâyir ve münâfi ve re'âyâ-yı tarafeyne kemâl-i mertebede muzır ve hakka muhâlif olmaktan nâşi Han-ı müşârunileyhin işbu hareketi devletim-ihlâskârlarına mûris-i istiğrâb-ı küllî ve Rusya tüccarı emti'a ve zehâyirini bu tarafa irsâl için nehr-i mezbûr ile olan sühûlet ve menâfi'den mahrûm ve berren tarik-i dūrâ-dūr ve masârif-i bî-kıyâsa giriftâr oduklarından gayrı Devlet-i Aliyye re'âyâsı olan mellâh tâfesi dahî ecr-i navl-ı sefâyinden kesb etdikleri menâfi'den kezâlik mahrûm olmağla Rusya Devleti bu gûne zararın iktizâ eden tazmîniyle ahidnâme-i hümâyûn mücebince husûs-ı mezbûrun hâlet-i ûlâsına ircâ'ını iltimâs birle Devlet-i Aliyye'ye Han-ı müşârunileyh'den iştikâya min küllî'l-vücûh salâhiyeti var iken Devlet-i Rusya'nın ma'lûm olan insâfına binâen Han-ı müşârunileyhin tarafından men' olunan nizâm-ı kadîmin yine hâlet-i ûlâsına ircâ' için taraflarına mürâca'at olunmazdan mukaddem bu maddede Devlet-i Aliyye'yi tasdi' münâsib ad etmeyüp lâkin müfid olmadığından başka işbu sene-i mübârekede üç nefer Rusya tüccarı Santorin adası sâkinlerinden reis Nikola Katiforo ve yine cezîre-i mezbûre sâkinlerinden Lukaborya ve Kasota adası sâkinlerinden Mikâil nâmûn üç nefer Devlet-i Aliyye'nin re'âyâsından olan reislerin sefinelerine Rusya emti'asından ibâret olan eşyâlarını tahmîl ve yedlerinde evâmîr-i aliyye ve iktizâ eden gümrüğün tezkireleri var iken Özi'den mu'tâd üzere Zaporova cânibine mürûr niyetiyle kale-i mezkûrenin havâlisine vusûllerinden birkaç gün evvel Devlet-i Aliyye re'âyâsı tüccârının emti'alarıyla meşhûn sefâyin-i kesîre Özi suyunu güzer etmiş iken Han-ı müşârunileyhin bu misillü sefâynin mürûruna haber verildiği üzere adem-i cevâzına dâir emr u tenbîhiyle sefâyin-i mezkûre tevkîf olundukda sâlifü'z-zikr Rusya tüccarı emti'aların ihrâc ve tonbazlara tahmîle icâzeti me'mûr olan zâbitândan recâ etdiklerinde ısgâ olunmayup recâları kabul olunmadığından nâşi Özi limanında olan sefâyin derûnunda emti'alarını envâ'-ı mühlikeye terk etmeğe mecbûr olup bu misillü hareket Rusya re'âyâsının ticâretine muhill ve küllî zarar u gezende bâ'is ve ahidnâme-i hümâyûnun şurû-

tuna münâfi ve beyne'd-devleteyn câri olan hüsn-i musâfâtın merâsimine mugâyir olduğundan sâlifü'z-zikr üç kıta sefâyinin kadîmisi üzere Özi suyuyla âmed-şüd edegeldikleri mahalle dek mürûr u ubûrlarına mûmâna'at olunmamak ve kendü malları ile istîcâr eyledikleri tonbazlara eşyâlarının taksîmi memnû' olmamak ve Rusya emti'asının bu tarafa tesyîri zımnında Seç nâm mahalle gerü kalan tonbaz ve sefâyine tahmiline bir dürlü müdâ-hale olunmamak ve Rusya tüccârı ve hizmetkârları kale-i mezkûrede bey' u şîrâ etdikleri eşyânın verilegelen resm-i gümrükleri edâ edikten sonra bir dürlü bahâne ile rencide ve ta'ciz olunmamak ve bu husûsda ihsân olunacak emr-i şerîf fi-mâ-bâ'd dahi mer'î ve mu'teber tutulmak üzere Özi kalesi muhâfızına hitâben bir kıt'a emr-i şerîf ile tenbîh olunması müsted'ây-ı dâ'ileri olup Devlet-i Aliyye-i ebed-peyvendin hakkâniyet-i kâmile ile ahidnâme-i hümâyûnun ri'âyet-i şurûtu bâbında derkâr olan niyyet-i hâlise-i aliyelerinden me'mûl-ı dâ'iyânemdir deyü kapu kethudâsı mûmâileyh tahrîr eder. Emr u fermân men lehü'l-emr hazretlerindir.

Derkenâr

Rusya Devletine verilen ahidnâme-i hümâyûnun dokuzuncu maddesinde ticâret husûsu sulh u salâhın semeresi olup düvel ve re'âyâ vu berâyânın izdiyâd-ı menâfi'ine bâ'is olduğundan Devlet-i Aliyemin tüccârı Moskov Devletinde sâir düvelin tüccarına müşâhede olunduğu üzere ve ol mikdâr vergü ile ticaretlerini serbestiyet üzere icrâ edeler. Ve bunun mukâbilinde Moskov Devletine tâbi' olan tüccârlar dahî Devlet-i Aliyem taraflarında bu misillü serbestiyet ile ticâretlerini icrâ edeler. Ve Karadeniz'de vâki' urusların ticâreti Devlet-i Aliyemin re'âyâsına mûte'allik olan sefineleriyle olmak câiz ola deyü mastûr ve mukayyedir. Bundan ma'dâ ticârete dâir ahidnâme-i hümâyûnda madde bulunmamışdır. Fermân devletlü inâyetlü sultânım hazretlerindir.

(A. DVN. DVE. dosya nr. 8, vesika 20)

III

Küçük Kaynarca Antlaşması gereğince Rusya tüccarına serbest ticaret hakkı tanınmasına dair

Bahr-i Siyah'da olan bi'l-cümle iskeleler ve limanların vâki' olduğu mahallerin kuzât ve nüvâbına ve kethudâ yerleri ve iskele emimleri ve a'yân ve sâir zâbitâna hüküm ki,

Rusya Devletinin hâlâ Dersa'âdetimde mukim maslahatgüzârı Petreson *hutimet avâkıbuhû bi'l-hayr* der-bâr-ı atûfet-karârıma takdîm eylediği bir kıt'a memhûr takrîr kâğıdında menfa'at-i devleteyn için memâlikini terşih eden cümle deryâlarında iki devlete müte'allik gemi ve tüccâr sefâyinine bi-gayr-ı muhâlefetin serbestiyet üzere geşt ü güzâr eylemeleri akd u temhid olunup ve iskelelerine ve her mahalle mutlaka sâir devletlerin icrâ etdikleri ticâretlerinde kâmyâb oldukları vech üzere işbu Rusya gemileri tüccâr sefâyinine dahi Devlet-i Aliyyem cânibinden ruhsat verile. Karadeniz'den Akdeniz'e ve Akdeniz'den Karadeniz'e mürûr âmme-i sevâhil ve kıyılarının limanlarında mârrü'z-zikr deryâlar ittisâllerinde ola, memer ve boğazlarında meks edeler ve işbu maddeye dâir bâlâda izâh olunduğu üzere Devlet-i Aliyyemizin memâlikinde emr-i ticârete dâir bi-aynihî Françe ve İngiltere misillü dost-ı ehab olunup ziyâde müsâ'ade olunan milelin müsâlemât ve mu'âfiyâtıyla ticâret-i miyâh misillü berren ticâret etmek ve Rusya Devletinin re'âyâlarına Devlet-i Aliyyemiz cânibinden ruhsat verilüp ber-minvâl-i muharrer Nehr-i Tuna'da dahi geşt ü güzâr edeler. Emr-i ticâret ve gerek Rusya tüccarının hakkında işbu maddede lafız be-lafız tahrîr olunduğu gibi her dürlü ihtiyâc zuhûrunda mârrü'z-zikr iki milletin ve sâirlerin şurûtları mu'teber tutula. Millet-i mezbûrûn verdikleri rüsûmâtı müşâkelesini ve ay-nını edâ etdikden sonra Rusya tâcirleri her dürlü emü'a makûlesini nakl ve ihrâc edüp Karadeniz ve sâir deryâların sevâhil ve limanlarına ve Mahrûse-i Kostantıniyye'ye varmaları câiz ola ve vech-i meşrûh üzere bilâ-istisnâ umûmen sularında emr-i ticâret ve seyr-i sefâyin maddesini tarafeyn re'âyâlarına tecvîz birle kendü tâcirlerine iki devlet cânibinden ruhsat verilür ki rü'yet-i mesâlih ve idâre-i ticâretlerinde lâzım olan müddet tarafeyn memâlikinde ikâmet edeler. Bu bâbda tarafeynden ta'ahhüd olunur ki dost olan sâir devletlerin re'âyâlarına erzânî kılınan serbestiyet ve müsâlemet Rusya tüccârına dahi erzânî kılına deyü ahidnâme-i hümâyûnumda mûnderic olduğuna binâen Rusya tüccârı sefâyini ticâret tarîkiyle Memâlik-i Mahrûsemin iskele ve limanlarına vardıklarında dostluğa lâyık ve ahidnâme-i hümâyûn şurûtuna muvâfık vechile haklarında mu'âmele olunmak iktizâ eder iken bundan akdemce bir kıt'a Rusya seffinesi hatab iştirâsı için Sinop iskelesine vürûdunda adem-i ruhsat birle münâfi-i musâfât mu'âmele-i nâ-mülâyime ızhârından ma'dâ seffine-i merkûme iskele-i mezkûrûn tard olunduğu tahrir ve inhâ ve

ba'd ezîn Rusya tüccârı ve sefâyini gerek li-ecli't-ticâre ve gerek firtunaya te-sâdüf ve havanın muhâlefetinden nâşi Memâlik-i Mahrûsemde vâki iskele ve liman ve kıyılara vardıklarında dostluğa lâynk vech üzere ve ahidnâme-i hü-mâyûn şurûtu muktezâsınca mu'âmele olunup emîn u sâlim varup gelüp ti-câretlerinde rencide vu remide olunmayup himâyet u sıyânet olunmaları bâbında emr-i şerîfim sudûrunu istid'â ve Divân-ı Hümâyûnumda mahfûz Rusyalu'ya i'tâ olunan ahidnâme-i hümâyûnuma mürâca'at olundukda vech-i meşrûh üzere olduğu mastûr u mukayyed olunmağın ahidnâme-i hümâyûn şurûtu mücebince amel olunmak fermânım olmağın imdi siz ki mevlânâ ve sâir mûmâileyhimsiz ber-vech-i muharrer ahidnâme-i hümâyûnumda mün-deric olduğu üzere Rusya tâcirleri ve tüccâr sefâyini li-ecli't-ticâre Memâlik-i Mahrûseme ve Karadeniz ve sâir diyârların iskele ve limanlarına kendü hal-lerinde dostluğa lâynk vechile varup İstanbul harcı olan zehâirden mâ'dâ memnû'âtdan olmayan emti'a ve eşyâyı ashâbı rızâlarıyla iştirâ eylemelerine ruhsat-ı aliyem erzânî kılındığı ma'lûmunuz oldukda fi-mâ ba'd taht-ı ka-zâla'rınızda vâki' iskeleler ve limanlar erlerine verilen evâmir-i aliyem mü-ciblerince ticâret tarîkıyla varan Rusya tâcirleri ve sahîh Rusya tüccârı sefâ-yini ahidnâme-i hümâyûn şurûtu mücebince İstanbul harcı zehâirden gayrı memnû'âtdan olmayan emti'a ve eşyâyı ashâbı rızâları ve râyici üzere iştirâ ve icâb eden rûsûmât-ı âdiyeyi sâir müste'minler ver geldiği üzere tamâmen edâ edüp mâdâmeki mugâyir-i sulh u musâfât ve hılâf-ı şurût-ı ahidnâme-i hümâyûn bir gûne vaz' u hareketleri olmayup kendü hallerinde ticâretleriyle meşgûl olalar o makûlelere tarafınızda ve cânib-i âharda olan şurût-ı ahid-nâme-i hümâyûn müdâhale ve idâre-i ticâretleriçün lâzım olan müddet ikâ-met ve ticâretlerine mûmâna'at olunmayup ve ba'zen dahi muhâlif-i rüzgâr zuhûru sebebi ile iskele ve liman ve sevâhile tevârüd eden Rusya sefinelerine münâfi şerâyit-i musâfât vaz' u hareket olunmayup dostluğa şâyân olduğu vechile mu'âmele ızhârıyla emîn u sâlim ıyâb u zihâblarına ve himâyet u sı-yânetlerin hâlâtuna cümleliz taraflarında ihtimâm u dikkat olunup muhâlif-i şurût-ı ahidnâme-i hümâyûn ve mugâyir-i rızâ-yı şâhânem hareket vukû'una ruhsat ve cevâzdan hazer ve mücânebet eylemeniz bâbında. Fî Evâhır-ı Receb 1189.

(Düvel-i Ecnebiye, nr. 84, s. 137/792)

IV

Rus tüccarının antlaşmalarda bildirilen büyüklükte gemilerle ticaret yapabileceklerine dâir

Benim Vezirim

Telhîsin mücebince nizâm veresiz.

Şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü, veliyy-i ni'metim Efendim Pâdişâhım

Bi'd-defe'ât arz u ifâde ile keyfiyetleri ma'lûm-ı hümâyunları buyurulan beş kıt'a Rusya sefinesinin Karadeniz'e mürûrlarına izin veyâhud cevâb-ı kat'î talebini hâvî Rusya elçisi bu def'a Reis Efendi kulları tarafına bir kıt'a mütercem takrîr göndermekle ma'rûza-i atebe-i ulyâ-yı cihândârîleri kılındı. Bu sefineler Rusyalunun esnâ-yı seferde Akdeniz'de olan kebir cenk sefinelerinden olup tüccâra verilmekle ve top ve levâzım-ı harbiyyeleri içinde olmamağla tüccâr sefinesi denilmez ve ahidnâmenin muktezâsı üzere mûte'âref olan tüccâr sefineleridir deyü iddi'â bir vechile ahidnâmeye uymaz cevabları elçi-i mesfûr ile mükâlemeye mübâseret olunaldan berü gerek Reis Efendi ve gerek Abdürrezzak Efendi kulları taraflarından kirâren ve mirâren ifâde ve ilzâm olunmuş olduğu mükâlemeler zabıtları sûretlerinden ma'lûm-ı âlileri ve elçi-i mersûm bu sefineler fi'l-asl cenk sefinelerinden olduğunu inkâr etmeyüp lâkin sonradan tüccâra verildi cevâbını irad eyledikde "farazâ Devlet-i Aliyye tersânesinden birkaç kalyonun topları kaldırılıp eşyâ tahmîli ile bir âhar devlet limanına göndersek derûnunda olan tüccâr emtî'ası mümâna'at olunmamağla vesîle olur mu ve ahidnâmeye muvâfık idi deyü iddiâ mümkün midir" kelâmları dahi elçiye söylendiği bi'l-cümle melhûz-ı sâmilere buyurulmuş idi. Şimdi ecvibe-i sâbıkadan tegâful ve mücerred Karadeniz'e mürûrlarını taleb ederek bu takrîri göndermesi bâ-merâm-ı fâsideleri ızhârına bunu bir mukaddime eylemek veyâhud bu def'a devleti tarafından kuryerleri gelmekle, gelen haberlerde bir mülâyim-i şettâ varise çünki bu sefine maddesi be-gâyet merâmları olduğuna binâen peşince bu maddeyi kavîce tutup Devlet-i Aliyye'nin şimdiki zamîrini bildikten sonra ana göre gelen haberlerden bahse başlamak irâdesinden neş'et etmek melhûz olmağın Reis Efendi kulları dahi gelen tercümana elçi bey bu maddenin

defe'ât ile mükâlemâtında vâkıf-ı nefsü'l-emr olup kabul ilzâm etmiş iken şimdi bu ref'târda kavîmisi ne hikmete mebnî olduğu fehîm olunamadı efendilerimize ifâde ile yine ecvibe-i sâbıkamızı yani elçi beyin ewel ü âhır bu husûsda iddi'âsı hılâf-ı ahidnâme ve Devlet-i Aliyye'nin cevâbları bi'l-cümle mutâbık-ı ahd u musâlaha olduğunu tekrar beyân eylemek mi iktizâ eder ne vechile iktizâ eder ise cevâbı verilür deyü i'âde eylediği ecilden Murahhas-ı Devlet-i Aliyye Abdürrezzak Efendi ve Reis Efendi kulları kethudâ-yı çâkerî Ağa kullarıyla bu maddede bu def'a münâsib olan mu'âmele ve cevâbı bi'l-müzâkere bir hâliye ifrâğ ve ba'de'l-arz elçi tarafına tefhîmi iktizâ eyledi ma'lûm-ı âlîleri buyuruldukda emr u fermân şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü, veliyy-i ni'metim Efendim Padişahın Hazretlerindedir. (Tahmini tarih 1193).

(A. DVN. DVE. dosya nr. 9, vesika 24)

V

Aynalıkavak Tenkîhnâmesiyle Rus tüccarına tanınan haklar

Boğazhisarları Nâiblerine ve Dizdârlarına ve Gümrükçülere hüküm ki,

Devlet-i seniyye-i ebediyyü'l-istimrârıyla Rusya Devleti beyninde mukaddemâ râbıta-bend olan Âyineli Kavak [Aynalıkavak] Tenkîhnâmesi muktezâsınca emr-i ticârete dâir bir mu'âhede-i münferide tanzîmi lâzım gelmekden nâşî bu babda iktizâ eden tenbîhât ber-vech-i âû zikr u beyân olunmağla siz ki mevlânâ ve sâir mûmâ-ileyhimsiz fi-mâ ba'd Rusya bayrağı altında olan bi'l-cümle Rusya tüccâr sefinelerinin Kostantuniyye Boğazı memerrinden Karadeniz'den Akdeniz'e ve Akdeniz'den Karadeniz'e serbestiyet üzere mürûr u ubûr eylemeleri ve zikr olunan sefinelerin en küçüğü bin ve en büyüğü on altı bin kile yahud sekiz bin kantar hamûleyi mütehammil olmaları ve sefâyin-i merkûmenin Rusya memleketinden Rusya hâsılâtı olan zehâyir ve eşyâ-yı sâire tahmîliyle Kostantuniyye'den mürûr ve Devlet-i Aliyyem'e tâbi olmayan Düvel-i sâire Memâlikine götürmelerine mûmâna'at olunmaması ve kezâlik düvel-i sâire memâlikinden aldıkları hamûleyi yine Kostantuniyye'den mürûr ile kendü memleketlerine götürmeleri Devlet-i Aliyyem memâlikinden dahî penbe ve rişte-i penbe ve balmumu ve gön ve sahtiyan ve ipek ve Kostantuniyye'den ma'dâ kezâlik sâir Memâlik-i Devlet-i Aliyyem'den pirinç ve kahve ve revgan-ı zeyt iştirâ edüp kendü memleketlerine nakl eylemeleri ve bu makûle mürûr eden sefâyinden üçyüz akçe selâ-

metlik resminden ma'dâ vergü taleb olunmaması ve li-ecli'l-bey' ihrâc etmeyecekleri emti'adan resm-i gümrük ve sâir rüsûm alınmaması ve bey' için ihrâc eyledikleri emti'adan dahî işbu emr-i şerîfime melfûfen gönderilen ta'rife defteri sûreti mücebince yüzde üç resm-i gümrük alınup ziyâde tahsil olunmaması ve ol taraflardan eşyâ iştirâ ederler ise kezâlik ta'rife mücebince yüzde üç resm-i gümrükleri alınup yedlerine izin tezkireleri verilmesi mevâdd-ı mezkûrenin muktezâsından olduğuna binâen bu makûle sefineler Karadeniz'den vürûdlarında hamûlelerinin defterleri Rusya elçisi tarafından lede't-takdîm şerâit-i lâzıme derciyle izn-i sefine evâmir-i şerîfesi verilmek husûsu karar-dâde olmağla işbu emr-i şerîfim ve sefine reisleri yedlerine verilecek izn-i sefine ahkâmı müciblerince amel u hareket eylemeniz fermân olmağın işbu emr-i şerîfim ve ... ile irsâl olunmuşdur. İmdi vusûlünde işbu emr-i şerîfimi sicille ve gönderilen sûret-i ta'rîfeyi dahî gümrük defterine kayd u bend birle ba"d ez-în, bâlâda tahrîr olunduğu üzere Bahr-ı Siyah tarafından mahmûlen Rusya tüccâr sefineleri Boğazhisarları'na vürûdunda kapudanlarının yedlerinde olan izn-i sefine emr-i şerîfine nazar ve mücib u muktezâsınca amel u harekete dikkat ve hılâfından mübâ'adet ve çıkarmadıkları emti'adan resm-i gümrük ve üçyüz akçe selâmetlik resminden mâ'dâ rüsûm mutâlebesinden ve bey' için çıkardıkları veyâhud ol tarafda iştirâ eyledikleri emti'adan dahi yüzde üçden ziyâde resm-i gümrük almakdan mücânebet ve eger o makûle sefâyin derûnlarnıda Devlet-i Aliyyem re'âyâsı olduğuna şübhe ârız olur ise o misillü sefineler yoklanup muhâlîf-i şurût hamûlesi yoklanmasına ta'arruz olunmamak üzere iktizâ edenlere tenbîh u te'kid ve siz dahi dâimâ nezâret ederek şurût-ı mu'âhedenin edâsına ve bermüceb-i ahidnâme-i hümâyûn Rusya Kapudanlarını ve tüccarını hımâyet u sıyânete dikkat eylemeniz bâbında. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhır 1197.

(Düvel-i Ecnebiye, nr. 85, s. 71/634)

VI

Rus tüccarının Karadeniz'deki seyr ü seferleri sırasında Osmanlı reâyâsı kulağuz kullanmaları hakkında

Limân Nâzırı

Ber-müceb-i ahidnâme-i hümâyûn şeref-yafte-i sudûr olan evâmir-i şerîfe ile li-ecli't-ticâre Bahr-i Siyâha âmed-şüd eden Rusya tüccâr sefinelerinden ba'zıları Bahr-i Siyah fennine vâkıf olmadıklarından fenn-i mezkûru bilür Devlet-i Aliyye re'âyâsından birer nefer kulağuz istishâb eyledikleri takrîrin mefhûmundan müstebân olup işbu kulağuzların gitdikleri mahallerde kal-

mayup avdet eylemeleri husûsunun taht-ı zâbıtaya idhâli lâzım gelmekle imdi fîmâ-ba'd kulağuz muhtâc Rusya tüccâr sefineleri Devlet-i Aliyye re'âyâsından kulağuz aldıklarında aldıkları kulağuzun avdet edeceğini müş'ir yarar kefillerini ahz ve kendülerinin ve kefillerinin ism u şöret ve mahallerini deftere sebt ve avdet eylediklerinde defterden resîd edüp içlerinden avdet etmeyenleri olur ise o makûlelerin kefillerini muâheze ve kefil oldukları zimmîyi taleb ve îrâd-ı öZR u illet ile zâbıtanın ihtilâline sebep olan kefiller ahz u habs ve tazyîk ve te'dîb ile sâire ibret kılınmalarıçün huzûru muza ihzâra ikdâm u dikkat ve dâimâ bu husûsa ve sâir me'mûr olduğun husûsât-ı mühimmeye gereği gibi sa'y u gayret ve müteyakkızâne ve mutabassîrâne hareket birle vikâye-i nizâma sarf-ı vüs' u miknet ve rehâvetden ve gafletden mezîd tevakkî ve mübâ'adet eylesiz deyü. 13 Rebî'ülâhur 1198.

(Düvel-i Ecnebiye, nr. 85, s. 181)

EKLER

Ek 1

1774-1787 yılları arasında Akdeniz'den Karadeniz'e geçiş yapan gemi sayısı

Sene	Rus Bandırası	Osmanlı Bandırası	Sene	Rus Bandırası	Osmanlı Bandırası
Kasım 1774	1	1	Şubat 1782	1	-
Ocak 1775	1	-	Mart	2	-
Nisan	2	-	Nisan	2	-
Mays	1	3	Mays	3	-
Haziran	4	2	Haziran	10	-
Temmuz	12	3	Temmuz	5	-
Ağustos	-	1	Ağustos	1	-
Eylül	2	-	Ekim	6	-
Mart 1776	5	-	Kasım	3	-
Mays	9	-	Aralık	2	-
Haziran	3	-	Nisan 1783	3	-
Temmuz	1	-	Mays	7	-
Ekim	1	-	Haziran	8	-
Nisan 1777	4	-	Ağustos	5	-
Mays	5	3	Eylül	2	-
Haziran	3	1	Ekim	2	-
Ağustos	1	-	Kasım	13	-
Eylül	4	-	Şubat 1784	2	-
Ekim	3	-	Mart	4	-
Kasım	1	-	Nisan	9	-
Aralık 1778	1	-	Mays	11	-
Nisan	2	-	Haziran	11	-
Mays	-	1	Temmuz	7	-
Ekim	-	1	Ağustos	3	-
Aralık	-	1	Eylül	3	-
Ocak 1779	-	2	Ekim	3	-
Şubat	-	2	Kasım	3	-
Mart	-	2	Mart 1785	3	-
Nisan	2	-	Nisan	18	-
Mays	-	4	Mays	7	-
Haziran	-	3	Haziran	25	-
Temmuz	-	1	Temmuz	5	-
Eylül	1	-	Ağustos	4	-
Ekim	2	-	Eylül	3	-
Şubat 1780	-	1	Ekim	2	-
Nisan	3	-	Kasım	1	-
Mays	3	-	Şubat 1786	1	-
Haziran	5	2	Mart	3	-
Ağustos	2	-	Nisan	13	-
Eylül	1	1	Mays	21	-
Ekim	2	-	Haziran	19	-
Ocak 1781	1	-	Temmuz	4	-
Şubat	-	1	Ağustos	8	-
Mart	2	-	Eylül	1	-
Nisan	5	-	Ekim	4	-
Mays	1	-	Kasım	2	-
Haziran	6	1	Şubat 1787	2	-
Temmuz	3	1	Mart	3	-
Ağustos	1	-	Nisan	6	-
Ekim	4	-	Mays	25	-
			Haziran	20	-
			Temmuz	3	-
			Ağustos	1	-

Ek 2

Karadeniz'den Akdeniz'e Gelen Rusya Ticaret Gemileri

Sene	Gemi	Sene	Gemi
Ekim 1780	1	Ekim	5
Kasım	2	Kasım	21
Mayıs 1781	1	Aralık	8
Temmuz	1	Şubat 1785	1
Ağustos	3	Mart	1
Eylül	4	Mayıs	1
Kasım	6	Haziran	2
Aralık	2	Temmuz	5
Ocak 1782	1	Ağustos	13
Nisan	2	Eylül	6
Mayıs	1	Ekim	2
Temmuz	2	Kasım	32
Ağustos	2	Aralık	13
Ekim	4	Ocak 1786	3
Kasım	8	Şubat	3
Aralık	2	Mayıs	2
Şubat 1783	1	Haziran	4
Mart	1	Temmuz	7
Haziran	1	Ağustos	1
Temmuz	1	Eylül	4
Ağustos	9	Ekim	11
Eylül	6	Kasım	37
Ekim	5	Aralık	18
Kasım	4	Ocak 1787	1
Aralık	2	Şubat	1
Mayıs 1784	6	Nisan	3
Haziran	1	Haziran	4
Temmuz	7	Temmuz	7
Ağustos	7	Ağustos	1
Eylül	4	Toplam	314

Ek 3
1782-1787 Yılları Arasında Rusya ya Götürülen Bazı Osmanlı Mahsûlâtı

Scene	Ak Günlük		Hamır		Harnub		İncir		Limon Suyu		Üzüm		Sirke
	Knt.	Vuk	Vuk	Şişe	Knt.	Knt.	Knt.	Dizi	Vuk	Knt.	Sandık	Vuk	
Haziran 1783	24	-	-	-	300	98	40.500	-	20.000	200	-	780.400	-
Ağustos	380	16000	-	-	-	250	-	-	3000	200	-	-	-
Ekim	-	26000	-	-	-	300	-	-	-	1100	-	-	-
Kasım	130	-	10300	450	522	4546	-	-	-	7709	-	-	-
Marı	1	-	234856	-	615	-	5400	-	2700	-	-	38600	-
Nisan	-	770	234856	-	615	-	-	-	2700	-	-	49200	-
Mayıs	-	925	448010	-	577	608	-	-	9000	666	-	5600	-
Haziran	-	-	322181	-	500	50	-	-	9700	140	-	-	-
Temmuz	-	-	580000	-	-	-	-	-	-	274	-	-	-
Ağustos	-	-	80000	351	-	-	-	-	-	300	-	-	-
Eylül	-	-	2400	-	-	947	-	-	60	-	-	3009	-
Ekim	16	Sandık	6000	8 fca	18 Sandık	800	727 sınd	-	-	500	666	-	-
Nisan 1785	167	-	738788	-	490	1555	68000	-	245000	1045	-	-	-
Mayıs	-	-	92500	-	100	-	-	-	2700	-	-	76500	-
Haziran	256	-	899888	2838	300	185	50000	-	46000	484	-	30000	-
Temmuz	-	-	217680	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ağustos	2	-	305500	-	-	300	-	-	6000	600	-	-	-
Eylül	-	-	136440	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ekim	-	-	91000	-	-	100	-	-	-	-	-	-	-
Kasım	-	-	-	-	-	56.5	-	-	-	34	-	-	-
Nisan 1786	450	-	359500	-	890	800	120000	-	-	910	-	104006	-
Mayıs	149	-	445800	200	1260	1512	-	-	2550	806	-	165300	-
Haziran	-	-	149789	800	1731	451.5	16000	-	-	233	-	568204	-
Ağustos	10	-	182000	-	200	-	-	-	-	-	-	-	-
Ekim	53	54 zembil	-	-	-	-	-	-	-	600	488 varil	22 varil	-
Kasım	-	-	-	-	-	-	-	-	-	300	-	-	-
Marı 1787	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16000
Nisan	-	-	-	-	270	-	-	-	1000	50	-	25000	-
Mayıs	145	372 vnk	-	-	1860	748.5	100000	-	52531	1626	-	922053	-
Haziran	123.5	-	-	350	1088	305.5	-	-	17815	1280	-	966460	-
Temmuz	-	-	-	-	400	25	-	-	-	25	-	123500	-

Ek 4

1780-1787 yılları Arasında Rusya'dan Getirilen Bazı Mallar

Sene	Demir Kantar	Halat Kantar	Havyar Kantar	Hinta Kile	Revğ.. Don Kantar	R. Sade Kantar	Ş.. Asel Kantar	Yapağı Kantar
Ekim 1780	10.000	60	166	-	-	-	-	-
Kasım	1319	483	187	-	-	-	-	-
Mayıs 1781	568	805	-	-	-	-	-	-
Temmuz	1700	-	-	-	-	-	-	-
Ağustos	5103	581	160	-	-	-	-	70
Eylül	5913	746	391	-	-	-	-	-
Ekim	485	157	191	-	-	-	-	-
Kasım	3994	1127	98	-	-	-	3	85
Aralık	1336	250	-	-	-	-	-	-
Ocak 1782	2240	1110	306	-	-	-	-	-
Nisan	257	238	-	-	-	-	-	-
Temmuz	213	191	-	-	-	-	-	-
Ağustos	515	918	-	-	-	-	-	-
Ekim	4231	751	524	-	-	-	-	-
Kasım	5821	2085	447	-	-	13	-	143
Aralık	2650	250	100	-	-	-	-	-
Ocak 1783	530	276	-	-	-	-	-	-
Mart	700	-	-	-	-	30	-	-
Haziran	-	-	-	1500	-	-	-	-
Temmuz	556	-	371	1500	-	407	-	-
Ağustos	1508	15	585	11300	-	5	-	42
Eylül	7194	24	783	12420	198	1252	-	55
Ekim	5494	864	36	25425	191	407	86	10
Kasım	2212	85	57	3370	11	702	51,5	11
Aralık	285	-	28,5	3000	-	67	-	-
Mayıs 1784	3296	257	-	10275	171	-	-	-
Haziran	-	-	-	16650	-	-	-	-
Temmuz	936	-	-	18800	10 fuçı	-	-	-
Ağustos	139	-	-	17600	-	-	54	-
Eylül	10000	-	-	12000	457	-	-	-
Ekim	1408	43	400	40720	326	43	-	-
Kasım	10150	508	1421	30795	-	581	-	-
Aralık	2721	-	552	15390	857	669	-	100

Sene	Demir Kantar	Halat Kantar	Havyar Kantar	Hinta Kile	Revğ.. Don Kantar	R. Sade Kantar	Ş.. Asel Kantar	Yapağı Kantar
Şubat 1785	173	-	-	2130	-	-	-	-
Mart	1173	-	-	-	-	-	-	-
Mayıs	643	-	-	750	-	-	-	-
Haziran	-	-	-	8652	377	-	99	-
Temmuz	707	115	-	24170	883	-	-	-
Ağustos	-	57	-	77105	184	9	64	-
Eylül	1143	-	57	35365	-	171	1	-
Ekim	-	-	-	11530	314	-	-	-
Kasım	5492,5	512,5	2663,5	114910	326,5	2323,5	887,5	773
Aralık	-	199,5	-	49725	234	787	11	20
							15 varil	
Ocak 1786	-	40	130	9500	-	-	-	-
Şubat	400	100	61	4990	-	6	-	-
Mayıs	-	-	-	8671	-	-	37	-
Haziran	-	800	-	17353	114	-	-	-
Temmuz	-	-	-	50890	159 varil	120	-	-
Eylül	-	-	-	13510	63 knt	-	-	50
Ekim	286	-	-	28800	52,5	236	5,5	101
Kasım	1584,5	28,5	1477	145475	608,5	1491	11,5	100,5
Aralık	340,5	-	257	53999	97,5	831,5	11,5	200
					106 fuçı			
Ocak 1787	-	-	-	1000	-	-	-	-
Şubat	-	-	-	1000	-	-	-	-
Mart	714	46	86	7275	-	-	-	5
Haziran	-	-	-	26670	197 fuçı	86	-	386
Temmuz	133,5	-	171,5	34520	-	10 fuçı	3	-
Ağustos	-	-	-	-	-	-	6 fuçı	-

OSMANLI SOSYAL VE İKTİSÂDÎ TARİHİ KAYNAKLARINDAN TEMETTÜ DEFTERLERİ

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU

Tanzimat devrinde, önceleri değişik adlarla alınan vergilerin yerine tek bir verginin ikamesi için¹ hane reislerinin gelirlerinin tespiti maksadıyla yapılan temettü sayımları XIX. yy. ortaları Osmanlı sosyal ve iktisâdî tarihi için fevkalâde kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. XV. ve XVI. yy. için tahrir defterlerinden çıkarılan bilgilerden çok daha fazlasını bu defterlerde bulmak mümkündür. Hemen aynı tarihlerde İmparatorlukta nüfus sayımları da yapıldığından nüfusun tespiti bakımından nüfus defterleri derecesinde mühim değillerse de hüviyetleri itibâriyle bu defterler, çok daha teferruatlı bilgi ihtiva ettiklerinden daha mükemmel sonuçlar çıkarmak kabil olmaktadır.

Maliye Varidat Kalemi defterlerinden olan *Temettü Defterleri*, Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. 1988'e kadar bu seriden çok az deftere Maliyeden Müdevver ve Kepeci tasnifleri arasında rastlanmaktaydı. 1988'de kataloglanarak araştırmalara sunulan Temettü defterleri serisi dokuz katalog içinde 17.747 defter ihtiva etmektedir². Bu defterlerin

¹ Gülhane Fermanı'nın ilânından sonra 19 Zilka'de 1255 (12 Ocak 1840) tarihinde çıkarılan talimat-ı seniyyenin 4. bendinde muhassıllar nezaretinde olmak üzere her yerde halkın isim, şöhrat, emlak ve arazileri ile hayvanlarının miktarı; tüccar ve esnafın yıllık gelirlerinin yazıldığı defterler tutulması emredilmişti. Muhassılların, diğer işlerinin yanında bunları bizzat yapmalarının mümkün olmayacağı düşünülerek her kazaya, oranın ileri gelenlerinden meclisçe seçilecek birinin başkanlığında olmak üzere bir kâtib tayiniyle sayımların yapılması; ancak hazırlanacak defterlerin muhassıl tarafından kontrolüyle kimsenin mal ve mülkü ile kazancının eksik gösterilmemesine dikkat edilmesi emir ve suüstimalde bulunanların ceza kanunu hükümlerine göre cezalandırılacağı bildirilmişti (Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, II, İstanbul 1330, s. 13-14). Bu vergi, Tanzimat öncesinde alınan örfi vergiler karşılığında olup "an cemâatin vergi" veya "vergi-i mahsûa" adıyla anılmıştır. Tafsilat için bk. a.g.e., II, 58 vd. ve Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 94 vd.

² Bu dokuz katalogda Ankara, Aydın, Bolu, Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Edirne, Erzurum, Hüdâvendigâr, Konya, Niş, Rumeli, Selânik, Silistre, Sivas, Üsküb ve Vidin eyâlet ve kazalarına âit defterler bulunmaktadır. Her kazaya âit köy ve mahallelerin defterleri Başbakanlık Osmanlı

çok büyük bir ekseriyeti 1261 (1845) tarihinde yapılan sayımlara âittir. Çok az sayıda olmak üzere 1256 (1840)'da yapılan ilk tahrirlere âit defterlere de rastlanmaktadır.

Temettüat defterleri serisinin tasnif edilip araştırmaya açılmasından önce Kepeci ve Maliyeden Müdevver defterler içinde bulunan temettü defterleri, ilk defa İktisat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Tevfik Güran tarafından kullanılmışlardır³. Serinin kullanıma açılmasından sonra ise Denizli'nin Tavas Kazasına âit defterler üzerinde yaptığım çalışmalar, bu defterlerin belli bölgelere âit olanlarının bütün halinde incelenmesi halinde İmparatorluğun XIX. yy. ortalarına âit sosyal ve iktisadî tarihinin pek çok yönüyle aydınlığa kavuşacağını düşündürdüğünden bir seri çalışma başlatılmak istenmiş ve Anabilim Dalımız araştırma görevlilerinden Arzu Terzi'ye Aydın Güzelhisarı⁴ üzerinde bir yüksek lisans tezi yaptırılmıştır. Ancak, üzerinde çalışılması düşünülen Ege Bölgesine âit defterlerin eksik oluşu, özellikle İzmir'inkilerin yanmış olmasından kaynaklanan eksikliğin telâfisinin imkânsız bulunuşu gibi bazı mahzurlar dolayısıyla çalışma kesintiye uğramıştır. Daha sonra İ.Ü. İktisat Fakültesi İktisat Tarihi ve E.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde temettü defterlerine dayanan bazı çalışmalar yapılmıştır ki, bunların da hemen hepsi Batı Anadolu kasabaları üzerinedir⁵. Ancak, bu kadar zengin bir koleksiyonun hâlâ yeterince kullanıldığı söylenemez. Onun içindir ki, burada bu defterlerin tanıtılması ve özellikle XVI. yy. için pek yaygın olarak kullanılan *Tahrir defterleri*yle küçük bir karşılaştırması yapılacak; zaman zaman da Tavas kazası-

Arşivi (BOA), Temettüat Defterleri kataloglarında gösterilmiştir. Bu eyâlet ve kazaların kataloglarda dağılışı için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 1992, s. 281.

³ *Structure Economique et Sociale d'une Region de Campagne dans l'Empire Ottoman vers le Milieu du XIXe s. Etude Comparée de neuf Villages de la Nahiye de Kyuntepe, Sancak de Filibe, Sofia 1979; "Osmanlı Tarım Ekonomisi", Türk İktisat Tarihi Yıllığı, sayı 1, İstanbul 1988, s. 225-303; "Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri", İktisat Fakültesi Mecmuası - Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan sayısı, XLI/1-4 (İstanbul 1984), 301-319. Structure Economique, ek I (s. 49-52)'de temettü defterleriyle ilgili açıklayıcı kısa bilgi mevcuttur.*

⁴ Arzu Tozduman, *Aydın Güzelhisarı'nın Sosyal ve İktisadî Durumu (1844)*, İstanbul 1992, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi.

⁵ Bursa: Salih Aynural; Aydın-Bozdoğan: Sabri Sürvegil; Mudurnu: Mehmet Ekincikli; Gerede: Ramazan Kaşmer; Milâs: Nuri Adıyeke; Bergama: Müzeyyen Kaşer taraflarından hazırlanmış veya henüz üzerinde çalışılmaktadır.

nın eski (bugünkü Kale Tavas) ve yeni (eski Yarangüme) merkezlerinden örnekler verilecektir.

Bilindiği gibi *tahrir defterleri* sancaklara göre düzenlenmiş; alt idari birim olarak kaza ve nahiyeler alınmıştır. Önce mahalle mahalle nefisler, ardından köy ve mezralara yer verilmiştir. *Temettü defterlerinde* şehirlerle birden fazla mahalleden oluşan köylerde genellikle her mahalle için bir defter düzenlenmiştir. Defterler 1b'den başlatılmış; sayfanın tepesinde sırasıyla eyâlet - sancak - kaza adları kaydedildikten sonra defter bir şehre/kasabaya âitse şehir/kasabanın, ardından mahallenin adı yazılmıştır. Mahallesi olmayan küçük köylerde köyün adı.

*"Aydın Eyâleti mülhakatından Menteşe Sancağı kazalarından Tavas Kazası kuralarından Avdan karyesinde mukim ahalinin emlâk ve arazî ve temettüatlarını mübeyyin defterdir"*⁶ şeklinde yazılmış; bir kaç mahalleden meydana gelenlerde köy adı ile birlikte mahallenin de adı kaydedilmiştir. Müslümanlar yanında gayr-i müslim nüfusun da bulunduğu yerlerde Müslüman ve gayr-i müslimler için ayrı ayrı defterler tutulmuştur. Sadece Müslüman mahallesi olanlarda bunun belirtilmesine ihtiyaç duyulmadığı halde gayr-i müslim nüfusun da bulunması halinde Müslümanlar yazılırken.

"... karyesinde mukim ehl-i İslâmın temettü'âtını mübeyyin defterdir" şeklinde başlık konulmuştur. Gayr-i müslimler yazılırken de gayr-i müslimlere âit defter olduğu yine belirtilmiştir.

Temettüat sayımları mahallî idareciler tarafından yapılmıştır. 1256'daki sayımlardan muhassıllar mes'ul olup, bu tarihli bir temettü defterinde muhassıllık, müfti, mal ve emlâk kâtipleri ve meclis âzâlarının mühürleri⁷; diğer bir defterde ise tasdik ibâresi altında nâibin mührü⁸ bulunmaktadır. 1261'de sistemde değişiklik yapıldığından⁹ Müslümanların

⁶ BOA, ML. VRD. TMT, nr. 2630.

⁷ Yörükân-ı Ankara kazası temettü defteri: ML. VRD. TMT, nr. 1296, s. 25. Bk. Levha I.

⁸ Karasi sancağı Başgelembek kazası temettü defteri: ML. VRD. TMT, nr. 2172, s. 154. Bk. Levha II.

⁹ Tanzimatla getirilmiş olan muhassıllıklar 1842'de kaldırılarak vilâyetlerin başına müşirler geçirilirken mâlî sorumluluk defterdarlara verildi. Sancakların mâlî işleri kaymakamlara, kazalarınki kaza müdürlerine bırakıldı. Diğer taraftan "Muhassıllık meclisleri"nin de isimleri değiştirildi.

yazılması muhtar-ı evvel ve sânilerle köy imamları; gayr-i müslimlerin yazılması, varsa kocabaşlarla papazların sorumluluğu altında yapılmış olup defterlerin bitiminde bunların mühürleri vardır¹⁰. Ancak burada hemen işaret etmek gerekir ki, Temettüat defterleri serisindeki bütün defterlerin sonunda mühür bulmak mümkün değildir. Bazılarında “bende” kelimesi yazılıp bırakılmıştır. Bu da defterlerin hepsinin orijinal olmayıp bir kısmının muhtemelen merkezde çıkarılmış sûretler olduğunu göstermektedir.

Temettüat defterlerinin, 1256 (1840)'da yapılan sayımlarda tutulanlarıyla 1260-61'dekiler arasında, gerek muhteva, gerek tertip tarzı bakımından biraz farklılık vardır. Aslında her iki sayımda da mutlak bir yeknesaklık sağlandığı söylenemez. Her iki tüpte de başa “hane” ve “numara” ve altlarına rakamlar konulmuştur. Birincisi defterdeki kaçınıcı hane, ikincisi hane içindeki kaçınıcı âile olduğunu göstermektedir. Meselâ, aynı hane numarası altında “Mehmed oğlu Hüseyin” üzerinde “1” numara, eğer yer müsaidse hemen yanında “Oğlu Hüseyin oğlu Mehmed” üzerinde “2” numara bulunmaktadır. Bu numara bazan “3”e de yükselebilmektedir. Defterlerin bazılarında sahifeler çift sütun olarak tanzim edilirken¹¹ bazılarında bu şekil, sadece emlâk ve malı az olanlar için kullanılmıştır.

SOSYAL TARİH KAYNAĞI OLARAK TEMETTÛ DEFTERLERİ

Âile, Şahıs Ad ve Sıfatları

Defterlerde verginin esas olduğu hane reislerinin isimleri kayıtlıdır. İsimler, tahrir defterlerinde “*Ahmed veled-i Hamza*” gibi, bir önceki şahsın oğlu veya kardeşi olması halinde “*Süleyman veled-i o*” yahut “*İbrahim birader-i o*” şeklinde “*veled*” kelimesi kullanılarak yazılırken Temettü defterlerinde “*Feyzullah oğlu Salih*” örneğinde olduğu gibi çok kere “*oğlu*”, kelimesi tercih edilmiştir. Maamafih, “bin” ve “veled” kelimelerinin kullanıldığı defterler de vardır. Ancak 1256'daki defterlerde, şahısların isimleriyle birlikte, biraz timar tevcih kayıtlarını hatırlatır tarzda

lerak “Memleket Meclisi” adıyla çalışmalarına devam ettirildiler. Tafsilat için bk. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 208 vd.

¹⁰ Bk. Levha III.

¹¹ Meselâ 1256 tarihli *Yörükân-ı Ankara defteri* böyledir (ML. VRD. TMT., nr. 1296). Bk. Levha IV.

"Uzun boylu, ak sakallu imam-ı Câmi-i Çarşu, odabaşı damadı Mehmed veled-i Ali'nin emlâki"¹² yahut

"Orta boylu, siyah sakallu, muhtar-ı mahalle İbrahim Efendi-zâde Mehmed Efendi'nin emlâki"¹³ şeklinde eşkâllerine de yer verilmiştir. 1261'de tanzim edilen defterlerde bu kısma rastlanmaz. Çok kere "Hasan oğlu Ali" veya "Mehmed oğlu İbrahim" şeklinde baba adı, bazan da "Çulluoğlu İbrahim" veya "Hasımamoğlu Mehmed" gibi babanın lâkabı veya âile adı yazılmıştır. Alt alta yazılan iki kardeşle "Köse Hacıoğlu Osman" ve "Köse Hacıoğlu İsmail" şekli yanında "Bostanoğlu Mehmed" ve "Bostanoğlu Mehmed biraderi Ali" şekli de kullanılmıştır¹⁴. Âile adlarının mevcudiyeti mahalle veya köydeki akrabaların tespitini mümkün kılmaktadır. Tavas kazasının nefsi-i Tavas ile ileride kazanın merkezi haline gelecek Yarangüme köyünün üç mahallesinde yapılan sondaj mahiyetindeki bir çalışmadan aynı adı taşıyan âilelerin tamamen değilse bile kısmen tespit edilebileceği anlaşılmıştır. Zira bazı âileler, son derecede değişik ve diğerlerinden ayırd edilebilmesini imkân kılacak adlar taşımaktadır. Meselâ araştırma yapılan Yarangüme köyünde Alacagözoğlu, Alboyacıoğlu, Batmazoğlu, Gülbekmezoğlu, Hanoğlu, Karakulakoğlu, Kırantaoğlu, Kuru Şabanoglu, Matrakoglu, Mukattaroglu, Tebenneşoglu; nefsi-i Tavas'da Askinoğlu, Başağaoğlu, Beğlikcioğlu, Bostanoğlu, Çobanoğlu, Çulluoğlu, Kapılmışoğlu, Kayışoğlu, Öküzoglu, Yeniçıkıoğlu, Zeybekoğlu gibi âile adları bulunmaktadır. Ayrıca baba-oğul veya kardeşler, hatta bazan amca-yeğen ve kuzenler peş peşe veya araya bir yahut iki hane gererek yazılmışlardır. Bu, kolay ayırdedilebilen bir âile adına sahip olmayanların da aynı âilenin kolu olduklarını ortaya koyması bakımından tespitleri kolaylaştırıcı bir husus olmuştur. Yarangüme'de akraba oldukları şüphe götürmeyen haneler, nüfusun % 12'si kadardır. Çoğu Samanlık, Orta ve Yaka mahallelerinden birinde toplanmıştır. Bazı âilelerin bir kolunun diğer mahallelerde yaşadığı da görülmektedir. Aynı lâkabı taşıyanların çoğu iki haneden

¹² Karasi sancağı Başgelembe kazası merkezine âit temettü defteri: ML. VRD. TMT, nr. 2172, s. 6, hane nr. 1. Bk. Levha V.

¹³ A.g.d., nr. 6.

¹⁴ Bk. Levha VI.

ibarettir. 11 haneye kadar aynı âileden olan hane bulunmaktadır. 478 hanelik Nefs-i Tavas'da ise en çok altı hanelik âile görülmektedir.

Yarangüme ve Nefs-i Tavas'da aynı adı taşıyan âilelerin sayılarına göre dağılımı

	2 âile	3 âile	4 âile	5 âile	6 âile	7 âile	8 âile	9 âile	10 âile	11 âile	Kesin olmayan	Toplam hane sayısı
Yarangüme	78	40	20	8	6	2	5	2	1	2	1.110	1.274
Nefs-i Tavas	35	11	4	3	1	0	0	0	0	0	424	478

Görüldüğü gibi hane ile âile sayıları tam bir ters orantı sergilemektedir.

Aslında, kesin olarak tespit edilebilenlerin dışında kalan haneler arasında da bazı akrabalıklar bulunduğu muhakkaktır. Ancak, bu hane reislerinin bir kısmının adlarının başındaki Kara, Koca, Küçük, Uzun, Hacı, Hoca, Molla ve Şeyh gibi sıfatlar, her zaman ve her yerde rastlanan sıfatlardandır. Bu adlarda, aynı mahallede olan ve peşpeşe yazılanların birbiri ile yakınlığı olduğu kabul edilebilirse de ayrı mahallelerde yaşayanların aralarında akrabalık bağı bulunup bulunmadığının tespiti hemen hemen imkânsız denecek kadar zordur. Dolayısıyla bunların bir âile adı olarak mı kullanıldığı, yoksa sadece o şahsa âit bir sıfat mı olduğunun tespiti pek mümkün görünmediğinden değerlendirmeye dahil edilemezler. Ancak, bu nevi çalışmalarda kesin değilse bile daha güvenilir sonuçlara varmak için mahallinde de araştırma yapmaya ihtiyaç vardır. Bu yapılabildiği takdirde daha doğru sonuçlara ulaşmak mümkün olabilir.

Diğer taraftan, -daha önce de temas edildiği gibi- aynı mahallede oturmasalar bile kolay rastlanamayacak âile adlarına sahip olanların ak-raba olduklarında şüphe yoktur. Böylece âilelerin zaman içinde, muhtemelen bir evlilik sonucu kendi mahallelerinden çıkarak diğer bir mahallede oturmaya başladıkları düşünülebilir. Hatta daha ileri giderek bu nevi yer değiştirmelerin köyler ve kasabalar arasında da vuku' bulduğunu söyleyebiliriz. Zira, köyde huzursuzluk çıkaranların civardaki köylere sürgün edildiği, veya diğer bir köy veya kasabada daha geniş imkânlar bulanların buralara göç ettikleri bilinen bir vâkı'adır. Temettü defterlerinde çok dikkatli bir araştırma neticesinde bu nevi göçlerin nereler arasında yapılmış olduğunun tespiti de imkân dahilindedir. Nitekim bazı isimlerin yanında

emlâkinin başka bir yerde olduğuna işaret edilmektedir. Bu hususa bazı mufassal tahrir defterleri ve daha çok da yaya defterlerinde rastlamak mümkündür.

Temettü defterleri, sadece âile adlarının değil, yörede kullanılan şahıs adlarının tespiti bakımından da mühim kaynak vazifesi görmektedir. Tabii bu husus sadece temettü defterlerinde bulunmamakta, tahrir ve XIX. yy. nüfus defterlerinden de benzeri tesbitler yapılabilmektedir. Yarangüme ve Nefs-i Tavas'da kullanılan şahıs adları da dikkat çekicidir. Bunlar daha çok Hz. Muhammed ("Mehmed" şekli) ile onun neslinden gelen Hz. Ali ve oğulları Hasan ve Hüseyin; Mustafa, Süleyman, İsmail, İbrahim ve Ahmed gibi isimlerdir. Dört halifeden ilk üçünün adları olan Bekir, Ömer ve Osman bunlara nazaran daha az verilen adlardandır.

Yarangüme'de 50'nin üzerinde hane reisinin sahip oldukları isimler ile bunların toplam hane reisi sayısına oranları şu şekildedir:

Ahmed	Ali	Bekir	Emin	Hasan	Hüseyin	İbrahim	İsmail	Mehmed	Mustafa	Osman	Süleyman	Diğer.
74	108	76	56	55	121	50	52	149	84	81	102	266
%6	%9	%6	%4	%4	%10	%4	%4	%12	%7	%6	%8	%5

Nefs-i Tavas'da en çok kullanılan isimlerle toplam hane reisi sayısına oranları ise şöyledir:

Abdullah	Ahmed	Ali	Halil	Hasan	Hüseyin	İbrahim	İsmail	Mehmed	Mustafa	Osman	Süleyman	Diğer.
20	26	40	27	24	36	28	38	79	38	31	20	71
%4	%5	%8	%5	%5	%7	%6	%7	%16	%7	%6	%4	%14

Nefs-i Tavas'da ise nüfusun Yarangüme'nin %37,5'u kadar olması dolayısıyla 50'nin üzerine çıkan tek bir isim vardır: Mehmed. Mehmed ismini taşıyanların toplam nüfusa oranı %16'yı bulmaktadır. Halbuki Yarangüme'de Mehmedler, toplamın ancak %12'si kadardır. Buna karşılık bu köyde Hüseyin ve Süleymanların sayısı ve toplam içindeki oranları fazladır. Hüseyin %7'ye karşılık %10; Süleyman %4'e karşılık %8. Ömer isimli lilerin oranı ise her iki yerde de %4'e bile ulaşamamıştır.

Şahıs adlarında göze çarpan bir özellik de baba-oğul aynı adı taşıyanların sayılarında görülmektedir. Babası, doğumdan önce ölmüş bir ço-

cuğa baba adının verilmesi yaygın bir uygulama ise de babasıyla aynı adı taşıyanların hepsinin yetim kaldıkları da düşünülmemelidir.

Sosyal bakımdan adlar gibi sıfatların da şahısların belli özelliklerini göstermesi bakımından önemi büyüktür. Kara, sarı, uzun, küçük, şeyh gibi sıfatların ifade ettikleri mana açıktır. "Hacı" sıfatına sahip olanların ise, dinin farizalarını yerine getirmeleri yanında, bu farızı yerine getirebilecek mâlî güçlerinin bulunduğu da muhakkaktır. Nefs-i Tavas'da 57 hacı varken Yarangüme'de bu sayı 83'dür. Ancak nüfusa oranlandıkta Yarangüme'deki hane reislerinin sadece %7'si hacı iken Tavas'da bu oran %12'ye çıkmaktadır. Hacı olanlar, ekseriya köyün birkaç hanelik belli başlı âilelerinin fertleridir. Yarangüme'de 83 hacının hemen hemen yarısını ticaret ve ziraatla uğraşanlar teşkil etmektedir. 23'ü tüccar 18'i çiftçidir. Geri kalanlar çeşidli mesleklerdendir. Tavas'daki hacıların ise yarıya yakını kiracı (nakliyecisi) ve çiftçidir. Yarangüme'deki tüccarın yerini burada kiracılar almış gibi görünmektedir. 21'i kiracı, 7'si ziraat erbabıdır. 10 hacı da demircidir.

Hane Reislerinin Meslekleri

Temettü defterlerinin sosyal tarih açısından mühim olan hususlarından biri de hane reislerinin mesleklerinin kaydedilmiş olmasıdır. 1256 (1840) tarihli görülebilen defterlerde imam, muhtar gibi vazifeliler dışında sadece eşkâl verilip hane reisinin mesleğinin yazılmamasına karşılık 1260-61 (1844-45) tarihli defterlerde ekseriya hane numarası üzerine "Erbâb-ı zırrâ'atdan idüğü", "çiftçi", "gündelikçi", "demirci", "çulha", "tüccar", "kiracı" gibi hane reisinin mesleği yazılmıştır. Küçük köylerde halkın hemen hepsi yalnız ziraat ve hayvancılıktan geçimini temin etmektedir. Ancak ziraatla uğraşanların hepsi toprak sahibi değildir. Toprağı olmayanlar, âilelerinin gücü toprağını işleyip ürününü kaldırmaya yetmeyen büyük toprak sahiplerinin yanında çalışmaktadır. Bunun gibi kısa zamanda ekilip biçilebilecek az toprağı olanlar da kendileri için kullandıkları iş güçlerinden artanı büyük çiftliklerde gündelikçi olarak çalışmakta ve geçimleri için ek kazanç sağlamaktadırlar¹⁵. Bu suretle biri nisbeten büyük çiftliklerde devamlı çalış-

¹⁵ Gündelikçi adıyla anılan zümrenin kendilerine âit toprakları da bulunmakta ve az da olsa bu topraklardan ürün kaldırarak gelir sağlamaktaydılar.

şan hizmetkârlar, diğeri ekim ve mahsulün kaldırılması sıralarında faydalanılan *çapacı*, *gündelikçi* ve *ırgadar* olmak üzere iki ayrı ziraat işçisi sınıfı ortaya çıkmış bulunmaktadır¹⁶ ki temettü defterlerinden bu iki sınıfın durumunun takip edilmesi mümkündür. Bu sınıflardan Nefs-i Tavas'da hizmetkâra rastlanmamakta, buna karşılık 12 *ırgat* ve 9 *çapacı* ile sadece *gündelikçi* tespit edilebilmektedir. Yarangüme'de ise 38 *hizmetkâra* karşılık 169 *gündelikçi* vardır ki *gündelikçiler* nüfusun %13'ünü biraz geçmekte, *hizmetkârlarla* birlikte % 16'yı aşmaktadır. *Zürra*'ın toplam içindeki payı %11'dir. Tavas'da ise *çapacı*, *gündelikçi* ve *ırgadarın* toplam içindeki payı %4,8; *zürra*'ınki ise %9'dur. Böylece, Yarangüme'de kullanılan ziraat işçisinin Tavas'a nazaran daha fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Zaten nüfusa nazaran Yarangüme'de ekilen tarlaların yüzölçümü nefsi Tavas'dakinin iki mislinden fazladır. Tavas'da hane başına ortalama 2,86 dönüm tarla düşerken Yarangüme'de bu rakam 6,2'ye yükselmektedir. Dolayısıyla ziraat işçisine duyulacak ihtiyaç da daha fazla olacaktır.

Nisbeten büyük köylerde, köyün bazı ihtiyaçlarının kendi içinde karşılanmasını temin edecek şeklide ziraat dışında bazı zenaat kollarının mevcut olduğu görüldüğü gibi hangi işlerin, ne ölçüde yapıldığı da tespit edilebilmektedir. Bu köylerde de ziraat esas geçim kaynağını teşkil etmekle beraber dokumacılık, demircilik, vs. bazı küçük sanayi kollarının da geliştiği görülmektedir. Ancak dokumacılıkta olduğu gibi bunların bir kısmı, daha ziyade küçük ev işletmeleri tarzındadır. Hane reislerinin gelirlerinin -eğer varsa- ne kadarının san'atlarından, ne kadarının ziraattan olduğu da tasrih edilmiştir. Böylece hangi gelirin ağır bastığı görüldüğü gibi mesleklerinin yazılması ihmal edilmiş olanların da yaptıkları işlerin bu kısımdan tespiti mümkün olabilmektedir. Mesleklerin yazılmış olması, bir mahalle veya köyde hangi zenaatın ne ölçüde geliştiğini tespit etmemize imkân sağladığı gibi gelirin meslekler arası dağılımını da ortaya koymaktadır. *Demircilik* gibi meslekler köyün ziraatta kullandığı vasıta ve âletlerin temini bakımından kendi kendine yettiğinin delili olsa gerektir. *Çulhalık*,

¹⁶ Tevfik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi", s. 252, hizmetkârların ya bütün yıl veya altı ay boyunca çalışan grup olduğu; gündelikçi, orakçı ve harmançıların ise rûz-ı huzur ile rûz-ı kasım arasında çalıştırıldıklarını kayd, fakat çapacılardan hiç bahsetmemektedir. Geçici işçi çalıştırılmasıyla emek maliyeti en alt düzeyde tutulmaya çalışılmaktadır.

sadece âile ihtiyaçlarının karşılanması açısından değil, âile ekonomisine katkı açısından da mühim bir zenaat kolu olarak incelenmeye değer.

Mamul maddenin pazarlara taşınması, köy veya kasabanın, dışardan temin etmek mecburiyetinde olduğu maddelerin getirilmesi işini gören nakliyeci ve tüccarların sayısı ve taşıma vasıtası olarak kullandıkları hayvanların cinsi köy veya kasabanın dış dünya ile olan ticaretinin göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Beygir, katır ve eşekle nakliyecilik yapanların sayısı her iki yerde de devecilere nazaran daha fazladır. Diğer taraftan, merkezde kiracı, Yarangüme'de deveci sayısının toplam içindeki payları daha yüksektir. Bu iktisadî şartlardan kaynaklanmış olabilir.

Tavas merkez ve Yarangüme'de deve, beygir, katır ve merkeble nakliye ve ticaret yapanlar ile toplam hane sayılarına oranları

Kasaba/Köy Adı	Deveci	Kiracı	Tüccar	Toplam hane sayısı	Devecilerin toplam hane sayısına oranı (%)	Kiracıların toplam hane sayısına oranı (%)	Tüccarın toplam hane sayısına oranı (%)
Nefs-i Tavas	3	106	5	478	0,62	22,1	1
Yarangüme	15	68	76	1.275	1,1	5,33	6

Tavas'ın kaza merkezi olduğu düşünüldükde tüccar sayısının burada daha fazla olması lâzım gibi gelirse de hakikatte bunun tam aksidir. Tahrir defterlerinde bu hususların görülmesi de mümkün değildir. Zirâ meslekler yazılmış olsa bile her şahsa âit gelir belirtilmemiştir. Zaten bu hususa tahrir defterlerinde sadece şehirlerde ve daha çok XV. yy defterlerinde rastlanır. XVI. yy. defterlerinde mesleklerin yazılması ekseriya ihmal edilmiştir.

Hane reisleri içinde kadın ve yetimlere de rastlanmaktadır. Bunlar, kadınsa eşi; çocuksa babası ölmüş olduğundan hane reisi durumuna gelmiş olanlardır. Yarangüme'nin Samanlık mahallesinde 9, Yaka mahallesinde 5 olmak üzere toplam 14 kadın; Orta mahalle'de 2, Samanlık'da 4, Yaka'da 3 olmak üzere toplam 9 yetim hane reisi görülmektedir.

Muaflar

Tahrir defterlerinde vergiden muaf olanlar için "bâ-berat-ı sultânî imam", "kürekçi", "tuzcu", "pîr-i fânî" gibi şerh verilmiştir. Temettüat defterlerinde de muaf olanlar hemen aynı şekilde gösterilmiştir. Ancak, bi-

rincilerde imam, müezzîn veya şeyh denmekle yetinildiği halde ikincilerde "bâ-berat Beyaz Cami'i imamı"¹⁷, "bâ-berat Hızır İlyas Baba tekyesi şeyhi"¹⁸ veya "bâ-berat Erenler Kavağı musallası kâtibi"¹⁹ gibi hangi cami'in, tekkenin imamı veya şeyhi, yahut kâtibi olduğuna da işaret edilmiştir. Bu defterlerde ayrıca mansûre ve redif olanlar veya bu teşkilâtlarda yakınları bulunanlar da "Asâkir-i mansûre tekaüdü"²⁰, "Biraderi asâkir-i mansûre neferi"²¹, "Oğlu redif"²², "Birâderi redif"²³ şeklinde belirtilmiştir. Bu gibi askerîden olanların emekli olanlarının emeklilikten önce ve sonra edindikleri mal ve mülklerinin ayrı ayrı gösterilmesi gerektiği sorulara verilen cevaplarda belirtilmiştir²⁴.

İKTİSÂDÎ TARİH KAYNAĞI OLARAK TEMETTÜ DEFTERLERİ

Gayr-i Menkuller

Temettü defterlerinde hane reislerinin tarla, bağ, bahçe, bostan gibi gayr-i menkullerinin teferruatlı bir biçimde dökümleri yapılmıştır. Ancak bu kısımda da 1256 ve 1260-61 tarihli defterler arasında fark görülmemektedir. Şöyle ki: Birincilerde tarla, bağ, bahçe gibi ekili dikili gayr-i menkullerin dönüm olarak yüzölçümü; ev, dükkân, kahvehane gibi binaların adedi ile altında kıymetleri verilmiştir. Anlaşılan, bu sayımlarda kıymetlerinin değil yıllık gelirlerinin bilinmesi mühim olduğundan ilk bilgiler yetersiz ve bir kısmı lüzumsuz bulunmuş ve 1261 (1845)'de değişiklik yapılarak bilgilerden "kıymet" hanesi çıkarılıp yerine "hâsılât-ı senevîsi" konmuştur. Halbuki kıymet bırakılarak hasılat ilâve edilmiş olsaydı iktisat tarihi açısından çok daha faydalı olurdu. Böylece, tam değerlerin yazılmamış olduğu düşünülse bile, yaklaşık olarak o tarihteki gayr-i menkul fiatlarının tespiti de yapılabilirdi. Halbuki ikinci tahrirde 1260 yılı için hakikî, 1261 için tahminî gelirin kaydedilmesiyle yetinilmiştir²⁵.

¹⁷ *Menteşe Kazası Nefs-i Tavas Temettü Defteri*, ML. VRD, TMT, nr. 2613, hane nr. 103
Hacı Molla Hüseyin oğlu Molla Mehmed.

¹⁸ *A.g.d.*, nr. 111 Şeyh Ahmed oğlu Şeyh Mehmed.

¹⁹ *A.g.d.*, nr. 232 Nâzroğlu Molla Halil.

²⁰ *A.g.d.*, nr. 272 Halil oğlu Mehmed.

²¹ *A.g.d.*, nr. 274 Hacı Derviş oğlu Süleyman.

²² *A.g.d.*, nr. 324 Sarı Mehmed oğlu Abdullah.

²³ *A.g.d.*, nr. 290 Ma'denoğlu İbrahim, nr. 306 Emir Ahmed oğlu Süleyman.

²⁴ BOA, Mesâil-i Mühimme MM İradeleri, nr. 65/1, madde 23.

²⁵ Sayımlarda, mahsûlün kaldırılması için gerekli masrafların çıkmasından sonraki safi gelirin mi, yoksa gayr-i sâfi gelirin mi yazılmasının uygun olacağı konusu gündeme gelmiş, fakat sâfi

Defterlerde ekili tarlalar, "mezru' tarla" olarak gösterilmiştir. Kiraya verilen tarlalarla o yıl boş bırakılanlar ayrıca yazılmıştır. 1256 ile 1260-61 arasında burada da biraz farklılık görünmektedir. 1256'da bazı defterlerde bir şahsın mezru' ve varsa hâli tarlaları alt alta gösterilerek toplam verilmiştir²⁶. Bazı defterlerde ise başka başka yerlerde bulunan tarlalar, yerleri, bazan "killi yerde" gibi vasfı, dönümleri ve kıymetleri ile birlikte, teker teker gösterilmiştir²⁷. 1260-61 sayımında "mezru'" ve "gayr-i mezru'" tarlalar ayrı yazılmıştır. Ekili tarlalar, hem boş bırakılanlara, hem de kiraya verilene nazaran çok daha fazladır. Pirinç ile pamuk, afyon, tütün, kökboya gibi sınaî mahsüllere âit tarlalar ise hububat ekilen tarlalardan ayrı olarak ve ne tarlası olduğu belirtilmek üzere ayrıca kaydedilmiştir. Zaten örnek defterdeki talimat da bu merkezdedir²⁸. Başka bir ifade ile sadece "mezru' tarla" adıyla yazılanlar hububat ekilen tarlalardır; hububat dışında büyük çapta ekim yapılan diğer mahsüllere âit tarlalar ayrı yazılmıştır. Kiraya verilen tarlalarda yıllık kira bedeli belirtilmiştir. Halbuki tahrir defterlerinde şahısların tasarruf ettikleri topraklar tam veya yarım çift, yahut da yarım çiftten az (bennâk) oluşlarına göre kaydedilmiştir. İki veya üç çift toprak kaydedildiği halde küsurlu rakamlar verilmemiştir. Çift kavramı ile ifade edilen topraklar ise âlâ, evsat ve edna olduğuna göre yüzölçümü değiştiği halde, tahrir defterlerinde bu hususlara da işaret edilmemiştir. Toprağın o yıl ne kadarının ekilip ne kadarının nadasa bırakıldığına dair her hangi bir bilgi bulmak da mümkün değildir.

Her şahsın neler ektiği ve her birinden ne kadar mahsûl aldığı da vereceği öşür dolayısıyla sadece 1260-61 tarihli defterlerde kayd olunmuştur. Buğday, arpa, nohut, vs. her birinden %10 hesabıyla alınan öşrün hem ağırlık olarak miktarı, hem de buna isabet eden bedel mevcuttur. Böylece bu kısımdaki rakamları onla çarparak her şahsın tarladan kaldırdığı çeşitli mahsûllerin miktarı ile o yıl köylünün eline geçecek bedelini öğrenmek mümkündür. Ayrıca ağırlık-bedel münasebetinden mahsûl fiyatları da tespit edilebilmektedir.

hasılat kabul edildiği takdirde gelir için yapılan masrafların toplamı ile karşılaştırılması ve ilerde dedikoduyu mucib olacak durumların ortaya çıkması endişesi yanında sayımdan maksadın halkın gelirlerinin masraflar dışındaki kısmının vergi olarak alınması değil, gelirlerin sadece uygun bir kısmının alınması manasına geldiğinden gayr-i sâfi hâsılatın yazılmasına karar verilmiştir. MM İradeleri, nr. 65 ve lefleri.

²⁶ 1256 tarihli *Gelembe kasabası Orta Mahalle Temettü Defteri*, ML. VRD. TMT, nr. 2172.

²⁷ 1256 tarihli *Ankara Kazası Defteri*: ML. VDR. TMT, nr. 1296.

²⁸ MM İradeleri, nr. 65/4.

Mezru' tarladan sonra bağ, bahçe, bostan ve korulara²⁹ yer verilmiştir. 1256'da bunların da sadece yüzölçümleri ile kıymetleri yazılmışken, 1260-61'de tarlalarda olduğu gibi yüz ölçümü ile 1260 ve 1261 yılları gelirleri kaydolunmuştur. Meyve bahçeleri sadece "bahçe" adıyla yazılırken harir bahçeleri (dut kasd ediliyor) ve zeytinliklerin ayrıca kaydedilmesi istenmiş ve tatbikat da bu merkezde olmuştur.

Bağ ve bostanlar daha ziyade 1-2 dönümlük, hatta bir kısmında 1-2 evlek³⁰lik yerlerdir. Sadece âilenin ihtiyacını karşılayacak kadar mahsül alınan küçük bağların üzümleri için öşür tahakkuk ettirilmemiştir.

Bostanlarda da durum aynıdır. İncelediğimiz Tavas kazası köylerinde hemen her şahsın bir bağı olduğu halde bostana sahip olanların sayısı oldukça azdır. Olanlarda, tarla ve bağlar için tatbik edilen usul benimsenmiştir.

Temettü defterlerindeki bu bilgiler ziraat yapılan alanlar hakkında fikir verdiği gibi, bu toprakların ne kadarının ekili, ne kadarının dikili sahalara ayrılmış olduğu ve bunların büyüklüklerine göre sınıflandırma yapılmasına da imkân vermektedir. Nefs-i Tavas'da tarlalar, ekili-dikili alanların %89'u, bağlar ise %11'i kadardır. Yarangüme'de ise tarlalar %91'e yükselirken, bağlar %9'a inmektedir. Bostanlar ise %1'e bile varamamaktadır. Yüzölçümü dikkate alındıkta Tavas'da ekili yerlerin %40'ı küçük %58'i orta, %2'si büyük işletme durumunda iken bu oranlar Yarangüme'de %44 küçük, %46 orta ve %10 büyük şeklinde karşımıza çıkmaktadır³¹.

Nesf-i Tavas ve Yarangüme'deki ekili arazilerin büyüklüklerine göre dağılışları

Köyün/mahallesi	Küçük (>10 dönüm)	orta (10-50 dönüm)	büyük (< dönüm)
Nefs-i Tavas	42	61	2
Yarangüme	180	191	39
Samanlık	69	101	19
Orta	62	55	15
Yaka	49	35	5

²⁹ Örnek defterde misal olarak palamud korusu verilmiştir. MM İradeleri, nr. 65/4.

³⁰ Evlek, bağ ve bostanlarda kullanılan 1/4 dönümlük bir ölçü birimidir.

³¹ Osmanlı ziraat istatistiklerinde, 10 dönüme kadar olan zirai işletmeler küçük, 10-50 dönüm arasındakiler orta, 50 dönümden fazla olanlar ise büyük işletme kabul edilmişlerdir. Tafsilât için bk. T. Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi", s. 242. Biz de değerlendirmeyi bu esaslar dairesinde yaptık.

Binalar

Hane reislerinin sahip oldukları diğer gayr-i menkullerden, içinde oturdukları için gelire konu teşkil etmeyen evler, 1255 tarihli talimat uyarınca, kaydedilmemiştir³². Hiç malı mülkü olmayanlar yazılırken “emlâki yok”, sadece bir evi olanlar için ise “evinden başka emlâki yok” şeklinde not düşülmüştür. Dükkân, kahvehane, değirmen gibi gayr-i menkullere sahib olanların bu gayr-i menkullerinin sayıları ve 1256 sayımında kıymetleri; 1261 sayımında 1260 yılında aldığı kira bedelleri ile bazan kime kiraya verildikleri de kaydedilmiştir. Eğer dükkân yahut kahvehaneyi kendisi işletiyorsa buna da “kendisi mukim” şeklinde işaret olunmuştur.

Şahsın sahip olduğu emlâkin hisseli olması halinde kiminle müştereken sahip olduğu ve hisse miktarı da yazılmıştır. 1261 sayımında nelerin nasıl yazılacağını gösteren rehber defterde öşür verilen arazide yıllık gelirden öşrün düşürülmesinden sonra ortağın hissesinin çıkarılacağı ve yazılan şahsın gelirinin bundan sonra bulunacak rakam olacağı da misalle gösterilmiştir³³. Bir yerde ikamet ettiği halde emlâki başka bir yerde olanların yıllık gelir ve vergileri ile yaşadığı yerde hayvanı varsa belirtilmiş, fakat emlâkinin dökümü yapılmayarak meselâ “emlâk ve arazisi Fadıl'da olduğundan o defterdedir”³⁴ şeklinde şerh verilmiştir.

Hane reisi bazan köyünü terk ederek başka bir yere gitmekte, emlâki eşi veya annesi tarafından işletilmektedir. bu gibi haller de “Zevcesi tasarrufunda, kendisi üç sene önce Çine'nin Avcılar köyüne firar”³⁵ veya “Zevcesi ile birlikte iki ay önce Çine Soğancılar köyüne firar” dendiikten sonra emlâkinin annesi tasarrufunda olduğu da meselâ “Annesi Karakız

³² 1255 tarihli talimat-ı seniyyenin 4. bendinde bu husus “..bazı kesianın babasından ve ecdadından kalmış ve icâra vermeyerek kendisi süknâ ittihaz etmiş cesimce bir konağı bulunup da andan başka çiftlik ve han ve dükkân ve sâir bu misillü kendüsine menâfi' hâsıl olacak bir şeyi yoğise o makulelerin yalnız o konakları kendüden galle hâsıl olan emlâkden addolunmayup” (*Tekâlif Kavâidi*, II, 14) şeklinde ifadesini bulmuştu. 1266 (1850)'da İzmir tahririne memur Bâbiâli tercüme Odası hulefâsından Ali Efendi'ye ikinci tahrir için verilen talimatta bu husus “... bidâyet-i Tanzimat- hayriyyede emlâk ve temettü'at yolunda yazılmayup ez-cümle derunlarında ashâbi sâkin olan hâneler müstesna tutulduğundan...” (BOA, İrade-Dahiliye, nr. 12308/2) şeklinde ifade edilmiştir.

³³ MM İradeleri, nr. 65/4.

³⁴ *Nefs-i Tavas Defteri*, ML. VRD. TMT. nr. 2613, 448 nr.lı hane reisi Hacı Yunus oğlu Ahmed.

³⁵ *A.g.d.*, 402 nr.lı hane reisi Eyüb oğlu Süleyman.

tasarrufunda³⁶ şeklinde belirtilmiştir. Tabii bu teferruatı tahrir defterlerinde görmek mümkün değildir.

Emlâkinin bir kısmını meselâ bağına vakfetmiş olanlara da rastlanmaktadır. Bu gibi durumlarda vakfedilmiş olan şeyin yanında vakıf olduğu gösterildikten başka nereye vakfedilmiş bulunduğu da

“Koyun Baba Tekyesine mevkuf bağ” “Tavas'da Hızır Paşa Cami'ine mevkuf bağ”³⁷ şeklinde işaret ve yıllık geliri kaydolunmuştur. Tahrir defterlerinde bu tip kayıtlar vakıf defterlerinde bulunmaktadır.

Hayvanlar

Gayr-i menkullerden sonra hayvanlar yazılmıştır. Böylece bir köy veya kasabada en çok hangi hayvanların beslenip yetiştirildiği ve bunlardan ne ölçüde kazanç sağlandığının tespiti mümkün olabilmektedir. Nitekim Tavas kazası köylerinde ilk sırayı daima öküz ve inekler almıştır. Küçük köylerde, zenaat sahibi bile olsa -çok fakir olanlar hariç- hemen herkesin küçük de olsa ekilip dikilecek bir arazisi bulunmaktadır. Büyük köylerde ise çiftçiler dışında toprağı olanların sayısı çok fazla değildir³⁸. Bu arazilerin sürülmesi için öküz ihtiyacı vardır. Ancak köylüler içinde öküz sahibi olanların sayısı pek fazla değildir. Meselâ Tavas'ın Yarangüme köyünün 462 hanelik Orta mahallesinde öküz sahibi olanların sayısı 57; 298 hanelik Yaka mahallesinde 33; 515 hanelik Samanlık mahallesinde 157'dir. Buna göre köy halkının Orta mahallede %12; Yaka'da %11; Samanlık'da %30'u öküz sahibidir. Bu hayvanların da hemen tamamı ziraatla uğraşanlara âittir. Zürra, sınıfından bulunanlar arasında birkaç çift öküzü olanlar yanında hiç öküzü olmayanlar da vardır. Ekseriyeti ise iki, yahut bir öküzü sahiptir. Yaka mahallesinde 70 dönümlük tarlası olan bir şahsın 6 öküzü varken 80 ve 86 dönümlük tarlaları olanların sahip oldukları öküz sayısı sadece 2'dir. Orta mahallede 120 ve 50 dönümlük tarlalara sahip iki zürra' 3'er; Samanlık mahallesinde dört kişi 4'er öküzü sahiptir. Bunlardan birinin 54, ikisinin 50, birinin ise sadece 10 dönümlük arazileri vardır. Bu da birkaç çift öküzü olanların arazilerinin yüzölçümüyle sahip oldukları hay-

³⁶ *Ag.d.*, a 401 nr.lı hane reisi Deveci oğlu Abdülfettah.

³⁷ *Ag.d.*, nr. 3 ve 13.

³⁸ Maamafih, büyük toprak sahiplerinin her zaman çiftçiler olduğu da zannedilmemelidir. Nitekim, nefsi-i Tavas'daki iki büyük çiftliğin sahipleri bir tüccar ve bir kasapdır. Yarangüme'nin Samanlık mahallesinde yaşayanların sahip oldukları 19 büyük çiftlikten 2'si gündelikçi, 1'i çerçi, 1'i tüccar ve 340 dönümlük en büyüğü de bir “bey”e âittir.

van sayısı arasında pek orantı olmadığı intiba'ını vermektedir. Malik oldukları tarlaların büyüklüklerine oranla fazla hayvana sahip bulunanlar, muhtemelen bunları, tarlayı sürececek hayvanları olmayanlara kiralamaktadır.

Çeşitli meslek sahiblerinin evlerinde manda, inek ve bölgeden bölgeye değişmek üzere koyun ve keçi beslenmekte ve bunların et, süt, yün ve kıllarından gelir elde edilmektedir. Her evde hangi hayvandan kaç tane bulunduğu yazıldığı gibi 1256 sayımında hayvanların kıymetleri; 1260-61 sayımında ise inek, koyun, keçi ve kısrağa âit yıllık hasıllar ile arı kovanı sayıları ve bunlardan elde edilen yıllık gelir de kaydedilmiştir. Sağman inek ve kara sığırlar için yıllık gelir 50, sağman koyun ve keçiler için 10, kısraklar için genellikle 30, arı kovanları için 10 kuruş olarak sabittir. Tavas kazası köylerinde koyun daima keçinin gerisinde gelmiştir. Bugün de durum aynıdır³⁹.

Bütün bunlar tek tek yazıldıktan sonra altta yıllık kazanç gösterilmiştir. Eğer şahsın tek bir işten geliri varsa o yazılmış, fakat hem ziraat, hem zanaat veya ticaretten geliri varsa her biri ayrı ayrı yazılıp her rakamın hangi fasla âit olduğu belirtildikten sonra toplamı verilmiştir. Bazı şahıslarda "zuhurat" veya "perakende" başlığı altında gelirlere rastlanmaktadır. Bunların bir kısmı köylünün bir emek sarfetmeden elde ettiği gelirlere âittir. 1261'de, temettü sayımlarında hangi kalemlerin nasıl yer alacağına dair soru-cevap şeklinde hazırlanan bir yazıda, hüdây-ı nâbit palamud ve sâire toplanıp satılması, mahmude, çam sakızı, nefit yağı, kitre, kökboya ve kilden elde edilen gelirler her yılki kazançlar arasında ise "temettüat-ı kadîme" addolunacağı; her yılki kazançlar içinde yer almıyorsa "zuhurat temettüü" adı altında kaydedileceği belirtilmiştir⁴⁰. Perakende ile ilgili olarak her hangi bir açıklamaya rastlanmamıştır. Ancak, bir tarlanın sürülmesi için gerekli sayının üzerinde öküzü bulunanlarda zaman zaman zuhurat ve perakende gelire rastlanması, bunların ihtiyacı olanlara kiralanarak gelir sağlandığı intibasını vermektedir. Bu gelirler hayli yüksek rakamlara ulaşmaktadır. Orta mahallede 50 dönüm toprak ve 3 öküz sahibi bir zürra'ın gelirinin ziraattan olan kısmı %38 iken perakende olarak gösterilen kısmı %62'yi bulmaktadır. Aynı mahallede 120 dönüm arazi ve 3 öküz sahibi zürra'ın gelirinin %76'sı ziraat, %20'si perakende olarak gösterilmiş

³⁹ Günümüzde de bu bölgede koyun değil keçi eti tüketilmektedir.

⁴⁰ MM İradeleri, nr. 65/1, 3. madde.

tir. Samanlık mahallesinde 10 dönüm toprak ve 4 öküzü olan zürra'nın gelirinin %70'i; 40 ve 54 dönüm arazi, 4 öküzü olanların ise toplam gelirlerinin sadece %17,5'ünü perakende olanlar teşkil etmektedir. Bu da hayvan sayısı ile perakende gelirler arasında bir doğru orantı bulunduğunu göstermektedir.

Temettü defterlerinin yazımında yetimlere âit akar ve nakdin ne şekilde kaydedileceği de ayrıca gösterilmiş bulunmaktadır. Bunlar defterlerde yer alacak, fakat nakdin neması gelir kaydedilip bundan vergi tahakkuk ettirilmeyecektir⁴¹.

Hiç malı mülkü ve her hangi bir şekilde geliri olmayanlar için "şunun bunun îanesiyle geçinmektedir", "komşu îanesiyle geçinir" gibi notlar konulmuştur. Bu notların hangi şartta nasıl yazılacağı da yine örnek defterde gösterilmiştir⁴².

Vergiler

Temettü defterlerinde vergiler her hane reisinin isminin üst tarafında ve dikine olarak yazılmışlardır. Ancak 1256 ve 1261 sayımlarındaki defterler arasında fark bulunmaktadır. Şöyle ki: 1256'da, vergilerden sadece vergi-i mahsûsaya yer verilmiştir. Ankara defterinde ruz-ı hızır ve rûz-ı kasımda alınan miktarlarla toplamı gösterildiği halde Gelembek defterinde tek rakam bulunmaktadır. 1261 tarihli defterlerde ise bir yıl önce vermiş olduğu vergi-i mahsûsa ile birlikte öşre de yer verilmiştir. Bu bilgiler hane ve numaraların yan veya üstünde isme dik bir şekilde sağdan sola "meslek" - "vergi-i mahsûsa" - "öşür" sırasıyla yazılmışlardır. Örnek defterde vergi-i mahsûsaya âit rakamın "*sene-i sabıkada bir senede vermiş olduğu*" vergi olarak gösterileceği belirtilmişse de tatbikatta bazı defterlerde daha açık bir şekilde "*sene-i sâbıkada vergi-i mahsûsadan bir senede vermiş olduğu*" veya "*sene-i sâbıkada vergi-i mahsûsası*" gibi verginin cinsinin belirtildiği görülmektedir. Ancak, vergi-i mahsûsa ile kazançlar arasında orantı yok-

⁴¹ *Ag.b.*, 8. madde.

⁴² Bunlar, "Sakin olduğu hanesinden başka bir nesnesi olmayup fakat sermayelü tüccardan olarak ahz u i'ta ve ticaretle mel'uf olduğu"

"Hanesi ve sâir nesnesi olmayup hizmetkârlık ile meşgul olduğu"

"Hiçbir nesnesi olmadığından başka hizmetkârlığa dahi kudreti olmayarak şunun bunun îanesiyle geçinmekte olduğu".

"Hiçbir şeyi olmayup kömür yakmak ve kaldırmıcılık etmek misillü ticaretle me'luf olduğu" gibi formüllerdir. MM İradeleri, nr. 65/4.

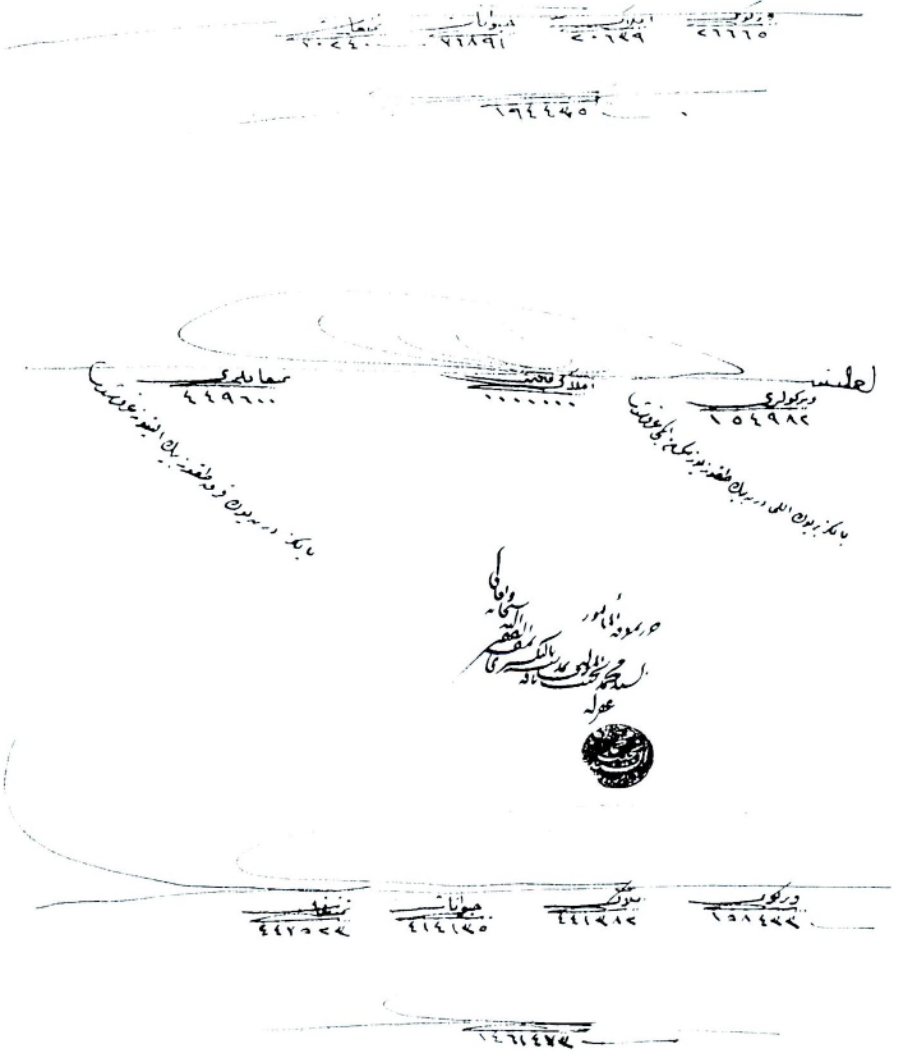
tur. Kazancı az olan daha çok; kazancı çok olan daha az vergi ödeyebilmiştir. Bu adaletsizlik dikkate alındığından yeni bir sayıma ihtiyaç duyulmuştur.

Vergilerin ikincisi öşürlerdir. “Âşâr olarak sene-i sâbıkada vermiş olduğu” başlığı altında hınta (buğday) ve şair (arpa) başta olmak üzere herkesin kaldırdığı mahsulden alınan öşrün önce kilesi, sonra kıymeti yazılmış ve alta kıymet (kuruş) olarak toplamı verilmiştir. Daha önce de bir nebze temas edildiği gibi böylece hem herkesin eküğü mahsuller, hem de her tarladan alınan mahsûlün miktar ve kıymeti ayrı ayrı tespit edilebilmektedir. Halbuki tahrir defterlerinde hasıllar bütün köye âittir. Genellikle yalnız buğday ve arpadan alınan öşre âid miktar ve kıymet bir arada yazılmıştır. Diğer mahsullerde sadece öşür akçe olarak verilmiştir. Hatta çok kere bir iki mahsulün öşrü birlikte yazılmıştır. Ayrıca mahsulleri birleştirme şekilleri köyden köye farklılık gösterir. Dolayısıyla sadece kaldırılan mahsulün miktarını değil, beraber yazılanların her birinin payını tespit etmek de imkânsızdır.

Sonuç olarak temettü defterleri, XV. ve XVI. yy.larda tutulmuş olan tahrir defterlerinden çok daha mükemmel ve teferruatlı bilgi veren defterlerdir ve XIX. yy. sosyal ve iktisâdî tarihi kaynağı olarak pek kıymetli bilgiler ihtiva ederler. Bunun içindir ki, bu defterlerin bir an önce belki de ekip çalışmasıyla değerlendirilmesi ve gün ışığına çıkarılması elzemdir.

- 1 - Yürükân-ı Ankara Temettü Defteri'nin Ayaş Kazası muhassallık resmî mührü ile meclis üyelerinin mühürlerini ihtiva eden son sahifesi (1256/1840) (BOA, ML. VRD. TMT, nr. 1296).

2 - Karasi Sancağı Başgeleme ve köyleri Temettü Defterî'nin Balıkesir Naibi es-Seyyid Mehmed Necib Efendi tarafından tasdik edilip mühürlenmiş son sahifesi (1256/1840) (BOA, ML. VRD. TMT, nr. 2172).

مختارک بکده
۱۲۴۷

فردی نهد اهل سنت کجه التمهینه مسکلا
بسنه دیرکها مؤلفه اوله مابذلک
مقدارک
۱۲۴۷

فردی نهد اولون دستمقا بریقضای الاج سینه تمفیقه اوله فریه رویه باره
تتمیریه اوله سنه اهلن اوله باره الاج اوله سنه اوله اوله

3 - Menteşe Sancağı Tavas Kazası Bağçe köyü Temettü Defteri'nin "Muhtar-ı evvel" ve "Muhtar-ı sâni" taraflarından mühürlenmiş son sahifesi (1261/1845) (BOA, ML. VRD. TMT, nr. 2622).

برصیانامه سنه ۱۱۹۰ هجری قمری ایام وصلین مخفانده بدرکانه القریه ذی سنک کاذ اهرالی عمده و برلنده بظانہ ارباب
 وادان و صیاناہ و برسنہ در خیابہ و قضاخانری مخیم و تزییر فلندہ و نظم اوسری اولون اسوان و ذری اولخانہ بروجه الف
 ذکر و جانہ فلندی

4 - Ayaş Muhassılıığı Yürükân-ı Ankara Defterî'nin ilk sahifesi (1256/1840) (BOA, ML. VRD. TMT, nr. 1296).

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'E DÜZENLENEN ERMENİ SUIKASTI VE BU SEBEPLERLE BELÇİKA İLE YAŞANAN DİPLOMATİK KRİZ

Dr. VAHDETTİN ENGİN*

Ermenilerin Osmanlı İdaresi Altındaki Durumlarına Kısa Bir Bakış

Yüzyıllar boyunca Osmanlı idaresi altında yaşamış olan Ermeniler bu süre içinde toplumun bir parçasını oluşturmuşlar, çeşitli devlet görevlerinde bulunmuşlar, içlerinde birçoğu da ticaret, musiki, edebiyat, mimari vs. gibi alanlarda önemli işler başarmışlardır. Sosyal ve iktisadi hayatta kazanmış oldukları bu statü sayesinde Türklerle rahatça uyum sağlayarak en nüfuzlu reaya konumuna sahip olmuşlardır. Öyle ki, görev yapığı yıllarda Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki durumunu gözlemleyen Helmut von Moltke onlar için şu değerlendirmeyi yapmıştır: *"Bu Ermenilere hakikatte hıristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına rağmen Ermeniler Türk adetlerini hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların, hıristiyan olarak tek kadınla evlenmelerine izin verir, fakat onlar Türk kadınından fark edilmez, ayrılmaz. Bir Ermeni kadını sokakta Türk kadınından ayırmak mümkün değildir"*¹. Bu konuları ile Ermenilerin "Sadık Millet" olarak vasıflandırıldıkları da bilinmektedir. Sahip oldukları ayrıcalıklar sayesinde Ermenilerin müslüman tebaadan daha zengin hale geldiği ve memuriyette de vezirlik gibi en yüksek mevkilere gelebildikleri bir vakıdır².

Ermenilerin bütün bu avantajları elde edebilmeleri Osmanlı Devleti'nin kendilerine yönelik olarak sonsuz bir himaye ve lütuf göstermesi sayesinde olabilmıştır. Gerçekten de Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden itibaren Ermenileri iyi niyetle himayesine almıştır. Osmanlı Devleti bu iyi niyetli tutumunu her zaman devam ettirmişse de, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalıların gayri müslim teba üzerindeki kısırtıcı faaliyet-

* Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi.

¹ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 50.

² Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1984, 4. baskı, s. 72; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 12-17; Baha Gürfirat, "II. Abdülhamid'in Ermeniler Hakkında Düşünceleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, yıl 1968, sayı 8, s. 32-33.

lerine kanan Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne düşmanca bir tavır almaya ve çeşitli isyanlar çıkarmaya başlamışlardır. Bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Rusların Ermenilere bağımsızlık vaadi Osmanlı Devleti için bir Ermeni meselesinin gündeme gelmesine vesile olmuştur. Bu savaşın sonunda yapılan Ayastefanos Andlaşması'nda Ermenilerin bağımsızlık istekleri yürürlüğe girmemişse de sakin oldukları vilâyetlerde ıslahat yapılması öngörülmüştür. Bilâhare Ayastefanos hükümsüz kaldığı için mesele Berlin Kongresi'nde görüşülmüştür. Buna göre, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Andlaşması'nın 61. maddesi uyarınca Bâbüali, Ermenilerin sakin oldukları vilâyetlerin muhtaç olduğu ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Ermenileri Kürtlerin ve Çerkezlerin saldırılarından korumayı taahhüt etmiştir³. Esas amaçları olan bağımsızlık hedefine ulaşamayan Ermeniler bu durumdan yeterince tatmin olmamışlardır. Bundan sonra 1887 yılında Taşnak ve 1890 da Hınçak komitelerini kurarak hedeflerine ulaşabilmenin yöntemi olarak terörizmi benimsemişlerdir. Bu komitelerin inancına göre: *Yakın maksada gidecek biricik yol ihtilâldir. Doğu Anadolu'daki bütün müesseseleri alt-üst etmek, değiştirmek, halkı umumi isyan yolu ile Türk hükümetine karşı savaşturmak gerekmektedir*⁴.

Bu şekilde örgütlenmiş olan Ermeni komiteleri silahlanmışlar ve Osmanlı Devleti'nde isyanlar çıkarmak için faaliyete geçmeye hazır hale gelmişlerdir. Bu faaliyetlerde, Ermeni savunuculuğunda Rusya'nın yerini alan ve Doğu Anadolu'daki hıristiyanları himaye politikası güden İngiltere'nin katkılarını da belirtmek gerekmektedir. Dolayısı ile 1894 yılında İngiltere'nin Van konsolosunun güya incelemeler yapmak maksadıyla Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlere yaptığı seyahat Sason olaylarının çıkmasına sebep olmuştur. Konsolosun dolaşmasını Osmanlı otoritelerine karşı mukavemete geçmek için bir işaret gibi değerlendiren Ermeniler 1894 yılında Sason'da isyan etmişlerdir⁵. Osmanlı Devleti'nin isyanı basturmasını Avrupalılar Anadolu'da Ermeni katliamı yapıyor şeklinde değerlendirmişler ve protesto gösterilerinde bulunmuşlardır.

³ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1986, 2. baskı, s. 14; Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, Ankara 1961, s. 385; Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni*, İstanbul 1987, s. 14-15.

⁴ A. Alper Gazigiray (A. Halük Dursun), *Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 105; Mîm Kemâl Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1991, s. 75.

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, 2. baskı, cilt VIII. s. 137-138; Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa*, İstanbul 1993, s. 44-45; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul 1981, s.21.

Ermeni isyanları bundan sonra da devam etmiş, Avrupayı harekete geçirerek Osmanlı Devleti'ne müdahaleye sevk etmek isteyen komiteler 1895 yılında İstanbul'da Bâbüâli üzerine kanlı bir yürüyüş düzenlemiş, yine aynı amaca dayalı olarak 1896 yılında Osmanlı Bankası baskınına gerçekleştirmişlerdir⁶. Bu arada Anadolu'nun çeşitli yörelerinde isyanlar çıkarmaya da devam etmişlerdir⁷.

Ermeni meselesinin gündeme geldiği bu yıllarda Osmanlı tahtında Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) bulunuyordu. II. Abdülhamid Ermeni meselesi ve Doğu Anadolu ıslahatı konusunda çok kararlı bir tutum sergilemiş ve Berlin Kongresi'nde öngörülen hususları hiç bir zaman yürürlüğe koymamıştır. Bu konuda Alman elçisine söylemiş olduğu şu sözler kararlı tutumu hakkında yeterli bir fikir vermektedir: “*Ölürüm de Doğu Anadolu'da Ermenilere muhtariyet hakkı tanıyan Berlin Andlaşması'nın 61. maddesini uygulatmam*”⁸. II. Abdülhamid Ermeni meselesi konusunda batı ülkelerinin, özellikle de İngiltere'nin önyargılı yaklaşımından da hep şikayetçi olmuştur. O'na göre, Ermeni sorununda İngilizlerin gözü hiçbir şeyi görmez olmuştur; İngilizlerin emelleri “Bulgar Mezalimi” tarzındaki yaygaralarını bir kez de Doğu Anadolu'da tekrarlayarak burada bağımsız bir Ermenistan kurmaktır. Ermenistan'ın tesisi ise sadece Müslümanların büyük bir haksızlığa uğraması

⁶ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, 2. baskı, s. 478-487, 506-519; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985 3. baskı, s. 149-154, 163-166; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çeviri Mehmet Harmancı, İstanbul 1983, c. II. s. 254-255.

⁷ Ermeni sorunu XIX. yüzyılın son çeyreğinde olduğu kadar, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşları döneminde de devam etmiştir. Fakat konumuz Ermeni olaylarını teferruatlı bir şekilde anlatmayı gerektirmediği için bunlarla ilgili son dönemlerde yayımlanmış bazı kaynaklara değinmekle yetineceğiz. Ermeni sorununu çeşitli yönleriyle ve çeşitli dönemler için ele alan eserlerden bazıları (diğer dipnotlarda zikredilenler dışında) için bk. Cemal Anadolu, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul 1982; Mehmed Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976; Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1970; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984; Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, Ankara 1970; Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara 1987; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988; Ayhan Yalçın, *Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Meselesinin İyüzü*, İstanbul 1975; Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, İstanbul 1973; *Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler*, Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara 1978; *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985; *Tarihimizde Ermeniler*, Akdeniz Üniversitesi Yayını, Antalya 1983.

⁸ Cevdet Küçük, “II. Abdülhamid'in Dış Politikası”, *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1992, s. 24; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, c. IV. s. 332.

sonucunu değil aynı zamanda ülkenin varlığının da sona ermesi neticesini doğuracaktır⁹. Bu tür düşüncelere sahip olması hasebiyle II. Abdülhamid Ermeni sorunu karşısında her zaman tavizsiz olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'in bu konudaki kararlı tutumu Ermeni emellerinin gerçekleşmesini engellemekte, dolayısı ile terör örgütlerinin O'na düşman gözüyle bakması için yeterli bir sebep teşkil etmektedir. Bu çerçevede, Ermeni terör örgütleri, Anadolu'da ve İstanbul'da çıkarmış oldukları çeşitli isyanlar yanında, en sonunda Padişahın hayatına kasteden bir suikast teşebbüsünde de bulunmuşlardır.

Suikast Hazırlıkları ve Faaliyete Geçiş

1904 Ocak'ında Sofya'da yapılan Taşnak kongresinde İstanbul ve İzmir'de yoğun eylemler yapma konusunda karara varılmıştır. Bu kongreye İstanbul temsilcisi olarak katılmış olan Kristafor Mikaelyan'ın teklifiyle benimsenen bu karara göre, Padişah'a suikast düzenlenecek, sonra da Bâbüali, Galata Köprüsü, Tünel, Osmanlı Bankası, yabancı büyükelçilikler ile diğer bazı özel ve resmi müesseseler havaya uçurulacak, böylece müthiş bir kargaşalık ve ihtilâl çıkarılarak İstanbul kan ve ateş içinde bırakılacak, bu suretle Avrupa devletlerinin müdahalesi sağlanacaktır¹⁰.

Ermeni terör örgütlerinin almış olduğu bu kararın çeşitli şekillerde İstanbul'a duyurulduğu anlaşılmaktadır. Mesela Mısır'da bulunan Ahmed Celâleddin Paşa gönderdiği bir arizada Jön Türk ve Ermeni komitelerinin birleşmesi sonucu Padişah'a suikast düzenleneceğini duyurmuştur. Yine, Alman sosyalistlerinden Henri Adolf yazmış olduğu mektupta Ermeni komitelerinin suikast niyetlerini aktarmış ve şu hususları vurgulamıştır: "*Her ne kadar Osmanlı Padişahı sosyalist düşüncelere karşı hareket etmekte ise de, Alman menfaatlerinin Padişahın şahsı ile alâkalı bulunması ve Alman sosyalistlerinin her şeyden önce Alman menfaatlerini ön plânda tutuyor olmaları hasebiyle Jön Türk, Ermeni ve Bulgar komitelerinin Padişahın nefesine karşı tasarladıkları suikastı çok geçmeden icra etmeye yeltenceklerini bildirmeyi kendime vazife addederim*"¹¹. Bunun gibi, bazı dış temsilcilikler de bu ko-

⁹ Mim Kemal Öke, *II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul 1983, s. 40, 47.

¹⁰ Uras, *aynı eser*, s. 524; Danişmend, *aynı eser*, c. IV, s. 348.

¹¹ *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, s. 258; Alman sosyalisti Henri Adolf'un suikast haberini bildirirken, kendisi için esas olarak Alman menfaatlerinin ön plânda bulunduğunu ve bu menfaatlerin II. Abdülhamid'in yaşamasını gerektirdiğini belirtmesi oldukça dikkate değer bir husustur.

nuda aldıkları duyumları bildirmişler, Ermeni gazeteleri de sık sık meseleden bahseder olmuşlardır. Bu şekilde suikastın tertipleneceği sabit olmakla beraber, nerede ve ne zaman harekete geçileceği gayet tabii belli değildir.

Ermeni komitecileri, almış oldukları karar doğrultusunda suikast hazırlıklarına başlamışlardır. Suikast tertipçileri arasında en önemli rolü Samuel Fain (Kristafor Mikaelyan), kızı Robina Fain ve Lipa Rips (Konstantin Kabulyan) adlı Rusya Ermenileri oynamışlardır. Bunlar anarşist ruhlu bir şahıs olan Belçikalı Edward Jorris ile irtibat kurarak O'nu da yanlarına almışlardır. II. Abdülhamid'in hareketlerini izlemeye başlayan suikastçılar, Padişah'ın Yıldız Camii'ne geldiği Cuma selâmlığı esnasında suikasti düzenlemeye karar vermişlerdir. Suikastçıların tesbit ettiğine göre Padişah'ın, namaz sonrası camiden çıkıp arabasının yanına varması ve harekete geçmesi 1 dakika 42 saniye tutmaktadır. Bu çerçeve içinde yapılan plâna göre, içine saatli bomba yerleştirilecek bir araba cami dışına getirilecek ve ayarlanan saatli bomba Padişah tam oradan geçerken patlayacaktı. Böylece Padişah ve yanındakiler yok edilmiş olacaktı¹².

Ermeni suikastçılar plânladıkları şekilde 21 Temmuz 1905 Cuma günü arabaları ile Yıldız Camii'ne gelmişler ve namaz bitince de saatli bombayı harekete geçirmişlerdir. Fakat bir tesadüf neticesi, Sultan II. Abdülhamid namaz sonrası Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile ayaküstü bir müddet sohbet etmiştir. Dolayısı ile bu sırada harekete geçirilmiş olan bomba dışarda mütihş bir gürültü ile patlamıştır. Padişah böylece suikasttan kurtulmuş olmaktadır. Fakat bu arada arabanın yakınında bulunan çok sayıda insan ölmüş ve yaralanmıştır.

Hadiseyi bizzat gören Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa intübalarını şu şekilde anlatmaktadır: "*Bombanın infilâkı Hünkârın yüreğinde korku uyardı mı, uyandırmadı mı? Bunu bilemesem de dış görünüşü ile büyük bir cesaret gösterdiğini inkâr etmek mümkün değildir*"¹³. Yine, hadise günü Cuma selâmlığını izlemek üzere Yıldız Camii'ne gelmiş olan Sultan II.

¹² Suikastın oluşumu ile ilgili bilgiler biraz sonra dağınacağımız soruşturma kurulu raporunda teferruatlı bir şekilde yer almaktadır. Ayrıca Tahsin Paşa da Yıldız Hauraları'nda soruşturma kurulu raporuna geniş bir şekilde yer vermiştir.

¹³ Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 158, Orhan Koloğlu, II. Abdülhamid'in gerek bu olay sırasında, gerekse diğer vesilelerle takınmış olduğu tavırların cesareten çok metanet olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir. Bk. Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987, s. 281-289.

Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan da gördüklerini şu şekilde aktarmıştır: "Atlarımız çıkartılıp arabalarımız sıraya dizilmişti. Hazır ol borusu çalınmıştı. Yaverandan Kenan Paşa binek taşında duruyordu. Tam bu sırada, saat kulesi istikametinden top gibi şiddetli bir sedayla müthiş bir patlama duyuldu. Bu ses toptan daha kuvvetli ve dehşetliydi. Bizim araba şiddetle yerinden sıçradı. Yanımda oturan abamla karşımda oturan Nevinur kalfa ve ben korkuyla bağırılmaya başladık. Allah Allah diyorduk ama ne olduğunu anlayamıyorduk. Camiinin avlusu bir anda karmakarışık olmuştu. Toz duman içinde kalmıştı. Ortalığa takır takır bir şeyler yağıyor, saat kulesinin taşları düşüyordu. Gözümün önünde duran Kenan Paşa'nın başından aşağı tahtalar düştüğünü görüyordum, Şaşkına dönmüştüm. Birdenbire babam aklıma geldi. Babam! Babam! diyerek ağlamaya başladım. Yanımdaki ağalarla Gidiş Müdürü Halim Efendi, "Arslanım! Şahadet getiriniz. Gökten bir şey düştü" diyorlardı. Bu anda merdivenin tahminen üçüncü basamağında duran babamı gördüm. Babam gümr sedasıyla ve ellerini açarak: "Korkmayınız! korkmayınız! diye iki defa bağırırdı. "Herkes yerinde dursun" diyerek ağır adımlarla inmeye başladı. O'nu bu halde görenler, dağılmış olan maiyet bölüğü, askerler, zabıtlar hemen yerlerine gelmeye başladılar. Arabasının önüne gelen babam. "Telaş edilmesin. İzdihamdan kimse incinmesin" diyerek arabasına bindi. Burhaneddin Efendi birader de koşarak arabaya girdi. Babam dizginleri eline aldı. Arabasını her zamankinden daha ağır kullanarak yokuştan çıkmaya başladı. Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Baron Von Calice, Misafirhane-i Hümayûn'un penceresinden başını sarkıtmış: "Vive le Sultan, vive!" diye bağırıyordu. O gün bir çok Viyanalı selâmlığı seyre gelmişler, Sedde bulunuyorlardı. Onlar da şiddetle el çırparak "Vive vive (yaşa yaşa)" diye bağırıyorlardı"¹⁴.

Suikaste Tepkiler

Ermenilerin Sultan Abdühamid'e düzenlediği bu suikast ertesi günkü gazetelerde yayınlanan resmi bir tebliğ ile duyurulmuştur. Bu tebliğ şöyledir: "Dünkü Cuma günü selâmlık resm-i âlisi'nden avdet-i hümayûn şevket-makrûn hazret-i hilâfetpenâhî buyrulacağı sırada Cami-i Şerîf havalisiyle cadde-nin ortasında süvâri-i asâkir-i şâhânenin bulunduğu mevkiin arka cihetinde züvâr arabalarının durduğu mahalde ve Cami-i Şerîf'e yüz metreden ziyâde bâid yerde bir iştiâl vuku bulmuş ve cenâb-ı hâfız-ı hakîkî velînîmet-i bî min-

¹⁴ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1986, 3. baskı, s. 59.

netimiz şevketmeâb efendimiz hazretlerini savn-ı samedânîysiyle muhafaza buyurmuştur. Zât-ı akdes hazret-i hilâfetpenâhî bu vak'ada kemâl-i derece metânet ve mekânât ibrâz ile asla telaş buyurmayarak her zaman olduğu gibi gerdüne-suvâr-i izz-ü iclâl oldukları ve istâde-i mevki-i ihirâm bulunan asâkir-i şâhânelerini ve Avusturya imparatoru hazretleri canibinden me'mûren merâsim dâire-i fâhiresinde bulunan Avusturya sefiri kebîr-i hazretleriyle selâmlık resm-i âlisini temâşâ için hâzır bulunan yerli ve ecnebi zevâtı selâm ve iltifât-ı hümâyûn-ı mülûkâneleriyle taltîf buyurdıkları ve cümlesi taraflarından alkışlandıkları halde Saray-ı şevket-ihtivâ-yı hümâyûnlarına avdet buyurmuşlardır. İşbu iştiâl-i cinâiyyenin fâili bulunan denî taharrî olunmakta olup bu bâbda icâbeden tedâbir ittihâz olunmuş ve duâyı tezâyüd-ü ömr ve âfiyet cihân-kıymet cenâb-ı pâdişâhi her taraftan tekrar kılınmıştır¹⁵.

Bu arada suikaste gerek ülke içinden gerekse ülke dışından büyük tepkiler gelmiştir. Dönemin birçok hükümdarı ve devlet başkanı saraya geçmiş olsun telgrafları gönderip suikasti lanetlediklerini bildirirken yine aynı şekilde Avrupa gazeteleri de suikasti eleştirmişlerdir. Suikaste karşı halkın tepkisi de büyük olmuş, Osmanlı tebaası olsun, yabancı uyruklu olsun çok sayıda insan yurtiçi ve yurtdışından saraya telgraf çekerek Padişah'a geçmiş olsun dileklerini duyurmuşlardır¹⁶. Bu arada Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerinin tepkisi farklı olmuş ve suikastın başarısızlığa uğraması sebebiyle üzüntülerini belirtmekten geri kalmamışlardır¹⁷.

¹⁵ *Tercümân-ı Hakikat*, 19 Cemâziyelevvel 1323, no. 8719.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)'nın *Yıldız Tasnifi*'nde bu hususa dair çok sayıda belge bulunmaktadır. Bunlar arasından bazı örnekler vermek gerekirse; yabancı devlet başkanlarının, parlamantolarının ve sefaretlerinin geçmiş olsun dilekleri için bk. BOA, *İrade Hususi*, no. 85, 21 Ca 1323; *İrade Hususi*, no. 90, 23 Ca 1323; *İrade Hususi*, no. 98, 25 Ca 1323; *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (YA Hus)*, no. 490/10; no. 490/32; no. 490/49; no. 491/61; no. 491/62. Dünyanın çeşitli şehirlerinde görev yapmakta bulunup hem kendi geçmiş olsun dileklerini hem de buldukları şehir halkının tepkilerini dile getiren Osmanlı sefirlerinin telgrafları için bk. *İrade Hususi* no. 84, 21 Ca 1323; *İrade Hususi*, no. 98, 25 Ca 1323; *İrade Hususi* no. 33, 10 Ca 1323; YA Hus, no. 490/16, 490/17, 490/21, 490/25, 490/27, 490/36 vd. Avrupa gazeteleri de (Yunan basını dahil) hadiseyi eleştiren yazılar yazmışlardır. Bk. *İrade Hususi*, no. 91, 23 Ca 1323; no. 93, 23 Ca 1323; YA Hus, 491/68. Bu arada Belçika'nın "*Independance Belge*" ile İtalya'nın "*Patrio*" ve "*Massagierno*" gazetelerinde Ermeniler lehine yayın yapılmıştır. Bk. *İrade Hususi*, n. 92, 23 Ca 1323; YA Hus, no. 490/39 ve 490/49. Ayrıca aynı kataloglarda müslim, gayri müslim bir çok insanın, padişahın suikastten sağ salim kurtulmasından duydukları memnuniyeti belirten telgrafları bulunmaktadır. Belge numaralarının hepsinin verilmesi metnî bir hayli uzatacağından sadece bazı örnekler vermekle yetindik.

¹⁷ Bunlar arasında yer alan Tevfik Fikret üzüntüsünü şu dizeler ile dile getirmiştir:

Olayın Soruşturulması

Hadise ile ilgili ilk rapor Beşiktaş Zabıtası Kumandanlığı ile Daire-i Belediye Müdüriyeti tarafından hazırlanmıştır. Buna göre olayda dördü gazeteci ve üçü asker olmak üzere 26 kişi hayatını kaybetmiş 56 kişi ise ağır veya hafif şekilde yaralanmıştır. Ayrıca 20 kadar hayvan ölmüş ve bir çok araba da enkaz haline gelmiştir. Olay sırasında "Machine Enfernale" yani cehennemî makine adı verilen ve 80 kilo patlayıcı madde ihtiva eden bir bomba kullanılmıştır. Bombanın patladığı yerde 70 cm. derinliğinde bir çukur meydana gelmiştir.

Olayın hemen akabinde tahkikat işine girilmiştir. Bu amaçla Necib Melhame Paşa başkanlığında bir soruşturma komisyonu kurulmuştur. Tahkikat devam ederken Yıldız yokuşunda bulunan bir lastik parçası olayın aydınlatılmasında önemli ölçüde yarar sağlamıştır. İstanbul'da lastik tekerlekli arabanın pek kullanılmadığı nazarı dikkate alınarak başlanılan tahkikatte, yeni deliller olarak parçalanmış arabanın enkazı arasında 11123 numarası ve Neseldorfer yazısı tesbit edilmiştir. Bu şekilde suikaste kullanılan arabının Viyana'da bir fabrikada imal edildiği anlaşılmış ve bundan sonra birbiri peşi sıra bulunan delillerle hadisenin cereyan şekli ortaya çıkarılmıştır. Bu arada elebaşlardan Edward Jorris ve bazı sanıklar yakalanmışlar, yine elebaşı sayılabilecek bazıları ise yurtdışına kaçmayı başarmışlardır. Olayın aydınlatılmasında Edward Jorris'in vermiş olduğu ifadelerin bir hayli işe yaradığını da belirtmek gerekmektedir.

Tahkikat komisyonu görevini tamamladıktan sonra hazırlamış olduğu bir hayli uzun rapor kitap halinde yayımlanmıştır¹⁸. Dönemin sadrazamı Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa da Padişah'a olayı açıklayıcı bir arıza sunmuştur¹⁹. Bütün bunların değerlendirmesinden, hazırlık safhasından başlamak üzere suikastin cereyan tarzının şu şekilde geliştiği anlaşılmaktadır. Ermeni ihtilâl komiteleri Sofya'da yaptıkları toplantıda aldıkları suikast kararından sonra faaliyete geçmeye başlamışlardır. Ermeni komitacılarından Kendiryan Singer Fabrikası memurlarından Belçikalı anarşist ruhlu bir şahıs olan

Ey şanlı avcı, dâmını bihûde kurmadın,
Attın fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadin!

¹⁸ Suikastın ne şekilde hazırlandığı ve gerçekleştirildiği hususundaki bütün bilgileri kapsayan bu kitap için bk. *Enquete sur l'Attentat Commis dans la Journée du 21 Juillet à l'Issue de la Cérémonie du Selamlık*, Constantinople 1905.

¹⁹ BOA, Y.A. Hus, no. 491/14.

Edward Jorris ile temas kurmuştur. Ermeni iddiaları hakkında fazla bir bilgi sahibi olmayan Jorris ile Kendiryan arasında, ikisinin de anarşist olmaları hasebiyle, önemli bir dostluk kurulmuştur. Böylece Jorris Kendiryan'ın her anlattığına inanmaya başlamıştır. Kendiryan Jorris'e yapmayı düşündükleri büyük çaplı eylemleri ve bu arada Padişah'a yönelik suikast teşebbüsünü de anlatmıştır. Kendiryan bilahare Jorris'e komite mensubu olan Rus Ermenilerden Samuel Fain (namı diğer Kristafor Mikaelyan komite lideri) ile kızı Robine Fain ve Lipa Rips (Konstantin Kabulyan) ve de karısını tanıştırmıştır. Bunlar İstanbul'da kiralamış oldukları bir evde sabahlara kadar süren konuşmalarla suikastin ne şekilde yapılacağını tartışmışlardır.

Bir süre sonra Aralık 1904'de Lipa Rips, karısı, Samuel Fain, kızı ve arkalarından da Kendiryan Cenevre'deki Ermeni ihtilâl komitelerinin toplantısına katılmak amacıyla yurt dışına çıkarak öncelikle Bulgaristan'a uğramışlardır. Sonradan gelen Kendiryan Sofya'da Samuel Fain ile irtibata geçmiştir. Bunlar şehir dışında bir yerde Sultan Abdülhamid'e yapacakları suikastin denemelerini yapmak üzere bomba atma tecrübelerine başlamışlardır. Fakat bu denemeleri sırasında ikisi de hayatını kaybetmiştir. Bu olaydan sonra İstanbul'daki ihtilâl komitelerinin liderliği Samuel Fain yerine Lipa Rips tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Rips de diğerleri gibi Sofya'da bombalama tecrübelerine devam etmiştir. Bu denemeler sırasında bomba atma suretiyle bir suikast gerçekleştirmenin güçlüğü gözönünde bulundurularak yeni bir yöntemin denenmesine karar verilmiştir.

Bundan sonra 1905 yılı Nisan ayının ikinci haftasında Mari Zayn adında bir kadın, beraberinde uzun boylu ve sakallı, Bulgarca'dan başka lisan bilmeyen bir şahıs ile beraber Viyana'da bir araba fabrikasının mağazasına müracaat ederek resmini gösterdikleri Avusturya sisteminde bir fayton seçmişlerdir. Daha sonra Silviyo Ricci (Köse Aristidi) adlı şahıs bu arabayı sipariş vermiştir. İstanbul'a gönderilen araba Mateo ve Mihal isimli kişilerin yardımıyla gümrükten çıkarılarak Silviyo Ricci'nin önceden seçmiş olduğu Şişli'de bir ahıra nakledilmiştir. Burada Mıgırdıç ve Yervant adlı şahıslar araba ve atlarla meşgul olmaya başlamışlardır.

Diğer taraftan Beyoğlu'nda bir evde ikamet etmekte olan Lipa Rips, Vafyadis adlı arabacıdan bir araba kiralamıştır. Kiralanan bu araba ile Mıgırdıç on gün müddetle İstanbul sokaklarında gezerek yolları ve araba kullanmayı öğrenmiştir. Mıdırğıç bilahare Belçikalı Jorris'e de araba kullanmayı ve yolları öğretmiştir. Bunlar daha önce de Rus Konsolosluğu'ndan

temin ettikleri sahte izinle Yıldız Camii'ndeki Cuma selâmlıklarına defalarca gidip yabancılara ayrılan yerden Padişah'a ne şekilde bomba atılabileceğinin hesaplarını yapmışlardı.

Yukarıda değindiğimiz üzere bu yöntem terkedilince araba içine yerleştirilmiş bir saatli bombanın patlatılması yoluyla suikasti gerçekleştirme kararına varılmış ve bunun gözlemleri ile denemeleri yapılmaya başlanmıştır. Böylece Padişah'ın hareketleri tesbit edilmiştir. Bundan sonra suikaste kullanılacak bomba Paris'de satın alınmış, Atina ve Varna yoluyla İstanbul'a gönderilmiştir. Bomba bir çok ayrı paketler halinde gelmiş ve Silviyo Ricci tarafından teslim alınmıştır. Hadiseden sonra yakalanan Jorris'in ifadesine göre gerek arabanın satın alınışı, gerekse suikaste yönelik harcamaların yekünü 300 bin frankı bulmuştur. Bu paralar çoğunlukla Amerika, Rusya ve Bulgaristan'dan gönderilmiştir.

Suikastın gerçekleştirileceği gün olan 21 Temmuz 1905 tarihinde, titreşimi önlemesi için tekerleklerine lastik takılmış araba, içinde 80 kiloluk bomba olduğu halde Yıldız Camii'ne getirilmiştir. Jorris'in ifadesine göre arabada Lipa Rips ve Matmazel Robina bulunmaktaydılar. Dolayısı ile saatli bombayı da bunlar harekete geçirmişlerdir. Fakat Sultan Abdülhamid'in o gün her zamankinin aksine camiden çıkarken biraz gecikmesi Ermeni anarşistlerin bütün plânlarının boşa gitmesini sağlamıştır. Olaydan hemen sonra bir çok elebaşı yurtdışına kaçmışsa da, sürdürülen tahkikat sırasında Jorris yakalanmıştır²⁰.

Belçika İle Kriz Başlıyor

Belçika vatandaşı olan Edward Jorris Sultan Abdülhamid'e suikast düzenleme suçuyla yargılanmaya başlanmıştır. Zaten bu konudaki suçluluğunu itiraf ettiği için cezalandırılması muhakkaktır. Karar safhasının yaklaşması üzerine Belçika Jorris'i geri isteme teşebbüsünde bulunmuş ve dolayısıyla Osmanlı Devleti ile Belçika arasında diplomatik bir kriz süreci başlamıştır. Hadisenin gelişimi şu şekilde olmuştur.

²⁰Hadise ile birinci derecede ilgili olanlardan Jorris dışındakiler yurt dışına kaçmışlardır. Soruşturma sırasında yakalanan Jorris'in suikastteki rolü ise şöyledir: Terör örgütü üyeleriyle evinde toplantılar düzenlemek. Kendi posta kutusunu onların hizmetine vermek, Avrupadan getirilen araba için yazışmaları düzenlemek. Patlayıcı maddeleri saklamak. Patlayıcı maddenin arabaya demir sandık içinde yerleştirilmesi ve patlama için gerekli sıcaklığın ne şekilde sağlanacağı konusunda örgüt üyelerini bilgilendirmek. Kendiryan'ın Sofya'ya gidebilmesi için pasaportunu vermek. Jorris ayrıca tertipçilerin hadiseden sonra kaçışları için de yardımlarda bulunmuştur.

Belçika Büyükelçisi 17 Aralık 1905 tarihli bir yazı ile Hariciye Nezareti'ne başvurarak mahkeme sonuçlanınca Jorris'in kendilerine iadesini talep edeceğini belirtmiştir. Büyükelçi söz konusu başvurusunda sanık Jorris'in tevkifinden beri Belçika hükümetinin her türlü kolaylığı gösterdiğini beyan etmekle beraber, tahkikat sonuçlanmakta ve mahkeme de neticeye ulaşmak safhasında bulunduğuna göre, Belçika ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmış olan 3 Ağustos 1838 tarihli anlaşmanın 8. maddesi gereği Jorris'in iadesini isteyeceğini bildirmiştir²¹. Büyükelçi, suikast olayının Jorris'in itirafları sayesinde tamamiyle aydınlatılmış olduğuna göre, sanığın artık Osmanlı ülkesinde kalmasının bir fayda vermeyeceğini, dolayısı ile şayet mahkûm olursa cezasını çekmek üzere Belçika'ya iade edilmesi gerektiğini de belirtmiştir²².

Belçika büyükelçisinin bu mektubundan bir gün sonra Edward Jorris mahkemece idama mahkûm edilmiştir. Bunun üzerine büyükelçi 19 Aralık 1905 tarihinde Hariciye Nezareti'ne yeniden başvurarak, daha önceki talebi doğrultusunda ve 3 Ağustos 1838 tarihli andlaşma hükümleri gereğince cezasını Belçika'da çekmek üzere Jorris'in tarafına teslimini istemiştir²³.

Belçika'nın bu üstten bakan tavrı üzerine Hariciye Nezareti 23 Aralık 1905 tarihli bir yazı ile yapılan talebin yersizliğini vurgulamıştır. Hariciye Nezareti Belçika sefirine özetle şu hususları hatırlatmıştır: "*Osmanlı Padişahı'na suikast yapmaktan idama mahkûm olan Jorris'i 3 Ağustos 1838 tarihli muahedenin 8. maddesinin tarafınızdan yapılmış bir yorumuna istinaden talep ediyorsunuz. Şurası kesin olarak bilinmelidir ki gerek söz konusu tarihte ve gerekse halihazırda Belçika hükümetine diğer yabancı ülkelerden daha geniş hukuki imtiyazlar tanınması için hiç bir özel sebep olma-*

²¹ Belçika'nın iddiasına dayanak olarak gösterdiği 3 Ağustos 1838 tarihinde Balta Limanı'nda imzalanan Dostluk ve Ticaret Andlaşması'nın 8. maddesi şu şekildedir; "Devlet-i Aliyye tebaasıyla Belçika tebaası beyninde niza ve dava vukuunda tercümanı hazır olmadıkça davaları istima ve fasl olunmayıp beşyüz kuruştan ziyadeye baliğ olan davaları Bâbüali'ye havale olunarak hak ve adl üzere rü'yet oluna ve Belçika tebaası kendi hallerinde arz ve edeb ve kâr kesb ve ticaretleriyle meşgul oldukça hiç bir vakitte hükkâm ve zabitan-ı memleket tarafından dahl ve taarruz ve habs olunmayıp töhmet ve kabahatları mütehakkuk oldukça sair müste'minler haklarında muamele olduğu vechile elçi ve maslahatgûzar ve konsolos ve konsolos vekilleri marifetiyle müttehimlerin tedibine mübaderet kulına" Bk. *Muahedat Mecmuası*, C. I. s. 185. Ayrıca bk. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris 1900, tome deuxième, s. 245.

²² BOA, *İrade Hususi*, no. 48, 22 Z 1323, lef 1.

²³ Aynı numaralı belge, lef 2.

diği gibi, Bâbîâli'nin Belçika'ya böyle bir ayrıcalık tanımaya da niyeti yoktur. O dönemde söz konusu olan; Belçika uyrukluklara diğer yabancılara tanınan hakların tanınması idi ve başka türlü de olamazdı. Dolayısı ile Belçika'nın 8. madde ile kendi tebaası için cinayet davalarında özel bir müsaade sahibi olması mümkün değildir. Esas itibarıyla, bu hususlarda yapılacak uygulamalar 1675 ve 1740 tarihlerinde Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa ile karşılıklı olarak teati ettiği andlaşmaların 42. ve 65. maddelerinde açıklıkla belirtilmiştir²⁴. Buna göre, ecnebilerle Osmanlı vatandaşlarının beraber karıştığı cürüm ve cinayetlere dair olan davalarda konsoloshane memuru hazır bulunabilir. Fakat hüküm ve karar verilmesinde Osmanlı adliyesi tam yetki sahibidir. Gayet açık olan bu maddeleri ayrıca izaha gerek yoktur. 1838 tarihli muahede de bu ahval üzere yapılmış ve tefsir edilmiştir. 65 senedir de uygulama devam etmektedir. Belçika hükümeti bu hususları iyi bir şekilde tetkik etmelidir. Ayrıca gerek Osmanlı ülkesinde gerekse yabancı devletlerde büyük nefret uyandıran bir suikast ve ülkenin huzur ve asayişini çok yakından ilgilendiren böyle bir konuda Belçika hükümetinin almış olduğu tavra da teessüf olunur²⁵.

Tarafların karşılıklı olarak bu tür iddialarda bulunmaları meseleyi bir krize dönüştürmüştür. Bu çerçeve içinde Belçika sefiri 26 Aralık 1905 tarihinde Hariciye Nezareti'ne yeniden bir yazı gönderir. Burada Jorris'in talep edilmesi hususunda Bâbîâli'nin cevabî yazısının Brüksel'e gönderildiği ve oradan gelecek direktife göre hareket edileceği belirtilmektedir. Sefir, daha önce iddia ve talep olunan hususların değişmeyeceğini tahmin ettiğini, kendisinin de aynı kanaati taşımaya devam etmekte olduğunu da ilave etmiştir²⁶.

Belçika hükümetinin konu ile ilgili yorumu 9 Ocak 1906 tarihinde yine sefiri aracılığı ile Bâbîâli'ye duyurulmuştur. Buna göre Belçika 1675 ve 1740

²⁴ 1675 yılında İngiltere ile teati edilen kapitülasyon anlaşmasının 42. maddesi ile 1740 yılında Fransa'ya uygulanmış olan en son kapitülasyonun 65. maddesi birbirine benzer hükümler taşımakta ve Osmanlı Devleti'nde suç işleyen İngiliz ve Fransızların durumlarını açıklığa kavuşturmaktadır. Buna göre: "Françaludan ve bayrakları altında olanlardan biri katil olup yahud bir gayr-i cürüm edib ve şeriat-ı şerife tarafından rü'yet olunmak murad olundukda Devlet-i Aliyye'nin kuzât ve zabitanı bugüna olan davayı bulundukları mahalde elçilerinin veyahud konsoloslarının veya vekillerinin muvacehelerinde istima ve şer-i şerife ve yedlerine verilen ahidname-i hümâyunuma mugayir olmamak için tarafeynden dikkat ile teftiş ve tafahhus oluna". Söz konusu maddeler için bk. *Muahedat Mecmuası*, c. I, s. 27-28; Noradounghian, *aynı eser*, c. I, s. 156 ve 294.

²⁵ BOA, *İrade Hususi*, no. 48, 22 Z 1323, lef 3.

²⁶ aynı numaralı belge, lef 4.

tarihli kapitülasyonlardan sonra yapılan 1838 muahedesinin 8. maddesinin muhakeme ve cezalandırma konusunda gayet açık hükümler taşıdığını, bundan dolayı da Bâbîâli'nin beyanının kabul edilemeyeceğini belirterek şu hususları vurgulamıştır: *"Kapitülasyonlar ile bahş olunan haklar bilâhare tatbikatta daha geniş bir şekilde icra edilmeye başlamıştır. Mesela 1830 da ABD, 1838 yılında ise Belçika ile yapılan muahedeler ve diğer anlaşmalar kati suretle tasdik edilmiş bir teamül oluşturmuştur. [Frenkler hakkında müessis olan adata göre] ibaresi ile başlayan madde bizim fikrimizi teyid ettiği halde Bâbîâli bunu kendi nokta-i nazarına göre tesfir etmektedir. Halbuki muahedede öngörülen hususlar bunlar olamaz. Zaten muahededen sonra, 14 Ağustos 1838 tarihinde, murahhaslarımız tarafından Belçika hükümetine bildirildiğine göre kendi tebaamızı muhakeme etme ve cezalandırma hakkını bize bahş eden Fransızca metne karşı hiç bir Osmanlı murahhası itiraz etmemiştir. Biz de bu hükme dayanarak kendi kanunlarımızda değişiklik yapma ihtiyacı hissettik. 31 aralık 1851 tarihli özel bir kanun ile Osmanlı ülkesinde bir cinayet veya cürüm yapan Belçika uyrukluların muhakeme edilme yöntemlerini tanzim ettik. Sözkonusu kanun halen mevcuttur ve 1838 muahedesini gibi yürürlükte dir. O tarihten beri bu kanun hükümleri tatbik edilmemiş ise ve bize bahş olunan hakların tatbikini hiç bir zaman talep etmemişsek bunun sebebi bu hakkın tatbikine neden olacak ciddi bir olayın vukua gelmemiş olmasıdır. Bu arada gayet önemsiz bazı suçlarda Osmanlı mahkemelerinin salâhiyetini kabul etmişsek de, bu durum 1838 tarihli muahedenin tarafımıza sağladığı haklardan vazgeçtiğimiz anlamına gelmez. Suçluyu cezalandırma hakkımız her zaman bakidir. Yalnız bu olayda müzakere ve hüküm verme safhasına iştirak etmeyip sadece mahkumun teslimini talep edeceğimizi evvelce beyan etmiştik. Yine tekrarlayalım ki burada talep ettiğimiz husus Jorris'i muhakeme etme hakkı değil, sadece tarafımıza teslimidir. Bu da umumi bir hak olup bundan yalnızca yapmış oldukları bir anlaşma gereği Avusturya-Macaristan Devleti feragat etmiştir. Hatta onlar da anlaşma öncesinde kendi tebaası olan suçluları Osmanlı ülkesinden alabiliyorlardı. Görüldüğü üzere Bâbîâli geçmişte bugüne benzer bir hali kabul etmekte idi. Bizim talebimiz de bu misale göredir. Her ne kadar Belçika tebaasından birinin Padişahınıza yönelik bir saldırıda bulunması bizi hayli mütessir etmişse de, zat-ı şahanelerinin bu suikastten zarar görmemelerine son derece sevinmiş bulunuyoruz. Jorris'in teslimini, müstehak olduğu bir cezadan kurtarmak maksadıyla istemiyoruz. Belçika hükümeti işin mahiyetine bakmayarak, daima yürürlükte kalmış bir muahede ile kendine bahş olunmuş saydığı haklardan feragat etmek istememektedir"²⁷.*

²⁷ Aynı numaralı belge, lef 5. Bu cevabi yazıdan da anlaşıldığı üzere Belçika sadece Jorris'i

Taraflar arasındaki diplomatik kriz ve hukuk savaşı bu şekilde sürerken başka süpriz bir gelişme meydana gelmiştir. Belçikada yayınlanmakta olan *Conservateur de l'Epagne Gazetesı*'nin 14 Ocak 1906 tarihli nüshasında ülkenin meşhur hukukçularından Paul Wauwermans'ın konu ile ilgili bir mütaalasını neşredilmiştir. Wauwermans mütaalasında Jorris olayının yorumunu yapmakta, objektif bir yaklaşım ve dürüstlük örneği ile Belçika hükümetinin haksızlığını ortaya koymaktadır. Wauwermans bir çok Avrupalı hukukçunun görüşleri ve geçmişte yaşanan bazı olaylarla desteklediği yorumunda şu hususları belirtmektedir: *"Jorris meselesinde tartışma konusu olan 3 Ağustos 1838 tarihli anlaşmanın 8. maddesidir. İlk bakışta, bu maddede yazılı [suçlular sefir, maslahatgüzar, konsolos veyahut konsolos vekili tarafından muhakeme edilecekler ve frenkler hakkında cari olan usule uygun olarak cezalandırılacaklardır] ibaresi Belçika'nın iddiasında haklılık payı olduğu ihtibasını uyandırmaktadır. Fakat bu değerlendirme 31 Aralık 1851 tarihli konsoloshaneler nizamnamemizin 32. maddesindeki hıristiyan olmayan ülkelerde Belçikalılar tarafından gerçekleştirilen cinayetler Braban Cinayet Mahkememiz tarafından tanınacaktır şeklindeki hükme ters düşmektedir. İşin doğrusu 1838 anlaşmasının ancak o dönemde geçerli adetler ve hukuki kurallar çerçevesinde dikkate alınabileceğidir. Aslında mesele, sahip olduğumuz kapitülasyonlarla elde ettiğimiz hakları kendi insanlarımız lehine kullanmaktan ibarettir. Bu kapitülasyonlarda sözü edilen [frenkler hakkında cari adetler mucibince muhakeme edilecekler ve cezalandırılacaklardır] tabirleri sadece Fransızları kapsamaz. Bu tabir Belçikalılar da Fransızlar gibi muamele göreceklendir anlamını ihtiva eder. Dolayısı ile kapitülasyonların uygulanış şekline bakacak olursak: 1740 tarihli kapitülasyonun 15. maddesinde [Fransızlar tarafından diğer Fransızlara karşı bir suça tevessül olunduğunda kendi mahkemelerinde yargılanmaları tabiidir] denilmektedir²⁸. Şu halde yabancılarla Osmanlı tebaasından kişiler arasında meydana gelen olaylarda Osmanlı mahkemeleri yetkili olmaktadırlar. Nitekim bu hususa dair bir çok örnek de yaşanmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1829 yılında yapılan Edirne Muahedesi'nde de benzer bir nokta karşımıza*

talep etmekle kalmıyor, aynı zamanda 1838 Andlaşmasının Osmanlı Devleti'nde suç işleyen tebaasını cezalandırma yetkisini tanıdığına da iddia ediyor. Bunun yanında Belçika'nın Jorris işinde muhakeme hakkını kullanmamakla bir lütufta bulunmuş olduğu şeklinde bir iması da söz konusudur.

²⁸"Françuların birbiri arasında kan yahud ahar şenaat vaki olur ise elçileri ve konsolosları ayınleri üzere görüp fasıl edib zabiterden bir ferd dahl ve taarruz eylemeyeler". Bk. *Muahedat Mecmuası*, c. I, s. 17; Noradounghian, *aynı eser*, c. I. s. 282.

çıkmaktadır. Burada Rus uyruklu kişiler arasındaki davalarda Rus konsoloslarına muhakeme yetkisi verilmiştir. Ama hadisenin içinde herhangi bir Osmanlı tebaası bulunduğu mahalli mahkemelerin salâhiyeti titizlikle korunmuştur. Şu halde gösterdiğimiz gerekçelerden de anlaşılacağı üzere, Belçika Osmanlı Devleti'ne karşı olan talebinde haksız bir mevkide bulunmaktadır. Belçika hükümetinin yapabileceği şey ancak, şimdiye kadar talep vukubulmamış bir husus için Osmanlılardan izin istemek olabilirdi. Bunun yanında adaleti tam anlamıyla yerine getireceği konusunda da güvence verilebilirdi. Halbuki bazı gazetelerimizde çıkan yazıların ve tertiplenen mitinglerin etkisi altındaki Belçika hükümetinin Jorris meselesinde adil olabileceği intibahı edinmek mümkün değildir²⁹.

Görüldüğü üzere Belçika, yapmış olduğu girişimle Osmanlı Devleti'nin adli mekanizmasına müdahale etmek gibi hatalı bir davranış içine girmektedir. Bu konudaki haksızlığının kendi hukukçuları tarafından da ortaya konmuş olması bunun bir göstergesidir. Belçika'nın küçük bir ülke olmasına rağmen takınmış olduğu bu müdahale edici tavır günümüzde de bazı Avrupa ülkeleri tarafından tekrarlanmaktadır. Aslında Osmanlı Devleti'nin, hıristiyanların kendi aralarındaki meselelere karışmamak için tek taraflı olarak bahsettiği hukuki imtiyazlar geçen zaman içinde zayıflayan devletin aleyhine işlemeye başlamıştır. Dolayısı ile bu hakkın ecnebiler tarafından sık sık suistimal edildiği görülmektedir. Belçika'nın yaptığı da bundan başka bir şey değildir. Osmanlı Devleti ise hukuk sınırları içinde Belçika'ya gerekli cevabı vermekten geri kalmamıştır. Nitekim bu defa 1 Şubat 1906 tarihinde yine Hariciye Nezareti aracılığı ile Belçika sefaretine gönderilen cevabı yazıda ana hatları ile şu hususlar vurgulanmıştır: "1838 muahedesinin Belçika'ya ait tasdiknamesinin Fransızca metninden kaynaklanan bir delile dayanan Belçika hükümeti, kendi tebaasına Osmanlı hükümetince bazı fevkalâde imtiyazlar bahş edilmiş gibi aslı olmayan bir tavır takınmaktadır. Halbuki Bâbiâli kendini sadece kendi taahhütlerinden sorumlu tutmaktadır. Dolayısı ile yabancı bir devletin aslına uygun olmayan tercüme bir muahede metnine dayalı iddiaları kabul edilemez. Belçika'nın elinde bulunan ve tasdik-i âli'den geçmemiş muahede metni ile Türkçe metin arasında farklılık söz konusu ise geçerli kabul edilecek nüsha Türkçe olandır. Türkçe nüshada ise ceza davaları söz konusu olduğunda Belçika'ya hiç bir şekilde yargılama hakkı tanınmamaktadır. Yalnızca diğer frenklerde olduğu gibi Belçikalılara da bir konsolos memuru bulundurma hakkı verilmektedir. Buna karşılık

²⁹ BOA, *İrade Hususi*, 22 Z 1323, 48 numaralı belgede bulunan *Conservateur de l'Épargne* Gazetesinin kopyası.

konsoloshanelerin yargılama yetkisinin 1838 yılına kadar tedrici olarak genişlediği konusundaki iddianız hiç bir delile dayanmamaktadır. Eğer ileri sürdüğünüz gibi karma suçlarda bütün Avrupa konsolosluklarının yargılama yetkisi var idiyse, bu derece önemli bir konuda Avrupa hükümetlerinin hiç bir resmi mukavele yapmadan bu haklarından vazgeçtiklerini nasıl isbat edebilirsiniz? Yine bunun gibi Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Anadolu vilâyetlerinde yürürlükte olan yargılama hakkını Trablusgarp vilâyetinde de uygulamak için Fransa, İngiltere ve İtalya hükümetleriyle yapmış olduğu protokole karşı nasıl bir gerekçe göstereceksiniz? İşin aslı şudur ki, çok eskiden beri karma işlenen suçlarda yabancılar Osmanlı mahkemelerinin yargılama yetkisine tabi olmuşlardır. Dolayısı ile Belçika hükümetinin diğer milletlere uygulanan muamelelerden daha fazla bir talepte bulunabilmesi mümkün değildir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yargılama yetkisiyle ilgili olarak 1880 yılında çıkarılan (Tahkikat-ı Cinaiyeye Kanunnamesi) hakkında yabancı elçiliklerle teati olan görüşmelerde bu elçilerin hiç bir itirazda bulunmamaları da önemli bir delil değil midir? İster adi bir cürümden, ister hakiki bir cinayetten ibaret olsun, Osmanlı mahkemelerinin yargılama yetkisi hakkındaki esas kaide asla değişmez. Şimdi, Avrupa hükümetlerinin bu ana kadar talep etmedikleri bir imtiyazı Belçika hükümetinin istemeye teşebbüs etmesi şaşırıcı olmaktadır. Jorris işine dair sizinle yaptığımız şifahi görüşmede icra etmiş bulunduğum beyanata hiç bir şey ilave etmek istememekle beraber, şurasını ihtardan geri kalmam. Eğer bu görüşmede Osmanlı yargı yetkisine yönelik en küçük bir itirazınızı hissetmiş olsaydım, mülakatımız sırasında bunu çok şiddetle protesto ederdim³⁰. Hariciye Nazırı bu gerekçeleri öne sürdükten sonra suç işlediği için Osmanlı mahkemelerince cezalandırılıp yine bu cezalarını Osmanlı tevkifhanelerinde tamamlayan Fransız, Rus, İngiliz, İtalyan ve Avusturya uyruklu yabancıların bir listesini de Belçika'ya sunmuştur³¹.

Meselenin bundan sonraki safhası beklenmedik bir sonla noktalanmıştır. Bilindiği üzere II. Abdülhamid idam cezasından hoşlanmazdı. Dolayısı ile hayatına kasetmiş olmasına rağmen Jorris'i affetmiştir. Fakat bunu Belçika istediği için değil, kendi şahsi iradesi o yönde tecelli ettiği için yapmıştır. Hatta affetmenin ötesinde Jorris'e bir takım ihsanlarda bulunmuş ve O'nu Osmanlı Devleti hizmetinde de kullanmıştır.

³⁰ Aynı numaralı belge, lef 6.

³¹ Aynı numaralı belge, aynı yer.

İNGİLİZLERİN HİCAZ İSYANINA MADDİ YARDIMLARI

METİN HÜLAGÜ*

A. Arabistan'ın Siyasi Durumu

Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasında yer alıp bünyesinde kesif bir Arap nüfusu barındıran, ayrıca coğrafi konumu itibarıyla da savaş açısından oldukça önemli bir durum arz etmekte olan¹ Arabistan, Birinci Dünya Savaşı arifesinde duygu ve lisan açısından birlik içerisinde olmakla birlikte siyasî yönden sadece guruplara ayrılmakla kalmamış, fakat aynı zamanda birbirine muâriz kabileler arasında mücâdele alanı hâline de gelmiştir. Arabistan aynı zamanda askerî açıdan küçümsenecek bir yapıda olmamakla birlikte müşterek bir Arap hareketini gerçekleştirecek lider ve önderden yoksun bulunmaktaydı².

Aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle savaş kamplarına ayrılmış olan Araplar kendilerine, ister Müslüman ve isterse Müslüman olmayan her kim tarafından olursa olsun yapılacak müdâhaleden hoşnutluk duymamaktaydılar. Ayrıca icra edilmişinde hiçbir şart kabul etmeyen ve adeta kutsal bir vazife halini almış olan kan davaları ile geleneksel özgürlüklerine bağlı kalmaya çalışmışlardır³. Bu ve sair nedenlerden dolayı Araplar Merkezî Arabistan'da Birinci Dünya Savaşı öncesi "İbn Suud" ve "Râşidiler" olmak üzere iki idarî kısma ayrılmışlardı⁴.

Kızıldeniz'in doğu yakasında İmam Yahya, Mehmed Nâsır Paşa, Hicaz boyunca Osmanlı ordusunun denetimi altında tuttuğu ve etkilediği aşiretler, Şammar bölgesine hâkim olan Emir İbn Reşid ve Irak'ta Acemi Sa'dun Bey

* Yrd.Doç.Dr. M. HÜLAGÜ, Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, KAYSERİ.

¹ Zeine N. Zeine, *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism, Beirut 1958* s. 98.

² Kürkçüoğlu, Ömer: *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi 1908-1918*, Ankara 1982, s. 92.

³ Steiner, M.J.: *Inside Pan-Arabia*, Chicago 1947, s. 53.

⁴ Glubb, Sir John Bağıt: *Britain and the Arabs. A Study of Fifty Years 1908 to 1958*, London 1959, s. 60.

ve Uceymî Paşalar Mısır ve Kızıl Deniz'i çevreleyen bir hilal teşkil etmekle dikkati çekmekteydiler⁵. Osmanlı taraftarı bu Arap liderlerine mukâbil olarak Hicaz'ın güneyinde, takriben 550 km. uzunluğundaki Asir adı verilen dağlık bölge zâhirede Osmanlı Devleti'ne bağlı olmasına rağmen fiilen tam bir bağımsızlık içerisindeydi⁶ ve 1908 yılından beri Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hâlini sürdüren Fas Şeriflerinden birinin torunu olan Seyyid İdris adındaki bir Mehdi'nin hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Seyyid İdris dışarıdan, bilhassa İtalya ve İngiltere'den yardım görmekteydi. Uzun bir süre Seyyid İdris uğraşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti 1911 yılından itibaren artık Mehdi ile uğraşamaz duruma gelmişti. Seyyid İdris savaş sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı açıkça bir tecavüzde bulunmamışsa da gizli den gizli İhtilaf devletleri ile olan münâsebetlerini sürdürmüştü⁷.

Orta Arabistan'da uzun bir zamandır hüküm süren ve Vehhâbî mezhebine mensup olan Necid Emiri Ibn Suud ise çok eskiden beri İngiltere ile gayet uyumlu bir siyâset izleyerek İngilizlerden gerek maddî ve gerekse cephane ve subay gibi askerî yardım görmüş ve Osmanlı Devleti için sürekli problem olmuştu⁸. 1899'dan beri İngiltere ile anlaşma ilişkisi içerisinde olan Kuveyt lideri Şeyh Mübârek İbn Sabah ise bu devlet ile sıcak ilişkiler kurmuştu⁹.

Asir'in güney sınırından Şeyh Said'e kadar veya Aden - İngiliz bölgesi hududuna kadar uzanan ve peygamber soyundan gelen -seyid âilesinden-imamlar tarafından idâre olunan Yemen, Osmanlı Devleti tarafından bir çok kez fetholunmuş, fakat coğrafi olarak dağlık olan iç kesimlerde otorite sağlamada güçlüklerle karşılaşılmasından dolayı her defasında mevziî ayaklanmalar neticesi geri çekilmek zorunda kalınmıştır. 1904-1905 yıllarında vuku bulan zorlu çarpışmalar neticesinde bu bölgede otoriteyi temin etmenin zorluğunun ortaya çıkması üzerine Sultan II. Abdülhamid bu bölgeyi İmam

⁵ *Public Record Office, Londra, Foreign Office Archives: 141/828/4343. 181777, July 13, 1920.* Bundan sonra F.O. diye gösterilecektir. Koloğlu, Orhan: *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya Lideri: Ahmet Şerif Süleyman Baruni*, Ankara 1981, s. 15 vd.

⁶ Koloğlu, Orhan, a.g.e., s. 151.

⁷ F.O.: 141/828/4343. 181777, July 13, 1920; Antonius, George: *The Arab Awakening*, London 1955, s. 146; Larşer, M.: *Büyük Harbde Türk Harbi*, (Ter. Mehmed Nihad), c. 3, İstanbul 1927, s. 29; Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı...*, s. 70-72.

⁸ D.G. Hogarth: *Arabia*, Oxford 1922, s. 130; Pomiankojiski, Joseph: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü. 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, (Ter. Dr. Kemal Turan), İstanbul 1990, s. 153; Antonius, a.g.e., s. 146.

⁹ Antonius, a.g.e., s. 146.

Yahya'nın fiili denetimine bırakmayı düşünmeye başlamıştı. Yemen en son Mareşal Ahmet İzzet Paşa tarafından 1912 yılında zaptolunmuş ve İmam Yahya ile bir anlaşma yapılmıştır. İmam Yahya Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne bağlılığını devam ettirmiş, fakat İngilizlerin Kızıl Deniz'de mutlak bir surette hakimiyet kurmalarından sonra Türklerle olan irtibatını kesmişti¹⁰. Fakat 1908'den sonra idâreyi ele alan İttihat ve Terakki Partisi Sultan II. Abdülhamid'in bu düşüncesini millî itibâra aykırı bularak bu bölgede yeniden mücâdele ve mukâvemet girişmiş, ancak 1911 Ekimi'nde anlaşmaya varmak için kararlaştırılan barış şartlarında daha evvel Sultan II. Abdülhamid tarafından ortaya konmuş olan aynı çözüme razı olmuştu¹¹.

İngiltere'nin nüfusunun hemen hemen tümünün Müslüman olduğu Arap yarımadasındaki bu başarısı onun yıllardır İran Körfezi etrafındaki Arap kabile liderleriyle iyi ilişkiler içerisinde olmasına dayanmaktaydı¹². Hindistan yolunu emniyet altında tutmak endişesi ile Aden'i kendi muhâfazaları altına alan İngilizler Aden cihetindeki Lihac Sultanı, Hadramut dolaylarındaki küçük kabile şeyhleri, Umman Sultanı Muskat, Piran sâhilinde bulunan kabile reisleri, Bahreyn Adaları Sultânı, Kuveyt Sultânı ve sâire olmak üzere Babu'l-Münedeb ve Hürmüz Boğazı arasındaki tüm küçük Arab kabile reislerini himâyelerinde toplamışlardı. Bu kabile liderlerine iâşe ve silah yardımında bulunmuşlar, fakat bu yardımlarına mukâbil onlardan da topraklarına hiçbir yabancı devleti sokmama taahhüdünü almışlardı¹³.

Böylece Arap yarımadasında önde gelen beş liderden İbn Reşid ve İmam Yahya faal bir şekilde Osmanlı-Alman devletlerinin yanında yer alırken İngilizlerin va'dlerine kanmış olan Şerif Hüseyin, İbn Suud ve İdrisî ise İtilaf devletleri saffına kaymışlardı¹⁴.

Hicaz'ı egemenliği altında bulundurduğu sırada Osmanlı Devleti'nin burada takip etmiş olduğu politika, bir taraftan askerî kuvvete başvurmak iken diğer taraftan da ekonomik yardımda bulunmak olmuştur. Çapulcu kabilelerin muhtemel hareketlerine meydan vermemek için Hicaz'da önemli bir garnizon bulundurmuş ve bunu çeşitli malî yardımlarla desteklemiştir.

¹⁰ Antonius, *Arap Awakening.*, s. 152; Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı...*, s. 70-72.

¹¹ Kürkçüoğlu, *aynı eser*, s. 70-72.

¹² Steiner, M.J., *Inside Pan-Arabia*, s. 53-54.

¹³ Larşer, *Büyük Harbde...*, c. 3, s. 28; Steiner, *aynı eser*, s. 53-54.

¹⁴ Antonius, *a.g.e.*, s. 146.

Hicaz'da garnizon bulundurmanın imkansızlığı inancında olan İngiltere ise Şerif Hüseyin'in bedevilere karşı koyabilmesi ve Hac yolunu açık tutabilmesi için Hicaz Hükümetine aylık ödemelerde bulunmuştur¹⁵.

Osmanlı Devleti'nin İtilaf devletlerine karşı savaş açmasından sonra İngiltere mevcut anlaşmazlıklardan istifade ederek Mekke Şerifi Hüseyin'e İbn Suud ve İdrisi'ye kendilerini Osmanlı Devleti'ne sadakatte bulunmaktan vazgeçirip İtilaf devletleri ile kader birliğinde bulunmaya ikna edecek vaadlerde bulunmuştu¹⁶. Aynı zamanda Bahreyn, Kuveyt, Muskat ve diğer şefliklerle anlaşmalar yapmış ve bu anlaşmaları bol miktarlarda dağıttığı altınlarla da sağlamlaştırmıştı¹⁷.

İngiliz yanlısı bu liderler arasında en tesirli ve kuvvetli olanı şüphesiz ki Mekke Şerifi Hüseyin bin Ali idi. İttihat ve Terakki yöneticilerinin ataması ile göreve gelmiş olmasına rağmen Şerif Hüseyin'in Peygamber soyundan gelmesi kendisine Arap dünyasında mühim bir mevki kazandırmaktaydı¹⁸. Bu siyâsî avantajının farkında olan Şerif Hüseyin, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Hicaz'da bağımsız bir Arap krallığı kurma emeline kapılmış, fakat para, silah ve benzeri madde ve malzemelere olan ihtiyâcından dolayı belirli bir süre sessiz kalmayı tercih etmek zorunda kalmıştı. Bu arzu ve emellerinden dolayıdır ki, kendileri tarafından göreve getirilmiş olmasına rağmen, siyâsî görüş ve fikirleriyle İttihat ve Terakki yöntemine ters düşmüş, dolayısıyla da İttihatçı liderler tarafından Araplar için öngörülen plan ve programın uygulanmaya konmasında fazla bir başarı elde edilmemişti¹⁹.

Şerif Hüseyin bağlı bulunduğu Osmanlı idâresine karşı bu doğrultuda bir tutum sergilemesine mukâbil Avrupa devletleri ve bunlar içerisinde özellikle İngiltere'ye karşı gayet iyimser ve tatminkâr bir politika izlemiştir. İstanbul'da bulunduğu sıralarda mezkur devlet temsilcileri ile temaslar kurmuş olan Şerif Hüseyin, Mekke şerifi olduktan sonra bu münâsebetlerini

¹⁵ F.O.: 141/828/4343. 181777, July 13, 1920.

¹⁶ Aynı vesika.

¹⁷ Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı...*, s. 77.

¹⁸ Bullard, Sir Reader, *Britain and the Middle East, From the Earliest Times to 1950*, London 1951, s. 74; Marlowe, John: *Arab Nationalism and British Imperialism*, London 1961, s. 20.

¹⁹ *India Office Library and Records, Londra: L/P&S/18/8200-220*. Bundan sonra kısaca IOR diye gösterilecektir.

Hicaz'da yaşayan Türkler tarafından şikâyet konusu olacak derecede de iletmiş²⁰.

İngiltere'nin Şerif Hüseyin ile olan müzâkerelerine geçmeden evvel Şerif'in şahsiyeti ve siyasî görüşü hakkında kısaca bilgi vermek sanırız faydalı olacaktır.

B. Mekke Şerifi Hüseyin Bin Ali, Şahsiyeti ve Siyasi Fıkrıyatı

İmâra âilesine mensup olan Şerif Hüseyin bin Ali Mekke'de doğdu. Uzun bir süre Sultan II. Abdülhamid'in bir nevi mecburî misâfiri olarak İstanbul'da yaşadı²¹. Esasen II. Abdülhamid, hakkında devlete karşı menfi bir girişimde bulunabileceği kanaatine sahip olduğu Şerif (o vakitler emir olan) Şerif Hüseyin'i bu sûretle İstanbul'da murâkabe altında tutmuş oluyordu²².

İstanbul'da ikâmet ettiği yıllar zarfında bir Türk hanımı ile evlenen Şerif Hüseyin'in bu evlilikten dört oğlu olmuş ve orada büyümüşlerdi²³. İlimli bir karaktere sahip olan Şerif Hüseyin iyi bir eğitim görmüştür. Dinî konularda ve İslam edebiyatında oldukça kâbiliyetli biridir. Uzun bir süre İstanbul'da kalışı kendisine siyaset bilgisi kazandırmış, büyük siyaset adamları ve düşünürler ile irtibat kurmasını sağlamıştır. Cömert, iyi kalpli ve liberal biri olan Şerif'in mütekebbirliği yoktur. Araplar arasında seleflerine nisbetle daha büyük bir itibara sahiptir.

Uyanık olmakla birlikte Şerif'e Türkler genelde fazla hürmet göstermemişlerdir²⁴ denilebilir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki yöneticileri tarafından Şerif olarak tayin edilen Emir Hüseyin 1908 yılı nihâyetinde Mekke'ye dönmüştür²⁵.

Şerif Hüseyin, Cihâd-ı Ekber'in dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'nın başarısına ulaşması noktasında mutlak değilse de gayet mühim bir role ve kouna sahipti. Bu ehemmiyetinden dolayı da gerek İtilaf devletleri ve gerekse

²⁰ IOR: L/P&S/18/8200-220.

²¹ Aynı vesika; Glubb, *Britain and the Arabs...*, s. 57; John Marlowe *Arab Nationalism and British Imperialism*, s. 20; Kürkcüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı...*, s. 68.

²² Kürkcüoğlu, aynı eser s. 68.

²³ Larşer, *Büyük Harbde...*, c. 3, s. 29; J. Marlowe, *a.g.e.*, s. 20.

²⁴ Larşer, *a.g.e.*, c. s. 29.

²⁵ Glubb, *Britain and the Arabs*, s. 57; Allen, Richard: *Imperialism and Nationalism in the Fertile Crescent. Sources and Prospects of the Arab-Israil Conflict*, Oxford 1974, s. 156; Kürkcüoğlu, *Osmanlı Devletine karşı...*, s. 70.

Merkezî devletler tarafından kazanılmak istenmişti. İtilaf devletleri açısından Şerif Hüseyin, diğer Arap liderlerine nisbetle iki noktadan önem arz etmekteydi: İlki, yarımada bulunan Osmanlı kuvvetlerinin merkezinde stratejik avantajlara sahip bir konumda bulunması idi. Bu durumu itibâriyle Arap kabilelerden oluşturacağı bir kuvvetle Osmanlı kuvvetlerini merkezden vurabilir ve kuzeyle irtibat kurarak Asir ve Yemen'de bulunan Osmanlı garnizonlarını saf dışı bırakabilirdi; ikincisi ise Peygamber soyundan gelmekle Araplar nezdinde sâhip olduğu hürmet ve prestijdi²⁶.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin hilafet makamını elinde bulundurması, özellikle İngiltere ve Rusya gibi sömürgelerinde yoğun Müslüman nüfusu barındıran Batılı devletleri öteden beri rahatsız etmişti. Bu durum ise tabîi olarak kendilerini Osmanlı halifesinin siyâsî gücüne karşı bir güç oluşturacak olan Arabistan'da yeni bir halife çıkarmak ve yeni bir hilâfet merkezi oluşturmak fikrine götürmüştü²⁷. Sistematik bir denge siyâseti takip eden²⁸ İngiliz devlet ricâli, oluşturulacak bir Arap Hilâfeti ile idâreleri altındaki Müslümanların Osmanlı halifesine karşı olan sadâkatlerinde bir sarsıntı ve kopma meydana getirilebileceğini düşünmekteydiler²⁹. Bu sebeplerdir ki İngiltere *Arap Halife* fikrini kendi siyâsî gâyelerine ulaşma yolunda kullanmaya çalışmış ve Mekke şerifliğinin ve Kureyş soyundan gelen Hüseyin bin Ali âilesi yönetiminin uzun bir geçmişe dayanması dolayısıyla Mekke Şerifi Hüseyin'i kendi menfaatleri için Osmanlı hilâfetine karşı en uygun rakip olarak görmüştü³⁰. İngiltere, kendi askerî ve sivil kontrolü altında tutup müttetiği olacak, Mekke'de yeni bir hilâfet merkezini oluşturmakla Afrika ve Asya'da idâresi altında bulunan Müslüman teb'anının kendisi için tehlike arzemesini ortadan kaldıracak, aynı zamanda Arabistan'da nihai hâkimiyetini tesis de etmiş olacaktı. Böylece yeni bir hilâfet merkezinin tesisi ile İslamî saygınlığını yitiren Osmanlı Devleti ise zararsız hale getirilmiş olacaktı³¹.

²⁶ Antonius, *The Arab Awakening*, s. 139-140; Glubb, *Britain and the Arabs*, s. 59; Steiner, *Inside Pan-Arabia*, s. 55-56.

²⁷ Prasad, Yuvaraj Deva: *The Indian Muslims and World War I. Frase of Disillusionment with British Rule 1914-1918*, New Delhi 1985, s. 101.

²⁸ Larşer, *Büyük Harbde...*, c. 1, s. 13.

²⁹ Elie Kedourie, *England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921*, s. 52, Hassocks, Sussex 1978; Farah, Caesar: *The Islamic Caliphate and the Great Powers: 1904-1914*, in: *Studies on Turkish-Arab Relations, Annual 1987-2*, İstanbul 1987, s. 42.

³⁰ Larşer, *Büyük Harbde...*, c. 1, s. 140-141; Prasad, *The Indian Muslims...*, s. 101; Farah, *a.g.e.*, s. 42.

³¹ Prasad, *a.g.e.*, s. 100; Farah, "The Islamic Caliphate...." s. 38, 46.

Bu gâyenin tahakkuku için bölgedeki İngiliz nüfusu planlı bir şekilde kullanılmaya çalışılmış ve Arap kabile reislerini halifenin Cihâd-ı Ekber davetine katılmamaya ikna edebilmek için İngiliz hazinesinden gelen çil çil sarı altın liralara dağıtmıştır³². Siyâsî alanda ise Osmanlı padişahlarının halifelîğinin Araplar tarafından hiçbir zaman için itirazsız kabul edilmediği belirtilmiş ve bu iddiâyâ karşı zaman zaman Arabistan dâhilindeki Araplar tarafından gerektiğinde silahla karşı koymak da dahil Osmanlı hilâfetine muhâlefet edildiği belirtilmiştir. Ayrıca Osmanlı padişahlarının halifelîğinin tamamiyle fetihlere dayandığı, kılıç zoru ile elde edildiği ve 1517 tarihine kadar bu müessesenin Abbasîlerde bulunduğu, Yavuz Sultan Selim'in Memlûklülere Mısır, Suriye, Mekke ve Medine'yi aldığı ve son Abbâsî idarecisini halife ünvanını kendisine vermek zorunda bıraktığı ve dolayısıyla Osmanlı hilâfetine mâzisinin çok yeni olduğu ifade edilmekte³³, Irak ve Hicaz'daki Arap kabileleri arasında bağımsızlıklarını elde etmek suretiyle aralarındaki seçkin âilelerden birini başlarına *kral* olarak seçebilecekleri propagandası yapılmaktaydı³⁴.

Şerif Hüseyin'in *Arap Kralı* olma emeli peşinde olduğunun farkında olan İngiliz dışişlerindeki bazı görevliler onun tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı ortaya konacak bir isyan hareketinin İngiltere ve müttefiklerine zafer yolunu açacağını³⁵, sosyal ve psikolojik açılardan kendilerini çok iyi bir şekilde tanıdıkları Arap halkının ise böyle bir harekete müsbet bir cevap vereceklerini rapor etmişlerdi³⁶. Gerek dışişlerinden gelen bu yöndeki raporlar ve düşünceler ve gerekse Arapların İttihad ve Terakki Partisi idâresinin bazı uygulamalarından rahatsız olması ve bu uygulamalara zaman zaman karşı koyması İngilizleri Şerif Hüseyin'i kullanmak suretiyle Osmanlı kuvvetlerine dâhilden saldırıda bulunma fikrine götürmüştür³⁷. Vuku bulacak böyle bir hareket neticesinde mukaddes yerlerin elde edilmesi ile Kızıl Deniz sâhili Türk-Alman İttihâd-ı İslâm propagandasının hareket merkezi olmaktan çıkacak, Osmanlı hilâfetine mânen bağlı olan Mısır ve Hint ordusundaki

³² Steiner, *Inside Pan-Arabia*, s. 53.

³³ Prasad, *a.g.c.*, s. 100-101.

³⁴ Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1969, s. 186.

³⁵ T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom a Triumph*, London 1949, s. 26; Sharabi, H.B.: *Governments and Politics of the Middle Eastern in Twentieth Century*, Westport, Connecticut 1987, s. 112.

³⁶ Lawrence, *aynı eser*, s. 26.

³⁷ Zeine, *Arab-Turkish Relations...*, s. 98.

Müslüman unsurlardan gelebilecek tehlike giderilecek ve muhtemelen Osmanlı Padişahı *Hâdimu'l-Haremeyn* ünvanı ile hilâfet nüfuzunun bir kısmını kaybedecekti³⁸.

Başlangıç olarak Şerif Hüseyin tarafından önerilen Osmanlı kuvvetlerine karşı cephe oluşturma fikrinin³⁹ tahakkuku için Şerif'in oğlu Abdullah, savaşın henüz arifesinde buldukları bir sırada bir İngiliz-Şerif Hüseyin ittifakı oluşturulması için Şubat 1914'de Kâhire'deki İngiliz otoriteleriyle konunun müzâkeresi için ilk temasları başlatmıştı. Fakat bir anlaşmaya varmak ümidi ile asıl görüşmeler savaşın başlamasından on ay sonra tahakkuk ettirilebilmişti. Kâhire'deki İngiliz otoriteleri Hâlîfe'nin ilan ettiği Cihâd-ı Ekber davetine icâbetten vazgeçirmek ve mümkünse muhâlefette bulunmasını sağlamak üzere Şerif Hüseyin ile müzâkerelere koyulmuştu⁴⁰. Bu müzâkerelerde Şerif Hüseyin İngiltere'nin, kuzeyde Mersin-Adana hattından başlayarak doğuda İran Körfezi'ne, güneyde Hindistan Okyanusu'na ve batıda Kızıl Deniz'e ulaşan ve Akdeniz sâhilinden tekrar Mersin'e yayılan bir alanı kapsayan bağımsız bir *Arap Hilâfeti (Krallığı)*'nin garanti edilmesi halinde anlaşmaya varılabileceğini belirtmiş⁴¹, İngilizler'den gerekli garanti ve yardımı elde etmeden herhangi bir isyan hareketinde bulunmaktan şiddetle sakınmış⁴², fakat bir taraftan da oğlu Faysal'ı Suriye, Irak ve İstanbul'a göndererek genel kanaati tespite ve taraftar toplamaya çalışmıştı⁴³.

Kitchner-Şerif Abdullah görüşmeleri ve Şerif Hüseyin-Sir Henry McMahon arasında cereyan eden mektup telâtileri neticesinde⁴⁴ Şerif Hüseyin ve taraftarlarının Türk-Alman ittifakına karşı İngiltere saffında yer alması hâlinde *Şeriflik* ünvanı ve ona taalluk eden hakların İngiltere tara-

³⁸ Sharabi, H.B., a.g.e., s. 112; Larşer, *Büyük Harbde...*, c. 3, s. 35; Kürkcüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı...*, s. 77.

³⁹ Bullard, *Britain and the Middle East*, s. 74.

⁴⁰ John Marlowe, *Arab Nationalism and British Emperrialism*, s. 20; Sharabi, a.g.e., s. 110-111.

⁴¹ Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman-1913-1919*, New York 1973, s. 211; Carl Brockelmann, *History of the Islamic Peoples*, London 1982, s. 472; Steiner, *Inside Pan-Arabia*, s. 56-57; Glubb, *Britain and the Arabs*, s. 59-60; Marlowe, John, a.g.e., s. 21; Feridun Kandemir, *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler, Medine Müdafaası*, İstanbul 1974, s. 39.

⁴² Karlowe, *Arab Nationalism and British Emperrialism*, s. 20; H.B. Sharabi, *Governments and the Politics...*, s. 110-111.

⁴³ Gaury, Gerald de, *Rulers of Mecca*, London 1953, s. 268; Elie Kedourie, *England and the Middle East*, s. 36; D.G. Hogarth, *Arabia*, Oxford 1922, s. 132.

⁴⁴ Zeiner, *Arab-Turkish Relations...*, s. 104.

findan garanti edileceği ve ülkesinin herhangi bir dış tecâvüze uğraması durumunda müdâfaa olunacağı belirtilmiştir⁴⁵. Hicâz'da bağımsız bir *Arap Krallığı* kurma ve *Arap Hilâfeti* oluşturma arzusunda olan Mekke Şerifi Hüseyin bin Ali⁴⁶ için İngilizlerin siyasi vaadleri kendisine, idâri ve siyâsi açıdan zaman zaman anlaşmazlığa düştüğü Osmanlı Devleti'nin İttihâd-ı İslâm devletinden çok daha câzip gelmişti⁴⁷.

Netice olarak kendilerinin yalnızca Allah, Peygamber ve Halife'ye bağlı olduklarını beyân eden Şerif Hüseyin, İttihad ve Terakki yönetimini halifeyi görevinden almak, dinsiz olmak ve İslam'a ters olan hareketlerde bulunmakla suçlamış ve isyân hareketini başlatmıştı⁴⁸. Bâbiâli bu iddiâların mesnetsiz olduğuna dâir derhal karşı fetvâlar çıkarmışsa da fazla bir başarı elde edememişti⁴⁹. Mâlî ve askerî yardımlarının yanında ihtilal ve isyân çıkarmakta gayet yetenekli İngiliz ve Fransız ajanlarının⁵⁰ çalışmaları ile Şerif Hüseyin liderliğindeki Hicaz isyânı 5 Haziran 1916'da Mekke'de patlak vermiş, iki gün sonra ise Hicaz'ın bağımsızlığı, kendisinin ise *Hicaz Kralı* olduğu ilan edilerek Arap yarımadası da askerî operasyonlara dâhil edilmişti⁵¹.

5 Haziran 1916 tarihinde Osmanlı Devleti'ne karşı isyân eden Şerif Hüseyin, dinî ve siyasi bir mâhiyet taşıyan bu isyânına halkın desteğini elde etmek üzere yayınlamış olduğu iki beyannâmesinde, sebep olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin devlet işlerindeki kötü idâresini; Osmanlı saltanatı ile bütün Müslümanların arasında yegâne bağı oluşturan *Allâh'ın Kitabı* ve *Rasulullâh'ın Sünnetini* ihlâlâle cüret etmelerini; Rasulullâh'ın hayâtını *İcdihâd Gazetesi*'nde ağza alınmayacak tabirlerle tahkirde bulunmalarını ve mirasta eşitliği terviç etmek gibi Kur'an âyetlerini ilgâdan çekinmemelerini; bunlara ilâve olarak Ramazan'da askerlerin oruç tutmalarını yasaklayarak

⁴⁵ Hogarth, a.g.e., s. 133.

⁴⁶ Steiner, *Inside Pan-Arabia*, s. 59; Prasad, *The Indian Muslims...* s. 99.

⁴⁷ Morge Berger, *The Arab World Today*, London 1962, s. 342; Constantine K. Zurayk, *The National and International Relations of the Arab States*, in: Near Eastern Culture and Society, ed. by T. Cuyler Young, Princeton, New Jersey 1951, s. 208.

⁴⁸ F.O.: 881/9858, May 1911; Hans Kohn, *History of Nationalism in the East*, London 1929, s. 283; Prasad, a.g.e., s. 102; Koloğlu, *Mustafa Kemal'in Yanında...*, s. 5.

⁴⁹ Koloğlu, *Mustafa Kemal'in Yanında...*, s. 5.

⁵⁰ Zeine, *Arab-Turkish Relations...*, s. 104, 115.

⁵¹ Zeine, a.g.e., s. 104, 115; Prasad, *The Indian Muslims...*, s. 100, 105 vd.; Larşer, *Büyük Harbde...*, c. 1, s. 141; Steiner, *Inside Pan-Arabia*, s. 59; Hans Kohn, *History of Nationalism in the East*, s. 283; D.G. Hogarth, *Arabia*, s. 130.

İslamiyet'in beş esasından birini yıkmaya kalkışmalarını; hâlifenin bütün haklarını gasp etmelerini; Araplardan ileri gelen kimseleri asmalarını ve mukaddes yerlere hürmet ve saygı yerine alayla mukâbelede bulunmalarını göstermiş ve Arap halkından kendisine destek vermelerini istemiştir⁵².

C. Şerif Hüseyin'e Yapılan Maddî ve Askerî Yardımlar

Şerif Hüseyin Hicaz'da gerçekleştirmeyi planladığı isyan hareketi ile iki amaca varmayı hedeflemekteydi. Buna göre evvela Mekke, Medine ve çevresinde bulunan Osmanlı askerlerini buradan atacak ve daha sonra da diğer Arap kabile liderlerinin de yardımı ile Türkleri tümü ile Arap yarımadasından çıkaracaktı. İkinci olarak da Arap milliyetçiliğinin merkezini oluşturmak üzere Hicaz'da bağımsız bir Arap Devleti kurmayı düşünmekteydi. Ona göre kurulacak bu devlet zamanla Müslümanlar tarafından tanınacaktı. Zaten İngiltere hükümeti de gayet ısrarlı ve alenî bir şekilde (yazılı olarak) *Arab Hilafetini* yeniden tesis etme arzusunda olduğunu ifade etmiş ve neticede Şerif Hüseyin ile isyan etmesi konusunda müzakerelerde bulunmuş ve anlaşmaya varmıştı⁵³.

İngiltere Hicaz isyanını başlatmakla esasen ağır bir malî harcama altına girmişti. Acil ve gerekli bir takım siyasî ve askerî sebeplerden dolayı Şerif Hüseyin'e yapılan normal ödemelere ilaveten ek ödemelerde bulunmuştu. Fakat isyan yolu ile elde ettiği siyasî ve askerî kazanç kendisine hem oldukça ucuz gelmiş ve hem de isyan için yapılan yatırımın fevkinde olmuştu⁵⁴.

Şerif Hüseyin'e maddî yardımda bulunulması konusu evvela, Kahire'de bulunduğu bir sırada Şeyh Fuad el-Hatib'in aracılığı ve daha sonra da Şerif Hüseyin'in İngiltere'nin Cidde'deki temsilciliği ile olan muhâbereleri neticesinde kararlaştırılmıştı⁵⁵.

Şerif Hüseyin ve diğer Arap kabile liderlerine yapılan tüm ödemeler ve askerî malzeme tutarları yeni kurulan Arap Krallığı bütçesinden geri alınmak üzere, devlet yardımı, kabile vergisi ve sâir adalar altında verilmiş⁵⁶, aylık

⁵² Larşer, a.g.e., c. 3, s. 45 vd.; Kürkcüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı...*, s. 116.

⁵³ F.O: 371/3048. XC 181904. 26 April 1917.

⁵⁴ Aynı vesika.

⁵⁵ Aynı vesika.

⁵⁶ Aynı vesika.

ödemelerin ve askerî teçizat ve donanımın miktarı İngiliz dışişleri uzmanlarının tavsiyeleri doğrultusunda yapılmıştır⁵⁷.

Tayin edilen aylık tahsisatlar ve sonradan uygulamaya konan ilave ödemeler Hindistan Rupisi, Mısır banknotları ve altın cinsinden olmuştur⁵⁸.

İngiliz Hükümetinin Şerif Hüseyin'e yapmış olduğu ödemeler tespit edebildiğimiz kadarı ile tarih itibarıyla, şöyledir:

Mart - Temmuz 1916 ayları arasında İngiliz hükümetince Şerif Hüseyin'e yapılan devlet yardımı:

1. 15 Mart 1916.....53.000 Sterlin.
Bu ödemenin 50.000 Sterlini Şerif'in askerleri için yapılmış ve askerî harcamalar olarak kabul edilmiştir.
3.000 Sterlin ise kabilelerin isyanını sağlaması yolunda Şerif Abdullah'a özel bağış olarak verilmiştir.
2. 28 Mayıs 1916..... 10.000 Sterlin.
10 Haziran 1916..... 50.000 Sterlin.
10.000 Sterlin Şerif Abdullah'a yapılmış, 50.000 Sterlin ise isyanı başlatması için Şerif Hüseyin'e gönderilmiştir.
3. 20 Haziran 1916..... 20.000 Sterlin.
Medine'deki askerî operasyonların sürdürülmesi için Şerif'in oğluna ödenmiştir.
4. 11 Temmuz 191650.000 Sterlin.
Gıda masrafı, Şerif ve oğlunun emri altındaki askerler ve bunları destekleyen kabileler için verilmiştir.
5. 16 Temmuz 191675.000 Sterlin.
Gıda masrafı, Şerif ve oğlunun emri altındaki askerler ve bunları destekleyen kabileler için verilmiştir.

Toplam: 258.000 Sterlin.⁵⁹

⁵⁷ F.O: 141/828/4343. 181777. 19 January 1920.

⁵⁸ Aynı vesika.

⁵⁹ Aynı vesika.

1918-1919 yıllarına ait ödeme çizelgesi ise şöyledir:

		Mısır'dan Akabe'ye Nich, Yenbu ve Cidde.	Cidde'de Tahvillerin satımından.	Akabe'deki tüccarlardan.
		Sterlin	Sterlin	Sterlin
Nisan	1918	201.400	21.000	2.600
Mayıs	1918	128.400	95.000	1.600
Haziran	1918	153.810	66.000	2.190
Temmuz	1918	182.000	10.000	8.000
Ağustos	1918	122.600	47.000	13.000
Eylül	1918	154.500	24.500	13.000
Ekim	1918	102.730	32.501	31.000
Kasım	1918	49.780	79.000	-
Aralık	1918	130.000	-	-
Ocak	1919	74.072	49.208	-
Şubat	1919	60.000	65.000	-
Mart	1919	89.500	28.500	-
Toplam:		1.448.992	517.709	71.390 Sterlin.

1919 yılının Ekim, Kasım ve Aralık aylarında yapılan ödeme miktarları ise şöyledir:

Ekim	1919	75.000 Sterlin.
Kasım	1919	50.000 Sterlin.
Aralık	1919	25.000 Sterlin.

Toplam: 150.000 Sterlin⁶⁰

⁶⁰ F.O: 371/3048. XC 181904. 10 July 1917.

Mısır'dan Yenbu'ya	Akabe ve Şam'a Gönderilen Miktar.	Kral ve Emir Adına Kahire'de Yapılan Ödemeler	Toplam
Sterlin.	Sterlin	Sterlin	Sterlin
-	-	-	225.000
-	-	-	225.000
-	-	3.000	225.000
-	-	-	200.000
12.000	-	5.200	200.000
-	-	8.000	200.000
-	15.469	18.300	200.000
-	71.220	-	200.000
-	70.000	-	200.000
-	73.720	3.000	200.000
-	73.000	2.000	200.000
-	70.076	11.923	200.000
12.000	373.485	51.423	2.475.000 Sterlin.

Yukarıda görüldüğü üzere Şerif Hüseyin'e yapılan ödemelerin toplamı aylık tahsisat ve ilavelerle birlikte 2.475,000 Sterlindir. Bu miktara Kuzey Operasyon Bütçesi'nden Akabe'ye gönderilen 255.000 Sterlin altın dahil değildir⁶¹.

Gerek Şerif Hüseyin'e ve gerekse diğer Arap kabile liderlerine aylık olarak tayin edilen miktarların ve ilave tahsisatların ödenmesi neticesi İngiliz altın stokları erimiş ve para sıkıntısı başgöstermiştir. Yukarıdaki çizelgede görüldüğü üzere, bu sıkıntıyı giderebilmek için İngiliz hükümeti Hicaz'ın ihtiyaçlarının karşılanması için Mısır Hükümeti'nden kendi altın ve gümüş kaynaklarını kullanması ricasında bulunmuştur⁶². Oysaki 19 Haziran 1917'de Mısır'daki bankalardaki toplam İngiliz altın miktarı 1.600.000'i bulmaktaydı. 6 Ekim 1917 tarihine kadar askerî ödenekten yapılan harcamaların toplamı ise yaklaşık 2.000.000 Sterlini bulmakta idi. Bu miktarın yaklaşık 100.000 Sterlini İngiliz altını ve 100.000'i ise Osmanlı altınından oluşmaktaydı⁶³.

⁶¹ Aynı vesika.

⁶² F.O: 371/3048. XC 181904. 12 July 1917.

⁶³ F.O. 371/3048. XC 181904. 17 June 1917.

Fakat yapılan harcamalar neticesinde 31 Mart 1919 tarihine kadar Şerif Hüseyin'e ödenen para miktarı toplam olarak 42.475.000'i bulmuştur⁶⁴.

1919 Ekim, Kasım ve Aralık aylarında yapılan ödemelerle birlikte bu miktar 45.205.000'e ulaşmıştır.

D- İlave Para Talebi

Şerif Hüseyin, İngiliz Hükûmeti'nin kendisine yapmakta olduğu aylık ödemelerden 15.000 Sterlin kadarını Mekke'deki gıda ve sair ihtiyaçları için ayırdıktan sonra geri kalan kısmını, hediyelerle birlikte harp sahaharındaki oğulları vasıtasıyla tümü ile diğer Arap kabile liderlerine göndermekteydi.

Şerif Hüseyin hareket sahasının genişlemiş olduğundan bahisle Kuzey Arabistan'daki kabile liderlerini kendi safına çekebilmek ve kendi safında bulunanlara ise yardım edilebilmek; hacca gelen Müslümanların sağlık ve diğer hizmetlerini normal olarak karşılayabilmek, Türkler tarafından güya Medine'de tahrip edilen cami, mescid ve halka açık yerleri tamir edilebilmek için paraya ihtiyacı olduğunu ifade edip yükünün ağır olduğundan bahsetmekte ve dolayısıyla mevcut şartlar altında kendisine aylık ödemelere ilave-ten, ekstra ödemelerin yapılması talebinde bulunmaktaydı. Şerif ayrıca bu talepleri arasında Türklerin propaganda maksadıyla Medine'ye külliyetli miktarlarda altın aktardıklarını da ifade etmeyi unutmamıştı⁶⁵.

Gerek aylık ödemelerin yetersizliği ve gerekse ilave ödemelerde bulunulmasının ileri sürülmesi sebebiyle zaman zaman Şerif Hüseyin ile İngiliz Hükûmeti arasında ciddi boyutlara ulaşmamakla birlikte bazı anlaşmazlıklar başgöstermişti⁶⁶.

Savaşın getirdiği artan ihtiyaç ve ödemeler karşısında maddî sıkıntı içerisinde düşen İngiliz hükûmeti Şerif ve diğer Arap kabile liderlerine tayin edilen tahsisatları temin etmek için Mısır banknotları ve Hindistan Rupisi ile ödeme yoluna gitmiştir. Fakat Sterlin'in Rupi karşısındaki sürekli yükselişi ve Rupi'nin değer kaybına uğraması anlaşmazlığa sebebiyet veren konulardan bir diğerini oluşturmuş ve Şerif Hüseyin'in şiddetli protestolarına sebebiyet vermiştir⁶⁷.

⁶⁴ F.O: 141/828/4343. 181777. 3 Feb. 1920.

⁶⁵ F.O: 371/3048. XC 181904. 11 April 1917.

⁶⁶ F.O: 141/828/4343. 181777. 19 Nov. 1919.

⁶⁷ Aynı vesika.

İngilizler Şerifin talebi üzerine muayyen yerlere harcanmak kaydıyla kendisine ilave ödemelerde bulunmuşlardır. Bu ödemelerden en önemlisi 6 Şubat 1917 yılında Hicaz kabilelerinin sadakatının devamı için harcanmak üzere verilen 100.000 Sterlin tutarındaki ödemedir⁶⁸. 1916 yılında Mısır'daki hesaptan yapılan ilave ödeme miktarları bazı aylara göre şöyledir.

Eylül	1916	125.000 Sterlin.
Kasım	1916	375.000 Sterlin.
Aralık	1916	125.000 Sterlin.
Ocak	1917	125.000 Sterlin ⁶⁹ .

İngilizlerin değişik isimler altında da olsa Şerif Hüseyin ve سایر Arap kabile liderlerine yapmış oldukları maddî ve askerî yardımlar Hicaz İsyanı'nın başarılı olmasına şu veya bu şekilde yardımcı olmuştur⁷⁰.

Dikkatlerden kaçmaması gereken önemli bir nokta da, İngilizlerin isyan sırasında Mekke hac yolunun açık bulunmasına ve hac ibadetinin rahatlıkla yapılmasına itina göstermeleridir. Zira bu ibadetin yerine getirilmesinde veya Mekke'ye ulaşılmasında karşılaşılabilecek güçlükler, başta Hindistan olmak üzere gerek kendi ve gerekse diğer müttefiklerinin sömürgelerindeki Müslümanları heyecan ve galeyana getirebilir, istenmeyen tatsız hadiselerin doğmasına neden olabilirdi⁷¹.

E. Diğer Kabile Liderlerine Yapılan Ödemeler

İngilizler Şerif Hüseyin'e ilaveten İbn Suud, İdrisi, İmam Yahya, Şam'da bulunan Şerif Zeyd'e ve Muskat, Bahreyn, Bunder Şavaih, Kuveyt ve سایر liderlere ödemelerde bulunmuşlardır⁷². Bu liderlere yapılan ödemeler: (1) Mekke'deki Vahhâbi tehlikesine mâni olmak üzere sınır boylarındaki kabilelere yardımda bulunulması, (2) Hac ibadetinin rahat bir şekilde yapılabilmesi için hac yollarının açık tutulması, (3) Arap yarımadası dâhilindeki kabilelerin yardımının sağlanabilmesi için yapılmıştır⁷³.

⁶⁸ F.O: 371/3048. XC 181904. 23 April 1917.

⁶⁹ Aynı vesika.

⁷⁰ Aynı vesika.

⁷¹ Aynı vesika.

⁷² Aynı vesika. 17 April 1917 ve 6 February 1920.

⁷³ Aynı vesika. 5 May 1920.

Fakat Arap yarımadasındaki bu Arap kabile liderlerinin maddî yardımdan pay alması konusunda gerek İngiliz Hükümeti'nin ve gerekse Şerif Hüseyin'in izlediği politika farklı olmuştur.

Şerif Hüseyin Arabistan yarımadasındaki kabile liderlerini etrafında toplamak ve kendine bağlamak suretiyle, başta Hindistan ve Mısır Müslümanları olmak üzere İslam âlemine karşı kendisinin diğer liderler tarafından itibar ve destek gördüğü imajını vermek, Arap Hilafet veya Arap Krallığı iddiasında onların da desteğini veya en azından hoş görülerini kazanmaya çalışmaktaydı. Hatta bir Arap birliği oluşturmak gayesiyle İngilizlerden kendisine yapılan maddî yardımın artırılmasını (50.000 Sterlin) ve acilen 20.000 silah gönderilmesini talep etmişti⁷⁴.

Bunun içindir ki kendisine yapılan maddî ve askerî yardımların artı kalanını oğulları ve taraftarları vasıtası ile diğer kabile liderlerine göndermekte, hatta ihtiyaçlarının fazlalığından, Arap yarımadasındaki kabilelerin kendileri tarafına meyillerinin sağlanabilmesi için bunlara el uzatılması gerektiğinden bahisle, İngiliz Hükümeti'nden ekstra ödemelerin yapılması talebinde bulunmaktaydı. Fakat bu durumun farkında olan ve Şerif'in bağımsız bir güç haline gelmesine imkan tanımak istemeyen İngiltere ise bu duruma mâni olmaya çalışmış, kendisine tahsis olunan paraların yerel ihtiyaçlar için kullanımını istemiştir⁷⁵. Zira muhtelif Arap kabile liderlerinin Şerif Hüseyin Hükümetine bağlılık göstermeleri, Şerif'in Osmanlı halifesine karşı takındığı tavrı İslam dünyasında haklı gösterecek ve Arap yarımadasındaki milli dayanışma görünümünü kuvvetlendirecekti⁷⁶. Şerif'e çekilen telgraflarda İngiliz Hükümeti ile yapmış olduğu anlaşmaya göre kendisine verilmesi kararlaştırılmış olan tahsisâtın sadece Hicaz yönetimi ve Hicaz Krallığının gelişmesi için olduğunun unutulmaması belirtilmiş, kendisine yapılan aylık ödemelerin Suriye'ye daha fazla aktarılmaması ikazında bulunulmuş ve bu isteğinin anlayışla karşılanması istenmiş, yapılan yardımların yanlış şekilde kullanımının İngiliz Hükümetince tasdik görmeyeceği ifade olunarak, Suriye'deki ihtiyaçlarının karşılanması için Emir Faysal'a ve emir Zeyd'e doğrudan doğruya yardımlarda bulunulmuştur⁷⁷.

⁷⁴ F.O: 371/3048. XC 181904. 29 January 1917.

⁷⁵ F.O, 141/828/4343. 181777. 29 Nov. 1919.

⁷⁶ F.O: 371/3048. XC 181904. 26 April 1917.

⁷⁷ F.O: 141/828/4343. 181777. 29 Nov. 1919.

Yukarıdaki ifadelerde açıkça görüldüğü gibi, Hicaz isyanının patlak vermesinde İngilizler büyük bir rol oynamışlardır. Şerif Hüseyin'in Arap Hilafeti veya Arap Krallığı emelini Ortadoğu'daki kendi çıkarları için kaçırılmaması gereken bir fırsat olarak değerlendiren İngiltere, Şerif Hüseyin'e bir takım asılsız vaatlerde bulunmuş, onu ve diğer kabile liderlerini devlet yardımı, borç ve sair adlar altında maddî ve askerî açıdan destekleyerek Osmanlı Devleti aleyhine isyan etmelerini sağlamıştır. Bu yolla mevcut savaşın cereyanını kendi lehine çevirdiği gibi Arap yarımadasındaki konumunu da sağlamlaştırmıştır. İsyân neticesinde Osmanlı Devleti bu yarımada'daki hakimiyetini kaybederken Şerif Hüseyin'in kazancı ise senelerdir aynı din ve düşünce birliği içerisinde bulunduğu bir devlete olan bağlılığından ayrılarak sömürgeci İngiltere'nin boyunduruğu altına girmek olmuştur.

HÖYÜCEK KAZILARI - 1991/1992

REFİK DURU

Höyücek kazılarının üçüncü dönem çalışmaları, 23 Temmuz - 9 Eylül 1991, dördüncü dönem çalışmaları, 6 Ağustos - 14 Eylül 1992 tarihleri arasında sürdürüldü¹. Son iki kazı mevsiminde, bir yandan önceki yıllarda kazılmaya başlanan J-K/5-6 plan karelerindeki tepe açmasının yapıları üzerinde araştırmalara devam edilirken, diğer yandan H-I/5-6 ve L/5-6 karelerinin büyük bir kısmı da kazı alanına eklenerek, açma genişletildi (Lev.1/1).1992'de ayrıca höyüğün batı yamacındaki E-F/6 karelerinde 5X10 m.lik bir alanda daha çalışıldı. Mevsim sonunda kazılan alanların toplam yüzölçümü 1100 m² yi geçmişti (Lev.1/1,2;2/1,2). Kazı planımıza göre yapılan bu çalışmaların yanı sıra, 1991'de, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Antalya Bölge Kurulu Başkanlığı, daha önce Höyücek için saptanan arkeolojik sit sınırlarının araştırılması görevini bize verdi. Bu amaçla, Bucak Belediyesi'nce sağlanan küçük bir kanal açma aracının kepçesi ile, olası mimarlık kalıntılarını bozmamak için, höyük merkezindeki yapılardan bir hayli uzakta, genişliği 0.50 m., uzunluğu 4 m. ve derinliği 2.5 m. kadar olan, sekiz küçük çukur açılarak, durum araştırıldı (Lev.1/1 - Topografik haritada siyah doldurulmuş alanlar). Bu çalışmalar sonunda, yerleşmemizin yayılımı konusunda önemli bilgiler edinildi. Şöyle ki; kuzeyde J/1, H,K/2 ve L/4 karele-

¹ Burdur Müzesi Müdürlüğü adına, bilimsel başkanlığını ve yönetimini bizim, başkan yardımcılığını Yard.Doç.Dr.Gülsün Umurtak'ın yaptığı kazıların 1991 dönemi çalışmaları, öğrencilerimiz Mustafa Avcı, Arzu Çeşmecioğlu, Fatma Aslan, Ferhan Sakal ve Fikret Çakırmustafa; 1992 dönemi çalışmaları da Ferhan Sakal, Füsün Ergül, Bahar Altun, Elvan Macit ve Yusuf Şener'den oluşan ekipler tarafından sürdürüldü. Her iki yıl fotoğraf işlerimizi, Fotoğraf Uzmanı, Arkeolog Turhan Birgili yaptı. Kazıların harcamaları, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dekanlığı, İ.Ü. Araştırma Fonu Sekreterliği ve Türk Tarih Kurumu Başkanlığı tarafından karşılandı. Kazımızı destekleyen kurumların yöneticilerini, kazılarda görevli öğrencilerimizi, çalışmalarımıza her türlü yardımı yapan, başta Müdür Mustafa Gürdal ve Müdür Yardımcısı, meslektaşımız Ali Harmanmaya olmak üzere, Burdur Müzesi'nin tüm çalışanlarını, kazı alanı çevresine yığılan atık toprağın Belediye araçlarıyla taşınması ve kazı alanı fotoğraflarının havadan çekilmesi için itfaiye araçlarının kullanılmasına izin veren Bucak Belediye Başkanı Sayın Arsal Sarı'yı ve İncirdere Köyü İlkokulu Müdürü Sayın Nuri Yıldız'ı burada en içten teşekkürlerimizle anmak istiyoruz. Kazılarda, kazı sonrası çalışmalarında ve bu yılının hazırlanmasında çok büyük emeği geçen meslektaşım Dr.Gülsün Umurtak'a şahsen müteşekkirim.

rinde hiçbir arkeolojik kalıntı yoktu. Doğudaki M/5 ve M/8 karelerindeki çukurlarda da, bir iki çömlek parçası dışında herhangi bir buluntu ele geçemedi. Güneydeki J/10 karesinde, yüzeyden 1 m. kadar aşağıda, bazı taş yığınlarına rastlandı. Bu taşlarla birlikte az sayıda Klasik ve Geç Klasik Çağ çanak çömleği ele geçti. Batı yönde, E/7 plan karesinde açılan çukurda ise, yüzeyin 30 cm. kadar altında, yoğun şekilde yanık kerpiçler görüldü.

Yukarıda belirttiğimiz alanlardaki çalışmalarla, 1992 mevsimi bitiminde, Höyücek'in tabakalaşma durumu ve höyüğün sakladığı kültürler büyük ölçüde anlaşıldığından, kazıların daha fazla sürdürülmesinde yarar olmadığı kanısına varıldı ve çalışılan alanın etrafı tel örgüyle çevrilerek, kazılara son verildi².

Tabakalaşma durumu

Höyüğümüzdeki yerleşmelerin özellikleri ve tabakalaşma durumu, pek alışılmış nitelikte değildir. Buna ek olarak, yüz yıl kadar önce höyük üzerine kurulan, bazı tuğla-kiremit ocakları da, höyüğün yerleşimlerle oluşmuş gerçek birikim konisini büyük oranda karıştırmış ve değiştirmiştir. 1990 kazı mevsiminde iki mimarlık evresi saptanmıştı (*Duru 1992a*,155 vdd.). 1991 yılı çalışmalarında, bu iki mimarlık evresi arasındaki kalınca yıkıntı birikimi içinde, bazı duvar kalıntıları ve her iki yapı dönemlerine ait karışık durumda çanak çömleğe ve küçük buluntulara rastlanıldığı için, önraporlarımızda, olası bir geçiş evresinden, bir "Ara Evre"den söz edilmişti (*Duru 1993*,147 vd.). 1992 çalışmaları sonunda, höyüğümüzdeki yerleşmelerin sıradan köy veya kasaba yerleşmeleri olmadığı, bu dönemlerde Höyücek'te sadece belirli

² Dört yıl süren Höyücek kazılarının tüm sonuçlarını içeren bir Final Rapor hazırlanmayacaktır. Kazı buluntularının yayınlanması şöyle planlanmıştır: Mimari konular, daha önce hazırladığımız yıllık kazı raporları ve bu yazımızla, tümüyle yayınlanmış olmaktadır. Bu nedenle mimarlık konusunda başka bir çalışma yapılmayacaktır. Figürinlerin toplu halde incelenmesi, tarafımızdan ileride ayrı bir etüd haline getirilecektir. Kazının çanak çömlek malzemesi ve küçük buluntular Dr.Gülsün Umurtak, sileks ve obsidiyen endüstrisi Dr.Ayşe Baykal-Seeher ve arkeobiyolojik malzemenin bir bölümünü oluşturan hayvan kemikleri de Dr. Bea De Cupere tarafından incelenecek ve bağımsız makaleler halinde yayınlanacaktır.

Höyücek kazılarının şimdiye kadar yayınlanan yıllık önraporları şunlardır:

Refik Duru, "Höyücek Kazıları-1989" *KST*, XII/1, Ankara, s. 87-93,

_____, "Höyücek Kazıları-1989", *Belleten*, LVI (1992), s. 551-566,

_____, "Höyücek Kazıları-1990", *KST*, XIII, Ankara, (1992), s.155-161,

_____, "Höyücek Kazıları-1991", *KST*, XIV, Ankara, (1993), s.147-153,

_____, "Höyücek Kazıları-1992", *KST*, XV, Ankara, (1994), s. 97-102,

_____, "Höyücek Kazıları-1990", *Belleten*, LVIII (1995), s. 725-745.

işlevleri olan yapıların bulunduğu kanısına varıldı. Bu evreler, diğer bir söyleyişle yapılaşma dönemleri, hemen her höyük kazısı için kullanılan bir deyim olan 'Yapı Katı' niteliğinde olmadığından, bunları, işlevlerine uygun şekilde, "Kutsal Alanlar Dönemi" ve "Tapınak Dönemi" olarak isimlendirmenin daha doğru olacağına karar verdik. Ayrıca yine son kazı döneminde, iki yerleşim evresi arasındaki birikim içinde, ayrı, bağımsız bir yapı katına ait olduğu kesin olan herhangi yapı kalıntısı ele geçmediğinden, Ara Evre ayırımından da vazgeçilmiş ve bu birikim içindeki çanak çömlek ve diğer küçük buluntular, ait olduğu dönemlerin buluntuları arasına alınmıştır.

1992'de Tapınak Dönemi yapıları ile ana toprak arasındaki kalın birikimde saptanan daha eski yerleşmeleri, "Erken Yerleşmeler Dönemi" olarak isimlendirdik.

Son kazı mevsiminde, höyüğün batı yamaçlarındaki E-F/6 karelerinde yapılan çalışmalarda çok değişik nitelikli bazı çanak çömlek türleri ele geçti. Bu malzeme herhangi bir mimarlık evresine bağlı olmadığı gibi, pek azı Höyücek yerleşmelerinin çok iyi tanıdığımız çanak çömleği ile ilgili idi. Yaptığımız değerlendirmeler sonunda, Höyücek'te 1989'da kazılan J/7-8 plan kareleriyle, 1992'de kazılan batı yamaç çukurunda karşılaşılan, açıklanması güç bazı oluşumların, bir süre önce Höyücek üzerinde çalıştığı bildirilen tuğla ocaklarının, höyükte yaptığı fiziksel değişikliklerle ilgili olduğu anlaşıldı. Buna bağlı olarak, batı yamaç açmasında ele geçen çanak çömleği, yabancı malzeme olarak kabul etik ve höyüğün kültürel sıralamasına almadık.

Höyücek'teki kazılar sona ermiş ve tabakalaşma süreci anlaşılmıştır. Yeniden eskiye doğru olmak üzere, tabakalaşma durumunun ve bunların ait oldukları muhtemel kültür basamağı sıralamasının, aşağıda belirtildiği şekilde olduğu sonucuna varılmıştır:

Kutsal Alanlar Dönemi	Geç Neolitik
Tapınak Dönemi	Orta (!)/Erken Neolitik
Erken Yerleşmeler Dönemi	Erken Neolitik

Mimarlık

Erken Yerleşmeler Dönemi (EYD): Höyüğün tepe kesiminde iki yerde derinlik sondajı yapıldı. J-K/5 karesinde, Tapınak Dönemi yapılarının taban düzlemi olan -2.07 m.de başlayan 7X5 m. ölçülerindeki A açmasında -6.07 m.

ye kadar inildi (Lev.3/1,2;4). Çukurun son 20 cm.sinde, çanak çömlek ve herhangi bir yerleşime ait olabilecek izler görülmediğinden, büyük olasılıkla, ana toprağa varıldığı kabul edilmiş ve çalışmalara son verilmiştir. A kazı alanının -3.80 m. sinde, 10-20 cm. kalınlığında yanık izli bir katmanla, farklı derinliklerde ateş yakılmış küçük alanlar ve yatay kül izleri saptanmış (Lev.3/2), ancak yapı katı ayrımını yapabilmek için gerekli mimarlık kalıntılarına, tabanlara rastlanılmamış, ve çok uzun süre içinde oluşabilecek 4 m. kalınlıktaki bu kalın birikim içindeki yerleşmeleri, yapı katlarına ayırabilmek mümkün olamamıştır. Bu durum karşısında, A açmasında ele geçen, görece az sayıdaki çanak çömlek ve diğer küçük buluntuları, eskilik-yenilik bakımından sıralayabilmek için, Tapınak Dönemi yapılarının taban düzlemi ile, çukurdaki yangın tabakası arasındaki 1.70 m. lik üst birikimi EYD 1 evresi olarak ayırdık (-2.07 m. ile -3.77 m.ler arası). Bu yangın tabakasıyla, inilen en derin nokta olan -6.07 m. arasındaki birikimi ise EYD 2 (-3.77 m. ile -5.50 m. arası) ve EYD 3 evreleri (-5.50 m. ile -6.07 m.ler arası) olarak isimlendirdik.

EYD'nin saptandığı bu açmada gözlenen yanık izleri ve kül katmanları, çok küçük alanlarda yatay gitikten sonra kuzeye, doğuya ve batuya doğru büyük eğimlerle derinleşmektedir (Lev.3/2). EYD yerleşmelerinin çok dar bir alana yayılmış olduğu anlaşılmaktadır.

EYD'nin üç evresinin buluntuları arasında herhangi önemli bir farklılaşma, değişme gözlemlenmemiştir. Bu bakımdan, yerleşmelerin tümünün aynı kültür dönemine ait olduğunu tahmin ediyoruz.

J/5 karesinin kuzeybatı köşesinde açılan 3X3 m.lik B çukurunda da (Lev.4), herhangi bir mimari kalıntı yoktu. Yer yer rastlanan çok zayıf yanık izleri ve kül katmanları, oldukça keskin bir eğimle kuzeye doğru düşmekteydiler. -3.35 m.ye inilen bu ikinci açmada da belirli bir tabakalaşma saptanmadı, ve toplanan çanak çömlek buluntular arasında, üst yerleşmelerden karışmış parçaların çokluğu nedeniyle, bu alanın o çağlarda yerleşme dışında kaldığı ve arkeolojik buluntuların da yamaçtan kaymış malzeme olduğu kanısına varıldı.

Tapınak Dönemi (TD): Höyücek'in en zengin mimarlık buluntuları veren yerleşim evresi olan Tapınak Dönemi, H-L/5-6 plan karelerinde, doğu-batı yönünde uzanan, 45x25 m. lik bir açmada araştırılmıştır (Lev.1/2;2/1,2;4). TD'ye ait iki önemli yapı (4. ve 5. yapılar), 1990 yılında açılmağa başlanmış ve tanıtılmıştı (Duru 1992a,156 vd.; Duru 1993,147 vd.).

1991 ve 1992'de, açmanın doğu, güney ve batısındaki genişleme kazılarında, yeni yapılar, bunların uzantıları ve bazı ekleri ortaya çıkartıldı. Bu dönem yapılarının bazılarının duvarlarının (3-5. yapılar) çok sağlam olmasına karşılık, bazı yapıların duvarları (1.ve 2. yapılar) en alt kerpiç sırasına kadar yıkık durumda idi. Yapılar arasındaki bazı bağlantılar nedeniyle, bu yapıların hepsinin çağdaş olduklarını, bazen bir yapının yıkılmasından sonra yerinin boş bırakıldığını, bazen de yerine hemen yenilerinin yapıldığını, bu nedenle yapılar arasında uzun bir zaman farkı olmadığını sanıyoruz. Buna rağmen, bazı yerlerde üst üste yapılmış duvarlara ve odaların tabanları altında daha eski bir yapının duvarlarının izlerine rastlandığından, TD yapılarının kendi aralarında, eski ve yeni olarak iki evreye ayrılabilir.

Yapı malzemesi, teknik ve plan açısından, son iki yılda bu dönem mimarlığı hakkında öğrendiklerimizi aşağıda sunuyoruz:

TD yapılarında taş hiç kullanılmamış, duvarlar en alt sıradan başlayarak kerpiçten örülmüştür. Duvarların yapımında çoğu kez dikdörtgen prizması biçiminde kerpiçler kullanılmakla birlikte, bazı duvarlarda üst yüzeyi kaplumbağa sırtı *-plano-convex-* gibi olan kerpiçlerin de kullanılmış olduğunu, daha önceki kazı dönemlerinden biliyorduk (*Duru 1995, 727* vd., Lev.8/1;45/1,2). Son kazı mevsiminde, kaplumbağa sırtlı kerpiçlerin bir kısmının yuvarlak veya hafif oval tabanlı, bir kısmının da firancala ekmeği gibi, uzun oval tabanlı olduğunu ve bunların, normal kerpiçlerle aynı duvarda kullanıldığını saptadık (Lev.11/1'de, en üstteki iki kerpiç sırası). Çok bozulmuş durumdaki 1 ve 2 numaralı yapılar, günümüze kadar gelebilen en alt kerpiç dizisinin sıvası ile izlenebildi; ama bunların da, duvarları ayakta kalmış yapıların malzemesi ve yöntemleriyle yapıldığında kuşku yoktur. Duvarların iç yüzleri ve odaların tabanları genellikle sıvalıdır. Yapım tekniği açısından, önceki yıllardan bilinen, ağaç dikmelerin, duvarların iç veya dış yüzlerinde, olasılıkla çatıya destek vermek amacıyla kullanılmış olduğuna ilişkin kanıtlar, son yıllarda daha da artmıştır (Lev.4;5) ³.

TD'nin eski evresinin 1. ve 2. yapılarının planları tam olarak anlaşılammakta, hatta, planda görüleceği gibi, bu yapıların duvarları, olası mekânları çepeçevre kapatıp kapatmadığı bile anlaşılammadan kesilmektedir (Lev.4). 1. yapıya, güney duvara açılan 1.20 m. genişliğinde bir kapıdan girilmektedir (Lev.4;6/2). Kapının doğu kenarının dış tarafı kalınlaştırılarak

³ Kazımızı ziyaret eden P.Ian Kuniholm ve arkadaşlarına, 1. evin güney bitişiğindeki bu ağaç dikmelerin bazı parçaları, dendrokronolojik ölçümler yapılmak üzere verilmiştir.

bir girinti, bir niş elde edilmiştir (Lev.4;5). Kuzey ve doğu duvarlara ait izlerin saptanamadığı yapının tabanı üzerinde az sayıda çanak çömlek, buna karşılık çok sayıda kilden yapılmış çiğ veya pişirilmiş, iki ucu sivri sapan tanesi (Lev.57/1) ve iri taş baltalar bulunmuştur (Lev.57/3). Kuzey duvarının olması beklenen yerde ve kapının ekseninde, eşik düzleminde 60 cm. kadar yukarıda olmak üzere, kenarları 95X75 cm. olan, dikdörtgen planlı bir fırın yer almaktadır (Lev.4;5;6/1;9/1). Kenarları kilden yapılan ve çökmüş durumdaki düz tavanı dışında, çok sağlam durumda günümüze kadar gelen fırının yüksekliği 65 cm. dir ve ağzı önüne, kenarları hafifçe yükseltülen bir yalak yapılmıştır. Fırının ön cephesinin kenarları, iki yanda dışa taşırılmış ve bu çıkıntular özenle sıvanmıştır. Fırın ve yalak tabanlarının altı çakıl taşı döşelidir ⁴. Fırının yapı ile ilişkisi tam olarak belli değildir ve bu nedenle, gerçekten bu yapıya ait olup olmadığı konusunda kesin konuşamıyoruz. Eğer evin içinde ise, fırın ile evin tabanı arasındaki büyük bir yükseklik farkı olacaktır. Bu durum, oda tabanına bir basamak konularak çözümlenmiş olabilirdi. Bir başka olasılık, fırının evin yıkılmasından sonra, açık bir alanda yapılmış olmasıdır. Evin duvarlarının çok bozuk durumda olmasına karşın fırının çok sağlam kalması, bu ikinci olasılığı kuvvetlendirmektedir. Fırının bitişiğinde kilden bir kutu vardır (Lev.9/1). Kutu, Höyücek'te daha önceki kazı dönemlerinden bilindiği şekilde (a.y., Lev.7/2), bazı kenarları 3-4 cm. kalınlığında massif kil levhalardan (Lev.11/3), bazı kenarları ise, ortasına yuvarlak kesitli kamışlardan bir perde konulduktan sonra, iki tarafı kille sıvanmış levhalardan yapılmıştır (Lev.11/2). Fırın yalağının sol kenarında büyük bir ezgi taşı duruyordu ve bu taşın altında yığınlar halinde yanmış buğday taneleri vardı.

1990 yılında açılan 2 numaralı yapı (a.y., 727 vd., Lev.2;4/1;7/1), 1. yapı ile büyük benzerlikler göstermektedir. Burada da duvarlar en alt kerpiç sırasına kadar yıkıktır ve duvarlar sıvalarından izlenebilmiştir. Duvarlar kuzeyde kaybolmuş ve evin kuzey duvarlardan hiçbir iz kalmamıştır (Lev.1/2;4).

Yukarıda betimlenen TD'nin erken evresinin mimarlık kalıntularına benzer nitelikte, kerpiçten bazı duvar izlerine, 1990 yılı kazılarında 4.ve 5.yapıların tabanında da rastlanmıştır (a.y., 728 vd.). Biz çok sağlam durumdaki 4.ve 5. yapıları bozmak istemediğimizden, sözünü ettiğimiz duvarların

⁴ Başlangıçta sağlam durumda çıkartılan fırının kenarları, birkaç gün sonra kuruyunca, çatlayıp yıkılmağa başlamış, tümüyle bir yere taşmanın olanaksızlığı nedeniyle, kazı sonunda fırının etrafı kuru taş duvarla çevrilip, içi toprakla doldurularak, korumaya alınmağa çalışılmıştır.

ait oldukları yapıların plan özelliklerini öğrenememiştik. Son iki yıl içinde, doğa koşulları sonucu tümüyle bozulan 4. yapı içindeki taşınmaz eşyaların yıkıntuların altında yaptığımız araştırmalarda, yukarıda söz konusu edilen TD'nin ilk evresinin yapılarına ait duvar izleri daha belirgin şekilde ortaya çıktı. Ancak bunlar çok zayıf olduklarından tümüyle izlenememiş ve ait oldukları yapıların planları çıkartılamamıştır.

Son kazı mevsiminde açmanın batı ucu yakınlarında, 3. yapının işliğinin tabanından 50 cm. daha aşağıda, bazı duvarların sıva izleri, ateş yakma yerleri, tabanlar, kutu ve silo kalıntıları bulunmuştur (Lev.4). Bu kalıntılar da TD'nin eski evresine ait olmalıdır.

TD'nin son dönemlerinde yaşamış olan 3., 4. ve 5. yapılar çok iyi durumda günümüze kadar gelmiştir. Bunlardan 4 ve 5 numaralı yapılar, 1990'da kazılmıştı (a.y. 727 vdd., Lev.4-6;7/1). Son iki yılda bu yapılar hakkındaki bilgilerimiz bir hayli arttı. 1990 kazı döneminde açtığımız ve Tapınak olarak nitelendirdiğimiz, küçük merdivenli mekânın batısında yapılan genişleme kazılarında ortaya çıkan mimarlık kalıntıları, durumun önceden düşünülenenden biraz farklı olduğunu göstermiştir. Planda 4. yapı olarak işaretlenen küçük merdivenli yapının, 3. ve 5. yapılar arasındaki dar bir alana sıkıştırılmış bağımsız bir bina olduğu, fakat 3. yapı ile de bir bağlantısının olduğu anlaşıldı. (Lev.4;7/1). Son iki kazı döneminde, 4. ve 5. yapıların içinde çalışılmamış ve yapıların genel planı ve içlerindeki taşınmaz eşyalar hakkında, eskiden söylediklerimize ekleyecek herhangi yeni bir bulgu ele geçmemiştir. Ancak önceleri 4. yapıya girişin nasıl olduğu bilinmezken, şimdi buraya sadece batı bitişiğindeki 3. yapıdan girilebileceği saptandı. 4. yapının kuzey yarısı, merdivenli platform ve onun yanında yer alan, önünde dar bir girişi olan küçük bir hücre ile dolmuş durumdadır. Bu taşınmaz eşyalara kil platformlar, duvar diplerine yerleştirilmiş kutu ve diğer buluntuları da katarsak, hücre içinde dolaşmak için yer kalmamış gibidir (a.y., Lev.10/1,2). Yapının güney yarısında da büyük silolar ve kutular vardır (Lev.4;5; a.y., Lev.5/1). 4. yapının bu iki bölümü arasında geçiş bulunmadığından, güneydeki mekâna girmek ve o kesimdeki depolama gereçlerinden yararlanmak için, güney duvarda ikinci bir kapının olması gerekmektedir. Güney duvar tabana kadar yıkılmış olduğundan, biz bu kapının yerini saptayamadık.

Kazı alanının batı kenarı yakınlarındaki, günümüze kadar oldukça sağlam durumda gelen, 3 numaralı yapının doğu ve güney duvarları, bu dönem için alışılacağı, kalın ve massif kerpiçten yapılmış duvarlardan oldukça

farklı bir karakterdedir (Lev.4;5;7/1). Yapının duvarları bir köşeden diğere aynı kalınlıkta örülmemiş, iç yüzlerine fazla derin olmayan nişler veya girintiler yapılmıştır. 4. yapı ile ortak olan doğu duvarın, oda içine bakan yüzünde bu durum çok iyi görülmektedir. Bu duvarın bazı kesimleri, bir duvardan çok, 10-15 cm. kalınlıkta bir paravana niteliğindedir. Evin batı ve kuzey duvarların iç yüzleri kısmen izlenebilmiş, ancak duvarların dış yüzlerini bulmak mümkün olmadığından bu duvarların durumu tam olarak anlaşılamamıştır.

3. yapıya giriş güneydendir. Kapının eşiğine bir ağaç hatlı konulmuş ve kapının iki kenarı, içten bazı eklerle kalınlaştırılmıştır (Lev.4;7/1). Plandaki görünüm, kapı kanatlarının iki yanda, sürgülü bir kapı sistemi gibi, duvarların içine girdiğini akla getirmektedir. Ancak durumun böyle olamayacağı, girintiler içinde *in-situ* ele geçen tüm kap ve taş keskilardan anlaşılmaktadır. Odanın doğu duvarının kuzey köşesi yakınlarındaki bir ara kapı ile, doğudaki 4. yapıya geçilmektedir. Yapının kuzey ve batı duvarlarında da kapı aralıkları var gibidir. Kuzeydeki dar kapı aralığının solundaki duvarın iç yüzüne küçük bir girinti yapılarak, küçük kutu veya çekmece yeri elde edilmiştir. Aynı şekilde girintiler, 2. evin güney ve batı duvarlarında da vardır.

3. yapının içinde, ana kapının aksında, taban ölçüsü 2.90X1.50 m. olan dikdörtgen planlı, büyük bir fırın yer almıştır (Lev.7/1;9/2). Çok iyi korunmuş durumda günümüze kadar gelen fırının ateş yanan kısmının önünde, kenarları yükseltilmiş bir yalak vardır. Fırının 47 cm. yüksekliğindeki kalın duvarları düz olarak kesilmekte ve ateş yanan alanın üzeri, büyük olasılıkla, düz bir çatıyla kapanmaktadır. Fırına dıştan bitleştirilmiş olan üç ağaç dikme, herhalde tavana kadar yükseliyordu (Lev.5).

3. yapının doğu duvarının iç tarafında kil kenarlı birkaç kutu, 4. yapıya geçit veren kapının yakınlarında dördü sağlam durumda olmak üzere, *in-situ* beş tane iri mermer çanak (Lev.7/2) ile, taban üzerinde ve fırının içinde, sıradan kaplardan farklı biçimde, bazı kaplar bulundu (Lev.23/2,3;24/1,2). İçleri tahılla dolu olan birkaç kutu ile hafif yükseltilmiş bir ateş yakma yeri de, 3. evin güney duvarının dışındaki boş alana yapılmıştır (Lev.4;5;10/1).

H/5-6 karelerinin birleştiği kesimlerde yapılan çalışmalarda, 3 numaralı yapının tabanı ile aynı düzlemlerde, üç kısa ve bağımsız duvar ile, *in-situ* el değirmenleri, havanlar, ezgi taşları ve ateş yalakları ele geçti (Lev.4;5;8/1,2). Kısa duvarlar tabandan 40-45 cm. yükseklikte kesilmiş ve üzerleri sıvanmıştı. Tavana kadar yükselmediği kesin olan bu duvarların ne amaçla yapıldığı ko-

nusunda kesin bir şey söyleyebilmek zordur. Biz buranın, 3. yapıya bağlı bir işlik olduğunu tahmin ediyoruz. İşliğin uzun süre kullanıldığı ve bu nedenle, tabanların birkaç kez yükseltildiği saptanmıştır. Tabanın bazı yerleri çok kalın, kerpiç benzeri plakalarla (Lev.8/1), bazı yerleri de, çekiçle ancak kırılacak kadar sert, kireçli bir tabaka ile kaplanmıştır (Lev.56/1). İşlik'te hemen her yer kil levhalarından yapılmış kutularla doludur (Lev.10/2). Taban üzerinde, pişmiş topraktan dört ayaklı bir masa (Lev.54;56/1,2; *Duru 1994 a*, Lev.11/2,3), bazıları iç-içe konulmuş mermer çanaklar (Lev.36/2;37/12; 39/1,2), pişmiş topraktan bir askos (Lev.21;23/4) ve mermerden yapılmış hayvan başlı iki kepçe bulunmuştur (Lev.53/1,2;55/2,3).

İşlik alanının üzerinin kapalı olup olmadığı anlaşılamadı. Bu kadar geniş bir alanın çatısını taşımak için, tavana kadar yükselen kalın duvarlara veya sağlam ağaç direklere gereksinim olmalıdır. Bunlar bulunmamıştır. İşliğin üzerinin açık olması halinde, buranın mevsimlik olarak yapılması gerekecektir. Ancak yukarıda sayılan bütün taşınabilir ve taşınmaz eşyaların her yıl yenilenmesi bize pek mantıklı görülmediği gibi, bu eşyaların sürekli olarak açık alanda, yağmur ve kar altında durması da pek olası değildir.

3. yapı ile, sadece bu yapıdan geçilebilen 4 numaralı küçük oda, beraberce kullanılan bir kompleks olmalıdır. Kanımızca söz konusu iki yapı sıradan konut olarak değil, dinsel gereksinimler için yapılmışlardı ve biz bu kompleksi bir "Tapınak" olarak tanımlamak istiyoruz. 4. yapı içinde görülen mimari uygulamalar, örneğin "Kutsal Merdiven" ve "Kutsal Hücre" gibi taşınmazlar ile oda içinde ele geçen, değişik nitelikli bazı eşyalar, bu mekânın kuzey kısmının büyük olasılıkla, "En Kutsal Yer", bir "Adyton", güney kısmının da depo olduğunu göstermelidir. 3. yapı ve onun işlik bölümü, tapınağın diğer işleri için rahiplerin kullandıkları kısım olmalıydı.

1990 kazı mevsiminde kazılan 5. ev (a.y., 727 vd., Lev.4/1, 2), 1. yapı henüz ayakta iken yapılmış olmalıdır. Evin kapısı önceleri herhalde kuzey duvara açılmıştı. 1. ev yıkılmasından sonra, bu arsaya yeni bir ev yapılmamış ve 5. evin ilk kapısı örülmüş ve kapı doğu duvara alınmıştı. İki odalı olan bu yapının işlevini gösterecek kalıntular ele geçmemiş olmakla birlikte, biz bu yapının da tapınak kompleksinin bir parçası, belki tapınak görevlilerinin barındıkları bir konut olarak kullanıldığını düşünüyoruz.

Son iki çalışma mevsiminde, 5. yapının güney ve kuzey duvarlarına bitişik olarak yapılmış bazı duvarlar ortaya çıkarıldı. Resim ve planlarda görüleceği gibi (Lev.2/1;4;5), 5. yapının güney duvarına, dıştan dik açıyla bazı du-

varlar birleşmektedir. Bu kısa duvarların temel kod'ları, oldukça dik bir eğimle, güneye doğru düşmektedir. Duvarlardan biri, küçük bir oda oluşturacak şekilde, dik açılı köşe yaparak dönmektedir. Bu kesimde önceleri bazı odacıkların bulunduğu, bir süre sonra bunların güneye doğru, o zamanki yamaçtan kayıp yıkıldıkları anlaşılmaktadır. Yapıların yıkılmasından sonra, bunların yıkıntısının üzerine taş temelli bir duvar inşa edilmiştir (Lev.2/1;4). Höyücek'in taş temelli tek duvarı olan bu kalıntılar, 5. evin de güney yamaçtan kaymasını önlemek amacıyla yapılmış bir destek -istinat- duvarı olabilir.

5. yapının kuzey duvarına dıştan yapılandırılmış kalın kerpiç duvarın da, benzer bir amaçla, yapının kuzey duvarının dışı açılarak yıkılmasını önlemek için yapıldığı düşünülebilir.

TD'de höyüğün çok küçük olduğu ve güney ve kuzey yamaçların, yukarıda sözüedilen yapıların hemen dışında başladığı anlaşılmaktadır. B çukurunda ve 1989 yılı kazılarında, J/7-8 karelerinde hiçbir yapı izinin bulunmaması ve doğu-batu yönündeki açma duvarında kül izlerinin güneye doğru sert bir eğimle inmesi de (Duru 1992, Lev.4/1;6/2), bu varsayımı desteklemektedir.

Kazılar sonrasında, doğal sebeplerle yıkılan, bozulan kilden kutu ve silolar, bu eşyaların nasıl yapıldıkları hakkında yeni gözlemlere olanak sağlamış ve bunların, "Önceden hazırlanan ve pişirilen kil levhaların köşelerine açılan deliklerden geçen iperle birbirine bağlandığı" varsayımımız kesinlik kazanmıştır (Lev.11/3; Duru 1995, 729).

Kutsal Alanlar Dönemi (KAD): Höyüğün tepe kesiminde, tarla yüzeyinin hemen altındaki en geç yerleşim evresine ait kalıntıların, çok az ve bozuk durumda olduğunu 1990 yılından biliyorduk. Belirli alanlarda toplu halde özgün eser gruplarının bulunması nedeniyle, 'Kutsal Alanlar Dönemi' olarak isimlendirdiğimiz bu yerleşim evresinin, 1991 kazılarında bulunan tek mimari kalıntısı, çukurun doğusunda, L/5 karesindeki, kuzey-güney yönünde gelişen küçük duvar parçasıdır (Lev.12/1). Daha önceki yıllarda kazı alanının orta ve batı kesimlerinde ele geçen duvarlara (a.y., Lev.2;3/1,2) paralel olan bu duvar, daha öncekiler gibi, çok düzenli kesilen ve geçirdiği yangın sebebiyle tuğlalaşan kerpiçlerle örülmüştür. Bu duvarın batı ve doğusundaki sıvalı taban parçaları üzerinde, bazıları *in-situ* durumda olan pişmiş topraktan yedi idol bulundu. Bu taban, 1990 yılında kazılan 2. Kutsal Alan'ın (a.y., Lev.3/2) doğuya doğru olan uzantısıdır.

1991 yılında K/7 karesinin kuzey kesitinde, kazılar sırasında seçilemeyen, ancak toprak iyice kuruduktan sonra, uygun bir ışıktta görülebilen, kerpiçten bir duvar da, KAD'a ait olabilir (Lev.12/1,2). Yangın geçirmemesi nedeniyle kerpiçleri çığ kalan ve topraktan ayırt edilemeyen, yaklaşık 4 m. uzunluktaki bu duvarın en alt kerpiç sırası, 1.10 m. derinliktedir. Doğu-batı yönünde uzanan ve KAD'nin diğer duvarlarıyla ilişkisi saptanamayan bu duvarın, diğer yüzü kazı alanının dışında kaldığından, nasıl geliştiği öğrenilemedi.

KAD'a ait olan bazı sıvalı taban parçaları da, I-J/5-6 karelerinin birleştiği yerde ve yüzeyden 0.50-0.60 m. derinliklerde bulunmuştur (Lev.12/1). TD'nin 3 ve 4 numaralı kutsal yapılarının 0.40-0.50 m. kalınlığındaki yıkıntı molozu üzerinde ve yaklaşık 4-5 m² genişliğindeki bu tabanlar, birkaç kez yenilenmiş ve yükseltilmişti (Lev.13/1,2). Etrafında hiçbir yapı veya duvar izine rastlanmayan tabanların üzerinde, *in-situ* durumda çok sayıda Ana Tanrıça figürini ve bazı figürin parçaları bulunmuş (bk.s. 18 vdd.) ve buranın da bir kutsal alan olduğu kabul edilerek, "3. Kutsal Alan" olarak isimlendirilmiştir (Lev.12/1).

1992 kazılarında, 1.Kutsal Alan'ın tabanındaki yangın sonucu sertleşen toprak levhalardan oluşan blokaj (Lev.12/1; a.y., 726 vd., Lev.3/2) kaldırıldığında, levhaların altında da bazı figürin ve idoller bulundu. İlginç bir husus, kerpiç levhaların altında ele geçen kırık bir figürinin diğer parçasının, 1990 da aynı yerde, ancak levhaların üzerindeki yıkıntı içinde ele geçmiş olmasıdır (Lev. 45/3; 51/5). Yani, bir figürinin yarısı levhaların altında, diğer yarısı üzerinde kalmıştır. Bu durum, söz konusu blokajın işlevini, başka bir söyleyişle, kil levhaların gerçekten 1. Kutsal Alan'ın tabanı olmasını şüpheli kılmakta, levhaların başka bir amaçla döşenmiş olduğunu veya başka ihtimalleri gündeme getirmektedir.

Batı Yamaç Açması: 1992 yılında, höyüğün batı eteklerindeki E-F/6 karelerinde, 5X10 m. lik bir alanda, yeni bir açmada çalışmaya başlandı (Lev.1/1;2/2). Amacımız bu kesimde yüzeye kadar çıkan yanık kerpiç parçalarının ait olduğu yapıları ortaya çıkartmaktı. Açmada, kazıya başladığımız ilk günde, yüzeyin hemen altında, geniş alanlarda kerpiç parçalarına rastladık (Lev.14/1). Kerpiç yığınlarının üst yüzeyi batıya doğru büyük bir eğimle derinleşiyor ve tarla düzeyinden 2.60 m. derinliğe kadar iniyordu. Bu kerpiç birikiminin ne şekilde oluştuğunu anlayabilmek için, yığıntıyı doğu-batı yönünde, enine kestik (Lev.14/2). Ancak çalışmalar sonunda, yığının merke-

zinde de hiçbir duvar izine rastlanılmadı. Yanık kerpiçler, gelişigüzel atılmış gibiydi. Gerek şevli yığının ön tarafında, gerekse höyüğün merkezine bakan iç tarafındaki toprakta, Höyücek'ten tanıdığımız çanak çömlek türlerinden tümüyle farklı, içinde boya bezekliler de olan parçalar ele geçti. Çukurda, keramik dışında, *in-situ* hiçbir arkeolojik bulgu olmadığı gibi, herhangi bir tabakalaşma izi de yoktu. Bu kesimde hiçbir zaman yerleşilmediği, ancak açıklanması çok güç şekilde, değişik nitelikli çanak çömlek ve yanık kerpiç içeren bir toprağın yığılmış olduğu gibi bir görünüm vardı. Olayı aydınlatmak için çukurda -8 m.ye kadar inilmesine rağmen, durum değişmedi. Bu derinliklerde çanak-çömleğe de rastlanılmaması üzerine, büyük olasılıkla Ana Toprağa varıldığına karar verilerek, çalışmalar bitirildi.

Batu etekteki kerpiç yığıntısı, bu malzemenin bir hayli zaman önce, buraya bir başka yerden getirilerek, höyüğün o zamanki yamacına döküldüğünü göstermekte idi. Ancak bu olay ne zaman olmuştu. Hiçbir mimari kanıt bulunmadığı için, bunun cevabını verecek durumda değildik. Çalışmalarımız sırasında, kazıyı ziyaret eden çok yaşlı bir köylü, çocukluğu sırasında höyük üzerinde kiremit-tuğla ocaklarının bulunduğunu söyledi. Bu ifade, çukurdaki yanık kerpiç yığınının, sözü edilen ocakların iskarta mallarının buraya atılmasıyla oluştuğunu akla getiriyordu. Durumun bir başka türlü açıklaması mantık dışı olacaktır. Batı çukurunda ve höyüğün başka yerlerinde görülen yanık tuğla yığınlarının, yüz yıl kadar önce, Höyücek üzerinde kurulu olan bu ocakların bozuk malları olduğunu tahmin ediyoruz.

Ancak olayın arkeolojik açıdan önemli bir yanı vardı. Batı çukurunda bulunan çanak çömleğin, hemen hemen tümüne yakın bir bölümü, şimdiye kadar ne kazılar öncesinde Höyücek Höyüğü'nde yapılmış yüzey toplamalarında, ne de çok geniş bir alandaki sistemli kazılar sırasında ele geçmemişti. "Mimari ile herhangi bir bağı olmayan, büyük kısmı boya bezekli olan, çok değişik türdeki bu çanak çömlek, hangi sebeplerle burada bulunuyordu?" sorusu, bizi çok uzun süre meşgul etti. Önceleri bu malzemenin, höyüğün bizim kazmadığımız bir başka yerindeki yerleşmelerle ilgili olacağını düşünmüştük. Daha sonra bu durumu, Höyücek üzerindeki tuğla ocakları ile açıklamanın daha doğru olacağına karar verdik. Kanımızca bugünkü oluşumun izahı şöyle olmalıdır: Geçen yüzyılın sonlarında, höyüğün tepe kesimine kurulan ve yukarıda sözedilen tuğla-kiremit ocakları, üretimleri için gerekli olan toprağı, önceleri üzerinde buldukları tepeden, Höyücek'ten temin etmiş, ancak daha sonraları, toprağı bir başka yerden taşımışlardır.

Bizim batı yamaç çukurumuzun olduğu yer, büyük olasılıkla, tuğla yapılmak için dışarıdan getirilen toprağın içindeki yabancı maddelerin ayıklanması için elendiği, bu arada Höyücek'e yabancı çanak çömlek kırıkları ile bozuk çıkan tuğlaların atıldığı yerlerden biri idi.

Yamaçlara bozuk malların atılması işleminin sadece höyüğün batı kesimi için söz konusu olduğunu sanmıyoruz. Höyücek'te ilk yıl kazdığımız J/7-8 plan karelerindeki karışık birikim de, çok büyük olasılıkla bu atık molozlarla oluşmuştu (*Duru 1992*, 553 vdd.). Bu kesimden de tuğla üreticileri tuğla toprağı aldıklarından, bazı çukurlar ortaya çıkmış ve sonradan bu çukurlar da atık moloz ile doldurulmuştu. Biz büyük olasılıkla bu nedenlerle, söz konusu alanda hiçbir mimarlık izine rastlamamış, değişik çağlara ait arkeolojik malzeme bulmuştuk (a.y. 555 vdd.). 1989 yılı çalışmaları sırasında ele geçen bol miktarda dal ve ağaç parçası da, herhalde tuğla ocağının fırınlarını yakmak için çevreden getirilmiş ağaçların gereksiz ince dal parçaları idi (a.y.,554 vd.). Höyüğün bir yerine biriktirilen atıklar çoğalıp yükselince, başka kesimler atım yeri olarak seçiliyor ve orada biriktirme işi başlıyor gibi görünmektedir.

Bu açıklama bir varsayımdır, ama bunun dışında bir olasılık kanımızca pek mümkün değildir. Höyüğümüzde tarihöncesi çağlarda oturmuş insanların, bu alanlarda bulunan bir grup çanak çömleği hiçbir dönemde üretmediklerini, hemen hemen kesin şekilde biliyoruz. O halde bütün arkeolojik malzeme, yüz yıl kadar önce kurulan ve uzun süre burada çalışan atelyelerin çevreden taşıdıkları toprakla birlikte getirilmiştir. Herhalde tuğla üretimi için toprak alınan yerler arasında höyük(-ler) veya prehistorik yerleşmeler de vardı. Bugün bu toprağın getirildiği yerleri bilmemize elbette olanak yoktur ama, bu toprak alma yerlerini çok uzaklarda aramamak lâzımdır. Bu arada, Höyücek'in 2 km. kadar kuzeyinde yer alan Tepecik Höyüğü'nün eteklerinde, bugün halâ bir tuğla-kiremit işletmesinin çalışmakta olduğunu belirtmek isteriz. Yukarıda saydığımız sebeplerle, Höyücek'in batı açmasında bulunmuş olan tüm arkeolojik bulguların, Höyücek'le ilgisiz olduğu konusunda bizde kesine yakın bir kana oluşmuş bulunmaktadır.

Höyüğün bugün doğal gibi görünen biçimine yapılan karışmalara (müdahale) ve bu kesimlerde ele geçen arkeolojik malzemenin Höyücek'e yabancı olduğuna inanmamıza rağmen, bu açmanın çanak çömleği elbette çok ilginç ve önemlidir. İlerde bağımsız şekilde yayınlanacak olan "Höyücek Çömlekçiliği" raporunda konu ayrıntıları ile ele alınıp değerlendirilecektir.

Çömlekçilik

1992 yılında açılan A çukurunda varlığı saptanan EYD'nin buluntuları, herhangi bir mimari tabakalaşmaya bağlı değildir ve 4 m. kalınlığındaki bu birikim içindeki arkeolojik bulgular, yukarıda söylendiği gibi, en alttaki 0.60m., diğer ikisi 1.70 m. kalınlıklarında olmak üzere, üç basamağa ayrılmış ve EYD'in içerdiği çanak çömlek de, bu ayırımı uygun olarak toplanmıştır. Genelde EYD'nin en alttaki 3. basamağı ile 2. ve 1. basamakların keramiği arasında fazla bir fark yoktur. Parçalarda hamur rengi çoğunlukla grinin tonlarındadır; kahverengi hamurlular görece daha azdır. Kapların hemen hepsi iyi açıklanmıştır. Tüm kap bulunmamış olmakla birlikte, egemen kap biçimi tabaklar, belli-belirsiz S profilli çanaklar ve genişçe küresel karınlı çömleklerdir (Lev.15). Parçaların büyük çoğunluğunda omuzlarda veya ağıza yakın bir yerde, dikine (bazen de eğik) yerleştirilmiş silindirik, ip delikli tutamaklar vardır (Lev.15/3). Silindirik tutamakların iki ucu, çoğu kez düz ve keskin şekilde kesilmiştir. Birkaç kap, parmak delik tutamaklıdır (Lev.15/1). Çömleklerde dipler ya hafif düzleştirilmekle yetinilmiş, ya da kalın disk şeklinde yapılmıştır. Hiçbir parça üzerinde bezeme yoktur.

Tapınak Dönemine ait tüm veya tümlenmiş kaplarının sayısı bir hayli fazladır. Tabaklar, düz veya hafif S profilli kâseler, çanaklar, yatay ip delik tutamaklı küçük çanaklar, parmak tutamaklı orta boy çanaklar, dikine ip delikli, silindirik tutamaklı çömlekler (Lev.16;17;22) en çok rastlanan kap biçimleridir.

Kendinden önceki ve sonraki dönemlerinden göreceli olarak daha özenli üretilen TD malları arasında, biçim açısından çok değişik olan bazı kaplar vardır ve bunlardan birkaçını daha önce yayınlamıştık (Duru 1995, 732, Lev.16,19). Bu tür kaplardan 'böbrek biçimli' olarak isimlendirdiklerimizin sayıları artmıştır (Lev. 18/3;23/2,3). Genel görünümü ile bu kaplara benzeyen bir başka kap, 3. evin büyük odasının fırını içinde bulunmuştur (Lev.20/2; 23/1). Aynı ev içinde ele geçen diğer iki kap, bu evrenin parmak tutamaklı orta boy çömleklerinden, dudakların içe dönerek, taşmayı önleyecek şekilde (*antisplash mouth*) yapılmasıyla ayrılmaktadır (Lev.18/1,2;24/1,2). Bu türden çömleklerin ağızlarını kapatmak için yapıldığını tahmin ettiğimiz, disk biçimli kapaklara ait parçalar da bulunmuştur (Lev.19/10-12;25/4-6). Tapınak'ın işliğinin tabanına yerleştirilmiş şekilde ele geçen kuş veya ördek biçimli bir *askos* da, değişik kaplar grubu içine alınabilir (Lev.21;23/4).

Bu dönemin bir başka özgün parçası, sepet kulplu ve ağzı dışında dikine delikli tutamağı olan bir çanağa aittir (Lev.20/3;23/5).

Bu dönem mutfak kapları arasında çok sayıda irice çömlek ile, kaba yapılmış, kalın kenarlı bir de huni vardır (Lev.24/3).

Genellikle bezemesiz olan TD kaplarında, ilginç bazı süsleme uygulamaları vardır. Bunlardan birinde, tutamak üzerine kabartma ekler yapılarak, boğa başı tasviri elde edilmiştir (Lev.19/1;25/2). Tutamaklara kabartma eklerle insan betimi (?) yapmak bir başka uygulamadır (Lev.19/2;25/3). Çok iri bir çömleğin ağzı dışında da, büyük olasılıkla bir boğa başı cepheden gösterilmiştir (Lev.20/1;25/1). Tutamakları hayvan başı şeklinde süslemek (Lev. 19/3-6), çömlek kapaklarının üzerine çizi bezek yapmak (Lev.19/11,12;25/5,6) ve yüksekçe halka diplerin kenarlarına delikler açmak (Lev.19/8,9), bu evrenin diğer özgün süslemeleridir.

Kutsal Alanlar Dönemi'nin özgün çanak çömleği, bilinen özellikleri ile (*Duru 1995*, 731 vd.), son iki yılda da pek çok örnek vermiştir. Hamur rengi çoğunlukla kahverenginin tonlarında olan, iyi pişirilen ve açılanan, fakat genelde çok kaliteli olmayan bu evre çanak çömleğinin basit kâse ve çanakları (Lev.27;29/1-3;30/2) ile, 'Höyücek malı' çanak ve tabaklardan, pek çok tüm ve parça bulundu (Lev.26;29/4)⁵. Bu evrenin yeni kap biçimlerinden bir diğeri de, geniş ağızlı derin çanak formudur (Lev.28/1;30/1).

KAD çanak çömleği çoğunlukla bezemesiz olmakla birlikte, üzeri çizi (Lev.28/4;29/6) veya çentik bezeli birkaç parça da vardır (Lev.28/5;30/3-5). Bazı kapların ağızlarının dış tarafında, tutamakla birleştirilmiş kabartma süsleme görülmektedir (Lev.28/2,3;29/5).

Son kazı mevsiminde Batı Yamaç Açmasında bulunan ve Höyücek yerleşmeleri ile ilgisi olamayacağını tahmin ettiğimiz çanak çömlek grubu hakkında, bu raporumuzda sadece çok kısa tanıtıcı bilgiler vereceğiz. Söz konusu çanak çömlek, kendi arasında homojen olmayan bir topluluk halindedir. Mimariye bağlı olmadığı ve bir yerden buraya taşınmış, karışık malzeme niteliğinde olmaları nedeniyle, farklı özellikteki mal gruplarının aralarındaki eskilik yenilik durumlarını bilmiyoruz. Mallar arasında sadece çok küçük bir grup Höyücek'in tabakası belli çanak çömleğiyle paralellik göstermektedir. Parçaların büyük çoğunluğu, diğer dönemlerin çanak çömleğinden tama-

⁵ Ağzının bir veya iki tarafında kabartmalı çanaklar, ilk kez Höyücek'te yoğun şekilde görüldüğünden, bunlara "Höyücek malları" adı verilmiştir (bk. *Duru 1992*,555 vd.).

miyle farklıdır. Bunların ortak özellikleri kalın kenarlı ve göreceli olarak kaba olmalarıdır. Çoğunun üzerinde astar yoktur ve açılama yapılmamıştır. Sadece boya bezekli olanların bazılarında kabın dışı kırmızı boya ile astarlanmış ve onun üzerine kirli beyaz veya bej boya ile bezeme yapılmıştır. Az sayıda parçanın ise astarı bej, bezemesi kırmızı boyalıdır.

Batu çukuru mallarında biçim açısından çoğunlukta olanlar, yayvan tabaklar ve derin çanaklardır (Lev.31/1-3;32/1-3). Çömlek ve boyunlu testiler göreceli olarak daha azdır (Lev.31/4,5;33). Kulp parçasına rastlanılmamıştır. Bazı çömlek parçalarında dolu ve parmak tutamaklarla, birkaç çanağın iç yüzlerine yerleştirilmiş dolu tutamaklar (Lev.31/1,2) ve az sayıda karın parçası üzerinde değişik biçimde parmak delikli tutamaklar görülmektedir (Lev.31/6;34/1).

Bezeglere gelince; kırmızı astar üzerine kirli beyaz boya ile yapılan bezeme, büyük çoğunlukla kalın bandlar halindedir. Yayvan tabakların her iki yüzünde, derin çömleklerin ise sadece dış yüzlerinde, ağızdan sarkan bandlar -girland- (Lev.32/1,3;33/1,2,4;34/2,4), ters yerleştirilmiş girland'lar en çok görülen bezek öğeleridir (Lev.32/2;34/5). Boyalı parçalardan bazılarının üzerinde, değişik şekillerde eğik, spiral ve dairesel band bezekler kullanılmıştır (Lev.32/2 iç;33/3;34/4 iç;35/1,3-7).

Mermer Eserler

Höyücek TD buluntuları arasında mermerden yapılmış bir hayli eser vardır ve bunların çoğunluğunu çanaklar oluşturmaktadır. 1990'da 4 ve 5. evler içinde bulduğumuz mermer çanaklardan sonra (Duru 1995, Lev.20;21), son iki yılda, 3. ev ve batısındaki işlik bölümünde de yeni mermer kaplar bulduk. Bunlardan beş tanesi 3. yapı ile 4. yapılar arasındaki kapı civarında *in-situ* durumdaydı ve kaplar geçirdikleri yangın sonunda bozulmuş, hatta birkaçı kireç haline gelmişti (Lev.7/2). Bunların ancak dört tanesi kurtarılabildi⁶. Böylece 3-5. yapılar içinde ele geçen mermer kapların sayısı 10'u buldu. 3. yapının işliğinde bulunan üç çanak ise, yangın görmediği için, çok iyi durumdaydılar. Mermer çanaklardan, 3. yapının tabanı üzerinde bulunanları, resim ve çizimlerinden görüleceği gibi, basit, 'S' profildirler (Lev.36/4;38;39/4; 40/1-3) ve tutamaksız (Lev. 36/3;39/4;40/1), si-

⁶ Mermer kaplardan üçü, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle, İstanbul'a getirilmiş ve Anabilim Dalımız Restorasyon Laboratuvarında, Restoratör Dr.Sait Başaran tarafından başarıyla onarılmıştır.

lindir tutamaklı (Lev.38/1;40/2) veya hayvan başı tutamaklı olarak yapılmışlardır (Lev.38/2;40/3). Ancak bu tutamaklarla mermer çanakları kaldırmak olanaksız olduğundan, bunların işlevsel olmayan tutamaklar olarak düşünüldüklerinde kuşku yoktur. Çanakların dipleri bezen düzdür; bazen de üç veya dört küçük ayak üzerinde durmaktadır. İşlik tabanında ve bir arada bulunan üç küçük mermer çanak da 'S' profillidir (Lev.36/2;37/1,2;39/1-3). Bunlardan ikisi tutamaklı ve dört küçük ayaklı, biri ise tutamaksız ve kalınca disk diplidir. Mermerden yapılmış küçük bir tabak da, TD'nin yıkıntı molozu içinde bulunmuştur (Lev.36/1)

TD'nin mermer eserlerinden iki kepçe, Tapınak işliği tabanı üzerinde ele geçmiştir (Lev.53/1,2;55/2,3). Kepinglerden birinin çukur kısmının kullanıldığı zaman kırılıp onarıldığını gösteren delikler vardır. Kepinglerin sapları hayvan başı şeklinde bitmektedir. Mermer kepingler, Höyücek'te yaygın şekilde kullanılan pişmiş topraktan kepinglerin taklitleridir (Lev.52/6; 55/6).

Figürinler

Küçük buluntu bakımından çok zengin olan Höyücek'te, sayısal bakımdan en büyük buluntu gruplarından biri figürin ve idollerdir.

TD'ne ait tek figürin, 1. evin güneyindeki küçük mekânların birinin tabanı üzerinde bulunmuştur (Lev.52/1;55/1). Kirli beyaz mermerden yapılan, 3.3 cm. boyundaki bu tasvirde, iri vücutlu bir kadın bağdaş kurarak oturmakta ve kolların göğüs önünde tutulduğu alçak kabartma şeklinde belirtilmektedir. Yüzde gözler çizgilerle gösterilmiştir.

Yukarıda tanıttığımız figürin dışındaki tam plastik insan betimlerinin tümü ile bütün idoller KAD'dan gelmektedir. 1990 yılında kazdığımız 1. Kutsal Alanın taban kerpiçleri-levhalarını (*Duru 1995, 726, Lev.27-29*) kaldırırken bulduğumuzu söylediğimiz figürin ve idollerin sayısı yedidir. Bunlardan dördü basit çuval vücutlu, sokma başlı (Lev.46/1-3;51/1,4), biri kemik başlı idoldür (Lev.47/1). Figürinlerden biri (Lev.41/5;51/2), vücudu bir oranda doğal işlenmiş, sokma başlı bir kadın tasviridir. Kısa ayaklı bir iskemle üzerinde oturan kadının göğüs ve sırtı noktalarla doldurulmuştur. Bu noktaların belirli bir düzene göre yapılmış olduğu açıktır; ancak bunların anlamı konusunda herhangi bir öneride bulunmak istemiyoruz. Ayakta duran, yassı ve belki erkek olan bir figürine ait olan sonuncu parça, 1990'da aynı alanda ele geçen başka bir parça ile birleşti (Lev.45/3;51/5; Figürinin sağ yarısı son kazı döneminde bulunmuştur). Bu yeni buluntularla 1. Kutsal Alan'da bulunan figürin ve idollerin sayısı 26 oldu.

1990'da varlığı saptanan 2. Kutsal Alan'ın (*Duru 1995*, 726 vd.), K-L/5 plan karesindeki uzantısında, 1991 yılında, bazıları kırık durumda olmak üzere sekiz idol daha ele geçti ve böylece bu alandaki figürin ve idol sayısı 16'ya ulaştı. Tüm olarak ele geçen idollerden üç tanesi, sokma başlı idol tipindedir. Boyları 1.8 cm. ile 4.7 cm. arasında değişen bu türlere, gövdesinin üst kısmı kırık olan iki idolüde katabiliriz (Lev.46/4). Çıplak tasvir edilen idoller oturma pozisyonundadır ve bazılarında seks organı belirtilmiş, bazılarında ise sadece karın altına üçgen bir alan çizilmekle yetinilmiştir. İdollerin omuzları arasına sokma başın gireceği yuvarlak kesitli delikler açılmıştır. Bir başka idolün baş deliğinde de, yuvarlak kesitli kemikten yapılmış baş *in-situ* durumdadır (Lev.47/2;51/3). 2. Kutsal Alan'ın sonuncu idolü, göğsünde çapraz bandı olan yassı bir idoldür (Lev.47/3;51/6). Bu idolün kilden yapılmış başı, vücuda, doğala uygun şekilde yapıştırılmıştır. Kutsal alan yakınlarında ele geçen bir başka tüm figürin, oturan ve kollarını göğsü önüne getiren bir kadını tasvir etmektedir (Lev.41/2;48/2). Aynı kesimde bir kaç tane kırık durumda kilden baş (Lev.45/6,7) ile idoller için hazırlanmış kemik başlara da rastlanmıştır (Lev.47/4,5; 51/9).

1991 yılında I/5-6 karesinde varlığı saptanan 3. Kutsal Alan'da (Lev.12/1), bir-ikisi kırık durumda olmak üzere 10 figürin ile iki baş bulunmuştur. Kazılar sırasında bu grubun bazı figürinleri, özenle sıvanmış birden fazla taban üzerinde, *in-situ* durumdaydılar (Lev.13/2). Bu alandaki Ana Tanrıça betimlerinin tümü, diğer iki kutsal alanda bulunmuş olanlardan farklı olarak, doğal biçimlere oldukça uygun yapılmışlardır. Kadın vücutlarının bazılarında steatopiji vurgulanmış iken, bir iki örnekte vücutlar yassı olarak gösterilmiştir. Duruş pozisyonlarına göre, figürinler ayakta (Lev.45/1,2; 49/1,2), bağdaş kurmuş (Lev.41/1,3,4;48/1), iki ayaklı bir iskemle üzerine oturmuş (Lev.42/1-3;48/3-5) ve yatar şekilde tasvir edilmişlerdir (Lev.43,44;49/3,4;50/1,2). Yukarıda tanıtılan betimlerde tanrıçalar genellikle ellerini göğüs altında tutmakta, ender olarak kollar yanlara sarkıtılmakta ve bazı örneklerde ise eller dizler üzerinde durmaktadır. Vücutlar iricedir; göğüsler, karın ve bazen cinsel organ alanı belirtilmiştir.

3.Kutsal Alan'ın en ilginç buluntuları, yere uzanmış durumda betimlenen figürinlerdir. Bunlardan birinde kadın, ayaklarını sağa doğru ve hafifçe geriye uzatarak uzanmıştır (Lev.43;49/3;50/1). Kollar göğüs önüne getirilmiştir. Vücut olağanüstü güzel biçimlendirilmiş, hatlar çok yuvarlak, organlar abartısız ve oranları doğrudur. Başı eksik olan kadının saçları örülerek enseye sarkıtıldığı anlaşılmaktadır.

İkinci eser, 2 figürden oluşan bir kompozisyon niteliğindedir (Lev.44;49/4;50/2). Büyük figür, göğüsleri, kalçaları ve pazuları abartılı yapılmış, çok iri vücutlu bir kadındır, ve bir önceki figüründe olduğu gibi, ayaklarını yana ve arkaya uzatarak yatmıştır. Ana Tanrıça'nın yatış biçimi, kolayca anlaşılacak kadar gariptir. Yatış sırasında kalça ile karın kısımlarında omurga, kendi doğrultusunda 90° ile bükülmüş, karından itibaren vücudun üst kısmı da, yatay durumdaki bel kemiği ile yine 90° lik bir kırılma yaparak dikleşmiştir. Kadın figürünün başı bulunmamış olmakla birlikte, tamamlama önerimizdeki gibi bir başının olması muhtemeldir (Lev.50/1,2).

Bu kompozisyondaki ikinci figür, iri vücutlu kadının göğsü önüne getirdiği kollarına asılan ve ayaklarıyla yere dik olarak basan, küçük bir insan betimidir. Ayaklarının uç kısmı dışında tümü ile sağlam durumdaki figürünün yüzünde ağız ile gözler belirtilmiştir. Biz bu figürü, kesin olarak tanımlayamadık. Figürün elleriyle kadının kollarına asılı biçimi, sadece insanların -ve belki maymunların- yapabileceği şekildedir (Lev.44). Bu bir çocuk olabilir; ancak yüz ayrıntuları, insandan çok bir hayvanı anımsatmaktadır. Yüz üzerinde ağzın da gösterilmiş olması ilginçtir ve bu durum küçük figürün tanrısal bir niteliği olmayabileceğini göstermelidir. Kompozisyonun anlamı konusunda fazla bir şey söyleyebilmek pek mümkün değildir.

3. Kutsal Alan'daki figürinlerden hiçbirinde baş deliği yoktur; yani bu grupta sokmabaş uygulaması söz konusu değildir. Bunlarda da başların ayrı yapılmakla birlikte, vücuda sokulmayıp omuzlar arasına yapıştirildiği anlaşılmaktadır. Aynı yerde bu tür figürinlerden kopmuş olduğu anlaşılan birkaç baş ele geçmiştir (Lev.45/4,5;51/7,8). Figürin başlarındaki yüz ayrıntuları, Burdur Bölgesi figürinleri için tipik olan şekilde yapılmıştır.

Pişmiş toprak eserler

TD'ye ait pişmiş toprak eserleri arasında en önemli parça, son kazı mevsiminde, Tapınak'ın işlik kısmında, sağlam durumda ele geçen pişmiş topraktan minyatür masadır (Lev.54;56; *Duru 1994 a*). Masanın kareye yaklaşan 18X20 cm. ölçüsündeki tablasının üstü hafifçe derinleştirilmiş, ve kenarlara massif tutamaklar eklenmiştir. Tabla, altına konan 12.5 cm. uzunluğunda, silindirik dört ayak üzerinde durmaktadır. Bu parça ile, Höyücek'te bulunmuş pişmiş topraktan masaların sayısı ikiye çıkmış olmaktadır (*Duru 1994 a; Duru 1995, Lev.37;39*). Diğer pişmiş toprak eserler, bir hayvan figürü (Lev.52/4;55/5), iki 'ayak' tasviri (Lev.52/2,3; 55/4; krş. *Duru 1992*,

Lev.20/4;22/3; *Duru 1995*, Lev.42/6), tablalar (Lev.52/5;57/2), saplı kepçeler (Lev. 55/6) ve üçgen biçimli, yassı ve üzerinde üç delik bulunan bir nesne ile (Lev.52/7;55/7) yüzlerce kil sapan tanesidir (Lev.57/1). Sazdan örülmüş bir sepetin toprağa çıkmış izi (Lev.57/4), TD'de bu tür eşyanın kullanılmış olduğunu göstermektedir.

KAD'nin pişmiş toprak buluntularından bazıları minyatür kaplar, tablalar, tutamakları düz veya hayvan başı ile süslenmiş kaşıklar-kepçeler (Lev.52/6) ve pişmiş-pişmemiş kilden yapılmış sapan taneleridir.

Taş eserler

Taştan keski ve baltalar, en fazla ele geçen buluntu türüdür. TD'de küçük boy keskilerle beraber balta sayılabilecek büyüklükte örnekler de bulunmuştur (Lev.53/6;57/3). KAD'daki keski genellikle küçüktür (Lev.53/5). TD'nin taş buluntularından biri de damga mühürdür (Lev.53/3; 55/8).

Yontma taş endüstrisi

Çakmaktaşı ve obsidyen endüstrisinin ayrıntılı incelenmesi ilerde yapılacağı için, burada bu tür eserlerden sadece TD'den gelen bir uç (Lev.53/8;56/9) ile, KAD yıkıntısı arasında bulunan, kahverenkli çakmaktaşıdan çok zarif şekilde biçimlendirilmiş bir ok ucunun resimlerinin verilmesiyle yetinilmiştir (Lev.53/9;56/10).

Kaba taş eserler arasında kenarları küçük yongalar çıkartılarak keskinleştirilmiş birkaç disk kazıyıcı vardır (Lev.53/10).

Karşılaştırmalar

Bu kısımda, 1991 ve 1992 kazılarının buluntularınının, hatta bazen diğer kazı dönemlerinde elde edilen bulguların, çağdaş merkezlerin buluntuları ile karşılıklı ilişkilerini belirlemeğe çalışacağız.

Höyücek yerleşmelerinin tarihsel konumlarıyla, genelde Bucak ve çevresinin, Burdur Bölgesi'nin uygarlık sürecindeki yerini saptayabilmek için, öncelikle Höyücek'in mimari ve diğer küçük buluntuları ile Hacılar ve Kuruçay gibi iki yakın komşu ve çağdaş yerleşmenin buluntuları arasındaki karşılıklı ilişkileri araştırmak gerekmektedir. Bu konularda 1989 ve 1990 yılı kazı raporlarında da bazı öneriler ve saptamalar yapmıştık (*Duru 1992*, 559 vdd.; *Duru 1995*, 737 vdd.). Mimarlık ve küçük buluntuları konusunda pek az şey öğ-

rendiğimiz EYD'nin çanak çömleği ile, Kuruçay'ın 13. kat ve Hacılar'ın sözde Akeramik Neolitik döneminin çanak çömleği arasında genelde anlamlı yakınlıklar vardır ⁷. Bu üç önemli merkezin, Neolitik'in en eski dönemlerine tarihlenen çanak çömlek malzemesi, Burdur Bölgesi Neolitik Çağının daha geç evreleri çömlekçiliğinin prototipleri gibi görünmektedirler. Bu saptama, bölgenin en güneyki yerleşmelerinden Bademağacı'nın (Kızılkaya) yüzey buluntuları ile de desteklenmektedir (*Mellaart 1961*,166 vdd., Fig.6).

TD ile Hacılar'ın Neolitik katları arasındaki mimari benzerlikler giderek artmıştır. Bu iki yerleşme arasında daha önceleri saptadığımız, kaplumbağa sırtlı kerpiçlerin kullanılması, ince paravana duvarlarının ve kutuların kenarlarının dal ve kamışla bir perde yapıldıktan sonra kille sıvanması gibi malzeme ve yapım tekniği açısından bazı ortak öğelere (*Duru 1995*, 738; *Mellaart 1970*, Lev.XIX/b; XXIII/a,b), son yıllarda, ev kapılarının uzun duvarlara açılması, kapının tam karşısındaki duvara bitişik olarak fırın yerleştirilmesi, işliklere kısa ve alçak yükselti yapılmaması (a.y., Fig.17), gibi plan benzerlikleri ile fırınların önlerine, kenarları hafif yükseltilmiş yalaklar konulması (a.y., Lev.XXXIV/a), duvarların oda içine bakan yüzlerine sıg nişler, duvarlara küçük dolap veya çekmece yuvalarının yapılması gibi bazı ayrıntılardaki paralellikler eklenmiştir (a.y., Lev. VII/a; XXIV; XXV/a; XXXIX; Fig.7). Höyücek'te 3. ve 1. evin tabanındaki pişmiş topraktan yüzlerce sapan tanesi, benzer durumda Hacılar'da da ele geçmiştir (a.y., Lev.XXVI/a).

Höyücek'te önceleri bağımsız bir tapınak olarak düşünülen merdivenli odanın, aslında 3. eve bağlı en kutsal yer *-adyton-* olarak değerlendirilmesi, Höyücek ile Hacılar arasında bir başka mimari benzerlik olasılığını gündeme getirmiştir. Şöyleki; Hacılar'da VI. katın 1. evinin kapısı dışında, alçak basamaklı, topraktan yapılmış bir merdiven vardır ve bu merdiven, çatuya çıkan bir platformunun alt kısmı olarak düşünülmüştür (a.y., 16 vd.; Lev. VI b, Fig.7;10). Hacılar'daki bu merdivenli mekân, batısında bulunan büyük odaya bağlı gibi görünmektedir. Merdivenin çevresi kazılmadığı için kesin konuşulamaz ama, Hacılar'da da, Höyücek'e benzer bir planlamanın söz konusu olacağı ve merdivenin bağımsız şekilde, dinsel törenler için yapıldığı düşünülebilir.

TD'nin fantazi kapları genellikle Hacılar ve Kuruçay'dan tanınmamakla birlikte, dudağın içe yatay şekilde uzatılmasıyla ağız daraltılan çömleklerin

⁷ Burdur Bölgesi'nin kuzey kesimlerinin Erken Neolitik Çağı çanak çömleği ile ilgili olarak bk. *Duru 1989*.

-*anti-splash mouth*- profillerini hatırlatan iki kap (Lev. 18/1,2) ile kuş biçimli kabımızın (Lev.21) benzerlerine Hacılar VI. katta rastlanmıştır (a.y.,106, Lev.LVIII/1; Fig.55/5,8). Günlük kullanımdaki kap türleri arasındaki benzerlikler de artmaktadır: Örneğin Höyücek'deki dikine delikli silindirik tutamaklı oval çömlekler (Lev.17/2), halka dip üzerine açılan delikler (Lev.19/8,9), boğa başı şeklinde süslenen tutamaklar (Lev.19/3-6) ve tutamaklara kabartmalar ekleyerek boğa boynuzu tasviri veya insan tasviri yapmak gibi uygulamalar (Lev.19/1,2), Kuruçay (Duru 1988, Lev. 15/5;15/8,9;26/4-6;14/1; Duru 1994, Lev.108/21-23;143/9;164/7;77/11-14;197/2-4,6;198/1-5) ve Hacılar'dan (Mellaart 1970, Fig.56/1,3) çok iyi tanınmaktadır .

TD ile Hacılar Neolitik katlarının ortak buluntularından bir diğeri de, mermerden yapılmış iri çanaklardır (a.y., Pl. CXII-CXIV, Fig.159-162).

Yukarıda vurgulamaya çalıştığımız, Höyücek TD ile Hacılar-Kuruçay Neolitik ve Erken Kalkolitik katları arasındaki, kapsamlı denebilecek kadar çok sayıda benzerliğe rağmen, kuzeyin Neolitik ve EKÇ kültürlerinin çok özgün çanak çömlek uygulaması olan bej zemine kırmızı boya bezeklilerin, TD'de hemen hemen hiç görülmemesi, ilgi çekicidir.

KAD'ın Hacılar-Kuruçay ile ilişkileri biraz daha zayıftır. Daha önceki kısa raporlarımızda vurguladığımız gibi, Höyücek'e özgü, dudağı yumrulu çanak türüne (Duru 1992, Lev.9-11), sadece Kuruçay GNC ve EKÇ katları çanak çömleği içinde rastlanırken (Duru 1994, Lev. 66/4,5; 94/4; 128/4,5; 129/1; 153/1), Hacılar ve Kuruçay'ın kırmızı boya ile yapılmış geometrik veya fantastik bezeklileri, Höyücek üst katlarının karışık malzemesi arasında görülür (Duru 1992, 554 vdd., Lev.12/8-11;15/5-7).

KAD'nin Ana Tanrıça figürinleri ve sokma başlı idollerıyla, Burdur Bölgesi'nin kuzey kesimlerinin benzer buluntu tipleri arasındaki ilişkilerden de, daha önceki yazılarımızda söz etmiştik (Duru 1995, 738 vdd.). Bunlara ek olarak, son kazı mevsimi 3. Kutsal Alan'da bulunan, yatar durumdaki Ana Tanrıça figürinlerinin, Hacılar VI. katının aynı pozisyondaki tasvirlerle çok yakın benzerliklerini vurgulamak istiyoruz (Lev.43;44;49/3,4; 50/1,2; krs. Mellaart 1970, Lev.CLI-CLIV) ⁸.

⁸ "Ana Tanrıça ve Çocuk" kompozisyonundaki kadın figürününün çok yakın bir benzerini bize meslektaşımız Prof.Dr.Aykut Çınaroğlu tanıttı. Kendisinin Newyork'ta Metropolitan Museum'un depolarında gördüğü bir figürin (Lev.50/3), bizim Höyücek eserimizden, sadece

Höyücek buluntularının Burdur Bölgesi dışındaki merkezlerle benzerlikleri konusunda 1990 kazı raporunda yaptığımız saptamalara, bu yıl bazı yeni ögeler katılmıştır. Bunların başında, Höyücek figürinleri ile Çukurkent gelişli iki figürin arasındaki benzerlik gelmektedir. Çukurkent figürinlerinden biri (*Bittel 1953,37,Res.2*), oturma biçimi, ayrıntuların işlenişi ve hatta ölçüleri bakımından, Höyücek'in mermerden yapılmış TD figürini ile (Lev.52/1; 55/1), ikinci Çukurkent figürini de (*Bilgi 1980, 2, Fig. I/3*), Höyücek'in yatar pozisyonundaki 3. Kutsal Alan figürinleri ile tam bir paralellik içindedir.

Dudakların içe yatay uzatılmasıyla elde edilen dar ağızlı - *antisplash mouth* - kaplar (Lev. 18/1,2), Höyücek ile Anadolu'nun diğer bölgelerinin ilişkileri konusuna yeni boyutlar getirmektedir. J.Mellaart Hacılar'daki bu türde kapları tanımlarken, bunların Batı Çatal Höyük mallarını hatırlattığını söylemektedir (*Mellaart 1970, 106*). Gerçekten de Batı Çatal Höyük'te, bu özgün dudak profiline bir ölçüde benzeyen ağız parçaları vardır (*Mellaart 1961, Fig.13/1-4*); ama Batı Çatal Höyük buluntuları çok gelişmiş uygulamalardır ve EKÇ 'ye aittirler. Benzer profildeki çömleklere, Demircihöyük, Fikirtepe ve Pendik'te de rastlanmaktadır (*Seeher 1987,I/1-8; Özdoğan 1979,113 vd., Lev.47/D.107, D.129, D.135, D.331, D.117, D.115, D.254; Özbaşaran 1989, 78, Lev.31/Ç 241; 32/Ç 59, Ç .239*). Dr.Özdoğan bu kapların Batı Anadolu'da yüzey araştırmaları ile ele geçen benzerlerini de saptamıştır (Bu kap tipinin yayılışı için ayrıca bk. S.Hood, *Prehistoric Emporio and Ayio Gala. I,Oxford 1981, s.15, Fig. 5/3,5*).

Yorumlar, sonuçlar ve tarihleme

Dört yıl süren Höyücek kazılarının sonunda, bu yerleşmenin niteliği hakkında bazı genel değerlendirmeler ve saptamalar yapılabilir duruma gelinmiştir. Höyücek'in en eski yerleşmelerini araştırmak için açılan çukurun,

öndeki küçük figürün yokluğu ile ayrılmaktadır. Kadının yatış biçimi, vücut kısımlarının ilişkileri, proporsiyonlar ve genelde yapım biçemi, hayret verecek ölçüde Höyücek eserine benzemektedir. Bu iki eserin aynı ustanın elinden çıktığı dahi düşünülebilir. Metropolitan'daki Ana Tanrıça figürinin Burdur Bölgesi'nden götürülmüş olduğundan hiç kuşku yoktur. Bir eski eser kaçakçılığı olayının ortaya çıkmasını sağlayan Sayın Çınaroğlu'na, içten teşekkürler sunarız.

Bazı özel koleksiyonlarda saklanmakta olan iki yatan kadın tasviri de, Höyücek, Hacılar ve Metropolitan Müzesi eserlerine, gerek yatış şekli ve gerek işleniş biçemi bakımından çok benzemektedir (J. Thimme (Ed.); *Art and Culture of the Cyclades*, Karlsruhe (1971), Lev. 556, 557). Esasen bu iki eser "Neolithic Hacılar VI type" olarak tanıtılmıştır. Bunların da Anadolu'dan bir şekilde çıkarılmış oldukları anlaşılmaktadır.

yaklaşık 4 m. kalınlığındaki birikiminde varlığı anlaşılan EYD'ye ait hiçbir mimarlık izinin bulunmaması, küçük buluntuların ve hatta çanak çömleğin azlığı -eğer bütün bu saptamalar A çukurunun yeri dolayısıyla bir rastlantı değilse- ve yerleşim alanının da, büyük olasılıkla çok küçük olması, bu dönemde yerleşmelerdeki yapıların, taş ve kerpiç gibi kalıcı malzemeden değil, hafif ahşap veya sıvalı çit tekniği (wattle and daub) ile yapıldığını veya/hatta, burada sürekli değil, mevsimlik yerleşmelerin sözkonusu olabileceğini akla getirmektedir. Oldukça uzun süre içinde oluşabilecek EYD birikiminin alt ve üst sınırlarını tarihlemek için hemen hemen hiçbir arkeolojik belge ele geçmemiştir. Ancak TD'den alınan C14 ölçümlerinin verdiği M.ö. 6.300/6.400 gibi tarihler dikkate alınır ise, TD'den bir hayli eski olan EYD'nin en erken dönemlerinin, 7. binyılının başlarına kadar geri gitmesi ve Höyücek'in en eski yerleşim dönemlerinin tümünün, Erken Neolitik Çağ'a ait olması gerekecektir. EYD çanak çömleği ile Hacılar'ın ana toprak üzerindeki en erken yerleşmelerinden (Önceleri Akeramik olarak bilinen tabakalar) ve Kuruçay'da 13. kattan gelen çanak çömlek malzemesi arasındaki ilişkilere yukarıda kısaca değinmiştik. Bu analogik saptamalar, EYD için önerdiğimiz tarihleri desteklemektedir.

TD ve KAD'a gelince: Bu iki yerleşim evresini değerlendirmek için, bu dönemlerin bir arada düşünülmesi gerektiği kanısındayız. Önce KAD hakkındaki saptamalarımızı belirteceğiz. Höyüğümüzün yapı kalıntıları veren en geç yerleşim evresi olan KAD'ın mimarisine ait ayrıntılar, bu yıl da öğrenilemedi. Üç senedir ortaya çıkartılan ve bu yapı evresine ait olduğu anlaşılan, birbirine paralel beş ayrı duvar parçası arasındaki ilişkiler, belirsizliğini korumaktadır (Lev.12/1). Bu paralel duvarları birleştireceği düşünülebilecek dikine duvar kalıntıları, kazı alanının hiç bir yerinde bulunmamıştır. Bunlara ek olarak, aynı döneme ait olan 1. ve 2. Kutsal Alan'lar bu duvarların hemen etrafında gibi görünmekteyse de, bunlarla kısa duvarların ilişkisi olup olmadığı konusunda mantıklı bir açıklama yapmak mümkün değildir. 3. Kutsal Alan'ın çevresinde hiç bir duvar yoktur. 2. Kutsal Alan'ın pek belirgin olmayan durumu bir yana bırakılacak olursa, kutsal alanların üzerini kapatabilecek veya çevirebilecek yapı kalıntıları bulunmadığı için, bunların üzerinin açık olduğu tahmin edilebilir. Kesin olan husus, belirli alanlarda hazırlanan tabanlar üzerine, Ana Tanrıça figürin ve idollerin konulmuş olduğudur. Bütün bunlar, sanırız dinsel törenlerle ilgilidir, ve bu törenler sırasında tanrıça tasvirler ile beraber bazen taş, kil ve kemikten değişik şekillerde nesnelere de, adak eşyası olarak konulmuştur. Burada hemen eklemeliyiz ki,

kanımızca kutsal alanların sayısı gerçekte 3'den daha fazla olmalıdır. Ayrıca bazı alanların da birden çok kez kullanıldığı anlaşılmıştır (Lev.12/2). 1989 yılında J/5,7,8 plan karelerindeki kazılarda ve hatta tarla yüzeyine kadar çıkmış durumda bulunduğumuz idol ve figürinler de (*Duru 1992, Lev.19-21*), büyük ihtimalle başka Kutsal Alan'lara konulan adak eşyalarındandır.

1990 ve 1991 yıllarında saptanan kutsal alanlardan gelen buluntuların, ayrı ayrı dökümünün yapılması durumunda, her kutsal alanın buluntularının, tür ve biçim açısından birbirinden bir hayli farklı olduğu görülmektedir. Örneğin arkalıksız bir iskemlede oturan, üstü noktalı figürinler (Lev.41/5; *Duru 1995, Lev.26/1,2*), ayakta duran ve yassı basitçe betimlenenler (Lev. 45/3;51/5; a.y.,Lev.31/1;36/4), kilden yapılmış, dikdörtgen prizması şekilli, üzeri noktalı nesnelere (a.y.,Lev.31/3,4) ve kilden pul taneleri (a.y.,Lev.31/5) 1. Kutsal Alan'a; kemik başlı idoller ve kemikten hazırlanmış başlar (Lev.47/1, 2,4,5;51/3,9; a.y., Lev.30;41/1-3) 2. Kutsal Alan'a; uzanmış yatan ana tanrıça tasvirleri de 3. Kutsal Alan'a has buluntulardır. Bir kutsal alanda bulunan tipler diğerlerinde pek görülmemektedir. 2. Kutsal Alan'da irili ufaklı 20 den fazla keski ve balta bulunmuş, diğerlerinde ise bu türden hiçbir eşya ele geçmemiştir. Ayrıca 1.ve 2. Kutsal Alan'larda, oturan, çuval vücutlu ve sokmabaşlı idoller çok sayıda bulunmuş iken, sonuncu kutsal alanda bu türden hiçbir idol yoktur. Bu farklılıklar nasıl açıklanmalıdır? Bu konunun KAD'ın niteliği ile ilgili olduğunu sanıyoruz. Son iki kazı mevsiminde alınan sonuçlar karşısında, bizde oluşan kanı, KAD'nin, hiç olmazsa bir döneminin, normal bir yerleşme değil, kutsal bir yer, bir adak yeri olduğudur. Bucak Ovası'nda, hatta daha geniş bir bölgede, bu küçük tepe, olasılıkla kutsal bir yer olarak kabul ediliyor ve zaman zaman ziyaret ediliyordu. Belli zamanlarda veya belirli amaçlarla yapılan bu ziyaretlerde, çevredeki kent ve köylerden gelen insanlar, tepe üzerinde ayrı yerlerde törenler düzenliyorlar ve belki tepeyi kutsuyorlardı. Törenlerin sahiplerinin buraya bıraktıkları figürinler, idoller ve diğer adak eşyaları ile bazı tüm kaplar tabiatıyla birbirinden farklı idi. Buraya gelen insanlar, elbette geleneksel olarak kendi inanç ve görgülerine göre yapmağa alıştıkları biçimdeki dinsel ve profan eşyaları kullanıyor olmalıydılar. Eğer bu varsayımımız doğru ise, bu törenler sık sık yapılabileceği gibi, uzun zaman araları ile de yapılmış olabilirler. Bizce kutsal alan buluntuları arasındaki farklılıkları, büyük zaman araları ile açıklamak yerine, değişik yerleşmelerden gelen insanların eserleri, eşyaları olarak algılamak daha doğru olacaktır.

Höyücek KAD çömlekçiliği ve figürinciliğinin pek çok özgün örneği, Burdur Bölgesi'nin kuzeyinde ya hiç yoktur, ya da çok azdır⁹. Hacılar ve Kuruçay'da bulunan, ancak bölgenin bu kesimine yabancı, Höyücek'e has gibi görünen çanak çömlek buluntuları, buraya güneyden gelmiş olabileceği gibi, yukarıda söylediklerimize uygun olarak, Bucak yöresindeki başka merkezlerin, hatta Isparta Ovası gibi, görece uzak bölgelerin malzemesi ile de ilişkili olabilirler. Çukurkent figürinleriyle olan benzerlikleri, bu kanıyı güçlendirici bir kanıt olarak saymak mümkündür. Bu söylediklerimiz Höyücek'in baştan beri bir kült merkezi olmasına dayalı varsayımlardır ve kültür çeşitliliğinin boyutu, bu dinî merkezin saygınlığının genişliği ile orantılı olmalıdır.

KAD'da tepenin kutsal bir yer olduğu konusundaki önerimiz doğru olsa bile, bu olgunun nereden kaynaklandığını kesin olarak bilmemize, elbette olanak yoktur. Ancak bu inanışın daha eski dönemlerle ilgili olması çok muhtemeldir. Biz bu geleneğin Tapınak Dönemine kadar geri gidebileceğini düşünüyoruz. Höyücek TD yapıları, şu ya da bu şekilde kümeleşmiş evlerden oluşan, sıradan bir kasaba veya köy yerleşmesi değil, yukarıda söylediğimiz gibi, sadece kutsal yapıların bulunduğu bir yer olduğu kanısını uyandırmaktadır. Bu yapıların yer aldığı alanın dışında kalan kesimlerde de, bir hayli geniş kesimler kazılmış olmasına karşın, TD ile çağdaş olacak hiçbir mimarlık izine rastlanmamış ve TD yapılarının sadece dar bir alana sıkışmış olduğu anlaşılmıştır. Doğu-batı yönündeki bu dar şeritte yer alan kutsal nitelikli yapılar dışında, gerçek anlamda konut denebilecek yapıların olmaması, bu çağda burada, belki sıradan insanların hiçbir zaman oturmamış olduklarına işaret edebilir. Değişik bir iç düzenlemeye sahip olan ve çok zengin buluntular veren Tapınak ve onunla ilgili olabilecek binalar, buranın daha o zamanlar sadece kutsal bir merkez işlevi bulunduğuna işaret ediyor olabilir. Höyücek kutsal bir tepe, hatta "Ana Tanrıça Kültü'nün yöresel bir merkezi" ise, böylesi bir merkezin anısının, TD'nin yıkılmasından çok uzun süreler sonrasında bile, çevrede oturan toplulukların hatıralarında kaldığı, unutulmadığı düşünülebilir.

TD ile KAD'ın ayrı ayrı yaşam sürelerinin ve aralarındaki zaman farkının ne kadar olduğu konusunda bir öneri yapamıyoruz. Ancak arkeolojik bulun-

⁹ Höyücek ile kuzey bölgelerin çanak çömlek buluntuları arasındaki ender ilişkilerin bir örneği, Lev.29/5'deki parçanın benzerinin Bilecik-Kınık yakınlarında yüzey buluntusu olarak ele geçmesidir. (T. Efe, "Chalcolithic Pottery from the Mounds Aslanapa (Kütahya) and Kınık (Bilecik)", *Anatolica*, XIX (1993), Lev. 5/21; 11/21).

tular esas alınarak yapılacak değerlendirmelerde, her iki dönemde ucu sivri, kilden sapan taneleri, tablalar, saplı kil kepçelerin ortak olduğu görülmektedir. Ayrıca çizme biçimli TD kabının küçük modellerinin KAD'da bulunması önemli bir olgudur. Yukarıda sayılan benzerliklere karşılık, mimarlık, çömlekçilik ve figürin yapımıcılığı gibi önemli konularda, iki dönem arasında herhangi ortak bir nokta yok gibi görünmektedir. Bu durumda, dönemler için zamansal hesaplama yaparken, dinsel-törenselle geleneklerin toplumların belleklerinde ne kadar süre ile canlı kalabileceğini gözönünde tutmak gerekecektir. Bu konuda herhangi bir tahmin ve öneri yapmak istemiyoruz; ancak bu sürenin çok da uzun olamayacağını düşünüyoruz. Bu arada KAD için daha önce öngördüğümüz tarihlerin (*Duru 1995*, 742 vd.), biraz daha erkene çekilmesi gerektiğini ve 6.binyılın ilk yarısına tarihlenerek, GNÇ 'nin başlarına konulmasının doğru olacağını tahmin ediyoruz.

Höyücek TD evresiyle, Hacılar ve Kuruçay gibi Burdur Bölgesi'nin kuzey kesimlerinin iki merkezinin mimarlık ve bazı ilginç çanak çömlek yapım gelenek ve uygulamalarındaki benzerliklere bakılırsa, ayrı bölgede yaşayan toplulukların birbirlerini tanıdıkları söylenebilir. Höyücek TD'den alınan kömürleşmiş üç ayrı ağaç dikmeden yapılan C14 tarihleri ve son kalibrasyonlarına -uyarlanmalarına- göre mutlak yaşlandırılmaları şöyledir (bk. s. 478):

G.ö. 7.349± 38 M.ö. 6.186±6.122 (Uyarlanmış)

G.ö. 7.551± 46 M.ö. 6.425±6.356 (Uyarlanmış)

G.ö. 7.556± 45 M.ö. 6.427±6.358 (Uyarlanmış)

Bu ölçümlere göre en eskiye tarihlenen ağaç dikmelerin kullanıldığı TD yapıları 7. binyılın ortalarına ait olmaktadır. Hacılar VI-IX. katlarından alınmış ağaç kömürü parçalarının C14 tarihleri M.ö. 5.620-6.080 (*Mellaart 1970*, 93) ve Kuruçay'ın Neolitik katlarından alınan hayvan kemiklerinin C14 ölçümleri de M.ö.6.200-5.850 arasındadır (*Duru 1994*, 89 vdd. Eski uyarlama yöntemlerine göre verilmiş olan Hacılar ve Kuruçay C14 tarihleri, bugünkü uyarlama eğrilerine uygun olarak, her halde bir miktar yükseltilmelidir)¹⁰.

¹⁰ Höyücek'in hayvan kemiklerini inceleyen Dr. Bea De Cupere (Musée Royal de L'Afrique Centrale-Belçika), bu yazının son provasından çok kısa bir süre önce, araştırmalarının sonuçları hakkında bilgi vermek amacıyla hazırladığı "Faunal Remains from Höyücek" başlıklı, ön rapor niteliğindeki bir yazısını bize gönderdi. Höyücek fauna'sının ayrıntılı son raporunu B. De Cupere henüz yayınlamadığı için, biz burada bu yazıdan bazı bölümleri özetleyerek veriyoruz.

Yazarın saptamalarına göre Höyücek'in KAD ve TD yerleşmelerinde kemikleri ele geçen hayvanlar şunlardır: Boz ayı (*Ursus arctos*), tilki (*Vulpes vulpes*), tavşan (*Lepus capensis*), ka-

raca (*Capreolus capreolus*), ala geyik (Dama dama), kızıl geyik (*Cervus elaphus*), domuz (*Sus scrofa*), koyun, keçi (*caprine*), sığır ve deniz ıstırdyesi (*Strombus bubonius*). EYD yerleşmeleri içinden gelen kemikler de, tavşan, domuz, köpek (*Canis lupus f. familiaris*), ala geyik ve kızıl geyik, koyun, keçi (*caprine*), sığır, at (*equid*) gibi hayvanlara aittir. Domuz, koyun, keçi ve sığır, büyük olasılıkla, hem yaban, hem evcil idi. Bayan De Cupere'ye göre;

"We expected to find, especially in the earlier levels of Höyücek (EYD1, EYD2, and EYD3), remains of aurochs (*Bos primigenius*) and no bones of domestic cattle. However, it became clear that, when comparing the measurements which were taken on the cattle bones of Höyücek of with those of aurochs found in the literature (Boessneck, 1957; Ekman, 1972; Boessneck & von den Driesch, 1975; von den Driesch & Boessneck, 1976; Amberger, 1979; Rauh, 1981; Kussinger, 1988), in only few instances sizes could coincide with female aurochs; all the others fell beneath the range of measurements that are given for aurochs bones. Cattle form Fikirtepe (around 5000 BC) is found to be domestic (Boessneck & von den Driesch, 1979). Most of the measurements from Höyücek fell within the range of dimensions given for cattle of Fikirtepe, oftenly measurements from Höyücek cattle were even smaller than the average size at Fikirtepe. Withersheight could be calculated on a metacarpal of a male individual found in the -KAD-TD-sample, giving 135 cm, and on two metacarpals (sex unknown) from the EYD2-level, giving 127 and 128 cm."

Tartışmalar ve sonuçlar da şöyle özetlenmiştir:

"Based on the size dimunition and morphological changes, it has been found that pigs, caprines and cattle were already domesticated in all levels of Höyücek. The Schleppe-effect has also been used to indicate whether a domestic or wild breed is present. In this case this feature understands the absence of leg bones (humerus, radius, ulna, femur and tibia) on the site. This is caused by the fact that the hunted animal in its whole was to heavy to be transported to the site. Therefore, the animal was butchered at the killing spot; leg bones were removed from the body and thrown away, reducing in this way the weight of the burden that had to be transported to the site. Apparently the meat was dragged in the skin, with the foot bones (carpals, tarsals, metapodials, first, and second phalanges) left attached to it. This probably made it easier to drag the meat-filled hide (Perkins & Daly, 1968). At Suberde, where it is believed that cattle were wild, the ratio of leg bones to foot bones was approximately one to six. Conversely, leg bones were better represented (ratio of two to three) at Can Hasan, where cattle were found to be domestic. For the earliest levels of Höyücek this ratio was almost one to one for the EYD1-level and one to two for the EYD2-level. No leg or foot bones were recovered in the EYD3-level. These ratios results to be very different from those of Suberde and more comparable with the ratio of Can Hasan. However, differential preservation, fragmentation, and identification of the faunal material influence the number of steletal elements present. Inter-site comparisons have, therefore to be treated with caution. The absence of the Schleppeeffect in Höyücek points towards the presence of a domestic breed, but it is not the basic evidence.

Although it is thought that cattle domestication took place during the seventh millenium BC, the oldest sure finds of domesticated cattle in Turkey are found at Çatal Höyük in a context dating around 5800 BC (Perkins, 1969). It is possible that cattle were already domesticated at Hacilar (approximately 7000 BC) since dimensions of bones are slightly smaller than bones of aurochs but no certainty is given (cfr. Gautier, 1990). Out of Turkey, bones of early domestic cattle were found at the site of Bouqras (Syria), dated 6400-5900 BC (Akkermans *et al.*, 1983), and they were also reported at Argissa-Magula (Greece) dated around 6300 BC (cfr. Gautier, 1990).

Bu durumda, Höyücek'in söz konusu yerleşme döneminin, hem Hacılar VI. yapı katından, hem de Kuruçay 11. yapı katından daha erken olması gerekecektir. Halbuki, Höyücek'in gerek mimari, gerek çömlekçilik ve figürin yapımıcılığının, Hacılar ve Kuruçay ile ilişkileri, daha çok kuzeyin GNÇ olarak tanımlanan tabakaları iledir. Höyücek'in fantazi kaplarının kuzeyde bulunmaması ve kuzeyin boyalı keramiğinin de güneyde bulunmaması, akraba topluluklar arasındaki ayrıntı farklılıklar sayılabileceği gibi, uzunca bir zaman aralığına da işaret edebilir. Burada belki şu sorular sorulmalıdır: "Acaba Hacılar'da GNÇ olarak nitelenen tabakalar, gerçekte Neolitik Çağın daha erken dönemlerine mi aittir?", ve "Acaba Höyücek Tapınak Dönemi Orta Neolitik olarak mı nitelendirilmelidir?"

Batu Çukurunun arkeolojik kalıntıları tek bir çağa ait olmayıp, Neolitik'ten EKÇ 'ye kadar, çok değişik zaman kesitlerinden gelen karışık bir malzemedir. Bu topluluktaki çanak çömlek türlerinden bir kısmı, Kuruçay GNÇ ve EKÇ malları ile (*Duru 1994, Lev.66/4,5;94;128;129;153/1*), bir kısmı da Hacılar EKÇ 'sinin kırmızı zemine beyaz boyalı bazı parçaları ile bazı paralellikler sergilemektedir (*Mellaart 1970, Lev.CXI/4-6*). Ancak, böl-

The exact date of the earliest levels (EYD1, EYD2, and EYD3) remains a problem. Until now they are dated on archaeological grounds around 7000 BC. To verify these dates, it will be tried to carry out C14-dating on bones coming from these levels. In each case, very early finds of domestic cattle in Turkey are found at Höyücek, which indicates that cattle domestication must have taken place at the latest during the first half of the seventh millenium BC or maybe even before.

Bu dipnotta kullanılan bibliyografya listesi:

- Akkermans, P.A., Boerma, J.A.K., Clason, A.T., Hill, S.G., Lohof, E., Meiklejohn, C., le Mière, M., Molgat, G.M.F., Roodenberg, J.J., Waterbolck-van Rooyen, W. & van Zeist, W. (1983) Bouqras revisited: Preliminary report on a project in Eastern Syria. *Proceedings of the Prehistoric Society* 49, 335-372; Amberger, K.-P. (1979) *Neue Tierknochenfunde aus der Magula Pevkakia in Thessalien. II. Die Wiederkauer*. München, Dissertation; Boessneck, J. (1957) Funde des Ures, *Bos primigenius* Bojanus 1827, aus alluvialen Schichten Bayerns. *Säugetierkundliche Mitteilungen* 5, 55-69; Boessneck, J. & von den Driesch, A. (1975) Tierknochenfunde vom Korucutepe bei Elâziğ in Ostanatolien. in: van Loon, M.N. (ed.) Korucutepe 1. *Studies in Ancient Civilisations*. North Holland/American Elsevier; Boessneck, J. & von den Driesch, A. (1979) *Die Tierknochenfunde aus der Neolithischen Siedlung auf dem Fikirtepe bei Kadiköy am Maramaremeer*. München; Ekman, J. (1972) The urus female (*Bos primigenius* Boj.) from Slågarp, Southern Sweden. *Zoologica scripta* 1, 203-205; Kussinger, S. (1988) *Tierknochenfunde vom Lidar Höyük in Südostanatolien (Grabungen 1979-1986)*. München, Dissertation; Perkins, D. & Daly, P. (1968) A hunter's village in Neolithic Turkey. *Scientific American* 219, 97-106; Rauh, H. (1981) *Knochenfunde von Säugetieren aus dem Demircihüyük (Nordwestanatolien)*. München, Dissertation; von den Driesch, A. & Boessneck, J. (1976) Zur Grösse des Ures. *Bos primigenius* Bojanus, 1827, auf der Iberischen Halbinsel. *Säugetierkundliche Mitteilungen* 24, 66-77.

gede ve Batı Anadolu'da pek az görünen beyaz boya bezemeli malların (Lev.32-35), zamansal ve bölgesel olarak doğru değerlendirmesini yapmak için, bunların tabaka içinde bulunup, ait olduğu dönemlerin kesin şekilde saptanması gerekecektir¹¹. Bu türlerin ve bazı çentik, çizi ve kabartma süslemeli parçaların (Lev.28/2-5; *Duru 1992*, Lev.12/12-15;13;15/9;18) değerlendirmesi ve bütün bu türlerin Anadolu tarihöncesi çömlekçiliğindeki yeri konusundaki sorunlar ve bunların yanıtları, Höyücek çömlekçiliğini yayına hazırlayacak olan, Dr.Gülsün Umurtak tarafından tartışılacaktır.

¹¹ 1993 yaz aylarında kazısına başladığımız Bademağacı Höyüğü'nde (eski Kızılkaya Höyüğü) sözü edilen boya bezekli çanak çömleğin benzerlerine rastlanılmıştır. Bademağacı kazılarının ilk sezonunda bu türlerin bağlı olduğu mimarlık katı saptanamadığından, tarihlenmesi de yapılamamıştır. Önümüzdeki kazı dönemlerinde bu soruya yanıt bulacağımızı umuyoruz.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- BİLGİ, Ö .; "Yeni Bulunmuş Eserlerin Işığı Altında Anadolu'da Bronz Çağı
1980 Öncesi İnsan Figürleri Hakkında Yeni Gözlemler",
Belleten, XLIV, s.1-24.
- BITTEL, K.; "Einige Idole aus Kleinasien", *Præhistorische Zeitschrift*,
1953 XXXIV/V, s.135-144.
- DURU, R.; "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1986-1987 Çalışmaları Raporu",
1988 *Belleten*, LII, s.653-666.
- _____ ; "Were the Earliest Cultures at Hacılar Really Aceramic ?",
1989 *Tahsin Özgüç'e Armağan. Anatolia and the Near East.Studies in
Honor of Tahsin Ö zğüç* (Ed. by Machteld Mellink, Nimet Ö zğüç,
Kutlu Emre, Barthel Hrudá), Ankara, s. 99-104.
- _____ ; "Höyücek Kazıları-1989", *Belleten*, LVI, s.551-563 (Summary,
1992 p.564-566).
- _____ ; "Höyücek Kazıları 1990",*XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*,
1992a Ankara, s.155-161.
- _____ ; "Höyücek Kazıları-1991", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*,
1993 Ankara, s.147-153.
- _____ ; *Kuruçay Höyük I. 1978-1988 Kazılarının Sonuçları. Neolitik ve*
1994 *Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri, (Results of the Excavations
1978-1988. The Neolithic and Early Chalcolithic Periods)*, Ankara.
- _____ ; "Zwei neolithische Miniaturtische aus Höyücek",
1994 a *Istanbul Mitteilungen*,43, s.129-132.
- _____ ; "Höyücek Kazıları-1992", *XV.Kazı Sonuçları Toplantısı I*,
1994 b Ankara, s. 97-102.
- _____ ;"Höyücek Kazıları-1990", *Belleten*, LVIII, s. 725-745.
1995
- MELLAART, J.; "Early Cultures of the Anatolian Plateau",*Anatolian Studies.*,
1961 XI, s.159-184.
- _____ *Excavations at Hacılar. I - II*, Edinburgh.
1970
- SEEHER, J.; *Demircihüyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978. III*,
1987 *I. Die Keramik I*, Mainz.
- ÖZBAŞARAN, N.; *Pendik Çanak Çömleği*, İstanbul,(İ.Ü.Ed.Fak. Basılmamış
1989 Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZDOĞAN, M.; *Fikirtepe*, İstanbul (İ .Ü. Ed.Fak. Basılmamış Doktora Tezi).
1979

UNIVERSITY OF WASHINGTON
 QUATERNARY ISOTOPE LAB
 RADIOCARBON CALIBRATION PROGRAM REV. 3.0
 Stuiver, M. and Reimer, P.J., 1993, Radiocarbon, 35, p. 215-230.

Calibration file(s): INTCAL93.14C
 Listing file: int.txt

14217 13822
 Radiocarbon Age BP ± 1σ
 Calibrated age(s) cal BC 6175 ± 38

Reference(s)
 (Pearson et al., 1993 and
 Linick et al., 1986)

cal AD/BC age ranges obtained from intercepts (Method A):
 one sigma** cal BC 6185 - 6152 6147 - 6123
 two sigma** cal BC 6220 - 6109 6096 - 6045

Summary of above:

minimum of cal age ranges (cal ages) maximum of cal age ranges:
 1σ cal BC 6185 (6175) 6063
 2σ cal BC 6220 (6175) 6045

cal AD/BC age ranges (cal ages as above)
 from probability distribution (Method B):

± area enclosed cal BC age ranges relative area under
 probability distribution
 68.3 (1σ) cal BC 6186 - 6122 .76
 95.4 (2σ) cal BC 6225 - 6104 .92

14218 14007
 Radiocarbon Age BP ± 1σ
 Calibrated age(s) cal BC 6385 ± 56

Reference(s)
 (Pearson et al., 1993 and
 Linick et al., 1986)

cal AD/BC age ranges obtained from intercepts (Method A):
 one sigma** cal BC 6418 - 6364
 two sigma** cal BC 6456 - 6227

Summary of above:

minimum of cal age ranges (cal ages) maximum of cal age ranges:
 1σ cal BC 6418 (6385) 6364
 2σ cal BC 6456 (6385) 6227

cal AD/BC age ranges (cal ages as above)
 from probability distribution (Method B):

± area enclosed cal BC age ranges relative area under
 probability distribution
 68.3 (1σ) cal BC 6425 - 6356 .76
 95.4 (2σ) cal BC 6455 - 6292 .91

14219 14007
 Radiocarbon Age BP ± 1σ
 Calibrated age(s) cal BC 6387 ± 65

Reference(s)
 (Pearson et al., 1993 and
 Linick et al., 1986)

cal AD/BC age ranges obtained from intercepts (Method A):
 one sigma** cal BC 6420 - 6367
 two sigma** cal BC 6456 - 6230

Summary of above:

minimum of cal age ranges (cal ages) maximum of cal age ranges:
 1σ cal BC 6420 (6387) 6367
 2σ cal BC 6456 (6387) 6230

cal AD/BC age ranges (cal ages as above)
 from probability distribution (Method B):

± area enclosed cal BC age ranges relative area under
 probability distribution
 68.3 (1σ) cal BC 6450 - 6447 .76
 95.4 (2σ) cal BC 6427 - 6358 .91
 95.4 (2σ) cal BC 6455 - 6337 .77
 6287 - 6237 .17

HÖYÜCEK EXCAVATIONS, 1991-1992

(Summary)

The third campaign of the Höyücek excavations took place between 23 July and 9 September, 1991; the fourth and final campaign between 6 August and 14 September, 1992*. By the end of the 1992 season an area of more than 1100 m² had been investigated (Pls. 1/1, 2; 2/1, 2), and because the stratigraphy and nature of the exposed cultures seemed clear, the project was then brought to an end¹.

Stratigraphy

Towards the end of the excavation the stratigraphy of the mound had become reasonably clear. At Höyücek we are dealing not only with quite distinctive building complexes, but with a stratigraphy that has been somewhat disturbed by recent earthmoving operations which altered the natural conical form of the cultural deposit. That the architectural remains did not reflect a normal habitation sequence became apparent during the 1990 season. Because the structures appeared to have been of special significance, we chose to address them as two phases represented by their individual characteristics, the Sancturary Phase and the Shrine Phase. Settlement remains uncovered below the Shrine Phase in 1992 are designated by the term Early Settlements Phase. This early phase continues downward to the virgin soil.

* My warm thanks are due to my colleague Jean Carpenter Efe, who translated the expansive summary of the excavation report into English.

¹ A comprehensive final report covering all seasons is not foreseen. Reports the results of the excavations are planned as follows. The present report, in conjunction with the previous annual reports, will suffice for architectural considerations. A corpus of the figurines is under my preparation as a separate study. Studies on the pottery, the chipped stone industry and animal bones (under the preparation of Dr. Gülsün Umurtak, Dr. Aysel Baykal-Seeher and Dr. Bea De Cupere respectively) are scheduled to appear as separate articles. Annual reports have been published as follows.

Refik Duru, "Höyücek Kazıları-1989", *KST*, XII/1, Ankara (1991), s. 87-93.

_____, "Höyücek Kazıları-1989", *Belleten*, LVI (1992), s. 551-556,

_____, "Höyücek Kazıları-1990", *KST*, XIII/1, Ankara, (1992), s. 155-161.

_____, "Höyücek Kazıları-1991", *KST*, XIV/1, Ankara, (1993), s. 147-153.

_____, "Höyücek Kazıları-1992", *KST*, XV/1, Ankara, (1994), s. 97-102.

_____, "Höyücek Kazıları-1990", *Belleten*, LIX, (1995), s. 725-745.

Some other pottery displaying little, if any, relationship to the familiar Höyücek pottery was also discovered during the final campaign. This material, divorced from any architectural features, came from a trench in Squares E-F/6 on the west slope of the mound. This deposit, as well as other anomalies here on the west slope, is difficult to explain. Because the disturbances here are probably the consequence of brick factories which operated here a century ago, we have accepted this pottery as intrusive to the mound and deleted it from the stratigraphic sequence.

The terminology employed here and in the following publications represents our final assessment of the stratigraphy, replacing the temporary phases appearing in the preliminary reports (*Duru 1992a*, 155 ff.; *Duru 1993*, 147 ff.) The stratigraphy may be interpreted as follows:

The Sanctuaries Phase (<i>Kutsal Alanlar Dönemi-KAD</i>)	Late Neolithic
The Shrine Phase (<i>Tapınak Dönemi-TD</i>)	Middle (!)/Early Neolithic
The Early Settlements Phase (<i>Erken Yerleşmeler Dönemi-EYD</i>)	Early Neolithic

Architecture

The Early Settlements Phase (EYD). This early phase was investigated in one seven-by-five m. trench in Squares J-K/5. Virgin soil was encountered here at -6.07 m., four meters below the floors of the Shrine Phase (Pls. 3/1, 2; 4). Although we were able to document ashy gray strata and small areas where fires had been kindled, there were not enough architectural remains and floor levels to validate a division of these strata into subphases. The pottery from these strata is quite homogeneous, displaying no remarkable differences or development, so that the four meters of deposit from this Early Settlements Phase should represent a single cultural unit.

The Shrine Phase (TD). It is this phase which revealed the most impressive architecture at Höyücek. Remains from the Shrine Phase were exposed in a large trench 25 by 45 meters running east-west across the mound in Squares H-L/5-6 (Pls. 1/2; 2/1, 2; 4). Two important edifices

here, Structures 4 and 5, were discovered in 1990 and have already been briefly introduced (*Duru 1992a*, 156; *Duru 1993*, 147 ff.). During the two following campaigns -in 1991 and 1992- areas adjacent to the east, south, and west were opened, exposing further structures from this phase, as well as the remainder of Structures 4 and 5 and certain additions to them.

The paragraphs below summarize what have learned about the architecture of the Shrine Phase -construction techniques as well as plans- during the last two campaigns.

Although we had previously been aware that both rectangular and plano-convex mudbrick blocks were employed in the structures of the Shrine Phase (*Duru 1995*, pls. 8/1; 45/1, 2), it was not until the final campaign that we discovered bricks of both shapes employed within one and the same wall. The plano-convex bricks can be seen in the two uppermost courses of masonry in Plate 11/1. The use of vertical wooden poles along the interior and exterior faces of the walls, most probably to support the roof construction, was also confirmed (Pls. 4; 5)².

The full plan of Structures 1 and 2 from an early stage of this phase unfortunately proved irretrievable (Pl. 4). We can see that Structure 1 was entered through a door 1.20 m. wide in the south wall. On the axis of the doorway, but some 0.60 m. higher than the level of the threshold, an oven 0.65 m. high and 0.95 by 0.75 m. in plan had been erected (Pl. 9/1). Structure 2, excavated in 1990, was represented only by remnants of walls in very poor condition (*Duru 1995*, pls. 2; 4/1; 7/1).

Structures 4 and 5, from later stages of the Shrine Phase, were also excavated in 1990 (*Duru 1995*, Pls. 4-6; 7/1). The chamber with small stairs introduced as a 'shrine' in the 1990 preliminary report (Pls. 4; 7/1), has proved to be a part of -indeed, an addition to- the subsequently exposed and quite well preserved Structure 3 (Pls. 4; 5; 7/1).

The walls of Structure 3 were quite uniform in thickness with shallow niches formed by slight projections (0.10 to 0.15 m.) on the interior, creating an effect similar to that of a folding screen. The main entrance was in the south. Interruptions in the north and west walls suggest that there

² Samples of these posts from the southern part of Structure 1 were collected by P.Ian Kuniholm and his colleagues for dendrochronological analysis.

may have been doors here as well. A large rectangular oven 2.90 by 1.50 m. in plan was situated on axis with the southern entrance (Pls. 7/1; 9/2). The east wall was lined with several boxes or chests formed of clay slabs. Five large marble basins, four of them in excellent condition, were discovered *in situ* near the door leading to Structure 4, and a variety of imaginatively shaped vessels -fantasy forms- were recovered both inside the oven and on the floor of Structure 3 (Pls. 23/2,3; 24/1,2).

Several short sections of interrupted walls uncovered at the junction of Squares H/5 and H/6 may represent an atelier associated with Structure 3. There was evidence that fires had been kindled here, and various tools had been left lying about: grinding stones, mortars, and pestles (Pls. 4; 5; 8/1,2). Nearly every clay chest found in this area was full (Pl. 10/2). From these boxes and the adjoining floors came a miniature table of baked clay (Pls. 54; 56; *Duru 1994a*); marble basins, some stacked one inside the other; a pottery askos; and two marble ladles carved with animal heads (Pls. 57/1, 2; 39/1,2; 23/4; 56/2, 3).

It would appear that Structure 3 and the small accompanying room 4 was no ordinary residence. Suggesting a religious connotation for this complex, we are introducing it as a shrine and interpreting the small room, Structure 4 with its built-in features of 'sacral stairs' and 'sacral cell' (*Duru 1995*, Pls. 5; 6; 10), as the most holy precinct, the *adyton*. Structure 5, then, may well have served as a parsonage, the residence of the priest or priests officiating in the shrine (*Duru 1995*, Pl. 4/1, 2).

The Sanctuaries Phase (KAD). Architectural remains from this, the latest phase of settlement on the mound, were sparse and scattered, as reported following the 1990 campaign. Due to the concentration of finds most distinctive in character in specific areas, we named it the Sanctuaries Phase. Only one fragmentary wall from this phase appeared in subsequent campaigns, a short stretch of wall found near the western edge of the trench in Square L/5 (Pl. 12/1).

Fragmentary plastered floors belonging to this phase appeared only 0.50 to 0.60 m. below the surface of the mound at the juncture of squares I-J/5-6 (Pl. 12/1). Layers indicate that these had been repaved on several occasions (Pl. 13/1, 2). Although no traces of walls or architecture whatsoever were to be found associated with the floors here, the numerous 'mother goddess' figurines and many idol fragments found *in situ* on the floors indicate that

the area held special religious significance; it has therefore been designated as the Third Sanctuary.

The trench on the west slope. In the 1992 season, a five-by-ten meter trench was opened on the skirts of the mound in Squares E-F/6 (Pls. 1/1; 2/2). Just below the surface we encountered fragments of mudbrick scattered over a wide area (Pl. 14/1). There proved to be heaps of mudbrick here, the upper surface of which inclined steeply downward toward the west. The deposit, without any structural traces suggestive of walls, continued to a depth of 2.60 m. below the present level of the fields. Virgin soil appeared at -8.00 m. Although sherds were recovered from the mudbrick deposit here, there was no evidence of stratification at all, and the pottery itself appeared totally foreign to the material we had been excavating at Höyücek; some bears painted ornament. It was clear that this burnt mudbrick mixed with sherds did not represent deposit from settlement here, but had somehow been dumped or buried here.

From the elders of the local modern community we learned that brick and tile works had been located on the mound at the turn of the century. The burnt brick could well have been material discarded from this operation. Most important from the archaeological standpoint is that the pottery found in this deposit has appeared nowhere else in the excavations at the mound. The material here was probably discarded from earth brought to the mound from the surroundings at the beginning of this century for the purpose of making bricks or roof tiles.

Pottery

The pottery from the Early Settlements Phase in Trench A excavated in 1992 has been stratigraphically divided into three subphases, numbered downward, the third subphase representing the lowermost and earliest material. No general distinctions were noticeable between the pottery of these subphases. The biscuits of the wares are dark tones, for the most part gray, sometimes brown. Nearly every sherd is well burnished. The forms most characteristic of this early phase are open bowls with a range of 'S'-profiles, and squat globular jars (Pl. 15).

There is little to add to what we said about the pottery of the Shrine Phase following the 1990 season. The wares of this phase display a relatively high quality of production when compared to those of the preceding and

subsequent phases. The form repertory is also rich, including a great variety of most unusual shapes. The so-called 'kidney-shaped' vessels have been attested in greater number in the successive campaigns (Pls. 18/3; 23/2, 3). From Structure 3 came two medium-sized pots of the type with opposing lug handles, these distinctive because they display decidedly inturning 'antisplash' rims, a feature not early attested on the form (Pls. 18/1, 2; 24/1, 2). From the floor of the atelier near the shrine, came an addition to our catalogue of bird- or duck-shaped askoi (Pls. 21; 23/4).

To the list of distinctive vessels from the Sanctuaries Phase (described in *Duru 1995*), we can add many examples from the last two campaigns (Pls. 26; 27; 29/1-4; 30/2).

A short description of the pottery from the trench on the west slope will suffice, for there is no stratigraphy by which to orient it. The wares among this material, foreign to Höyücek, are all characterized by thick walls and relatively crude production. Painted wares constitute quite a large group. Most of these are ornamented on the exterior, which was first slipped red and then painted with designs in off-white or beige. The predominant shapes are flaring plates and deep bowls (Pl. 31/1-3); there are relatively few pots and necked jars (Pls. 31/4, 5; 33).

The great majority of the white-on-red painted ornament consists of pendant semicircles (Pls. 32/1, 3; 33/1, 2, 4; 34/2, 4) or arched motives applied in wide brushstrokes (Pls. 32/2; 34/5). Other decorative patterns include a variety of diagonal, spiral, and concentric bands (Pls. 32/2, interior; 33/3; 34/4, int.; 35/1, 3-7).

Objects of marble

During the last two campaigns, five more marble basins similar to those recovered in Structures 4 and 5 during the 1990 season (*Duru 1995*, Pls. 20, 21) were found, this time in Structure 3 and the atelier to the west (Pl. 7/2). The basins from the shrine, as is apparent from the photographs and drawings, display simple 'S'-profiles (Pls. 36/4; 38; 39/4; 40/1-3); some without grips or handles (Pls. 36/3; 39/4; 40/1), some with cylindrical lugs (Pls. 38/1; 40/2) and some with grips in the shape of animal heads (Pls. 38/2; 40/3).

Also from the Shrine Phase, two marble ladles with animal heads were found on the floor of the atelier (Pls. 53/1, 2; 56/2, 3).

Figurines

The single figurine from the Shrine Phase, a female form rendered in off-white marble (Pls. 53/1, 2; 56/1), was recovered from the floor of one of the small southern rooms in Structure 1.

The other figurines and all of the more schematic idols came from the Sanctuary Phase. Upon removing the floor of Sanctuary 1 (excavated in 1990) during the 1992 campaign, we encountered seven more human representations. Four of these were simple rounded shapes with sockets for the insertion of heads (Pl. 46/1-3); another featured a head of bone (Pl. 47/1). One of the figurines represented a rather naturalistically portrayed woman seated on a chair, somewhat short-legged, with impressed decoration over her breasts and back (Pl. 41/5; 51/2). The last of these was the right side of a considerably flat body which -adjoining a fragment recovered from the same area in the 1990 season- may represent a male figure (Pls. 45/3; 51/1).

Eight more human representations, some only fragmentary, were found during the continued excavation of Sanctuary 2 (Squares K-L/5) in the 1991 campaign. Three of these were obviously designed to receive a head fashioned separately.

From Sanctuary 3, discovered in Squares 1/5-6 in 1991, came a total of ten anthropomorphic figures, only one or two of which were damaged, and two heads (Pl. 13/2). In comparison to those from the other two sanctuaries, the mother goddess figurines found here are all decidedly naturalistic. Women are portrayed in three positions: sitting cross-legged (Pls. 41/1, 3, 4; 48/1), seated upon two-legged chairs (Pls. 42/1-3; 48/3-5), and reclining (Pls. 43; 44; 49/3, 4; 50/1, 2). In addition, there are two upright figures which most probably do not represent females (Pls. 45/1, 2; 49/1, 2). The reclining figurines are by far the most interesting of these. In one pose the woman reclines with her legs, folded gently back at the knees, extended to the right (Pls. 43; 49/3; 50/1). A second pose depicts a quite voluptuous woman in a similar position, but supporting a second small upright figure before her breasts in her outstretched arms (Pls. 44; 49/4; 50/2).

Finds of Baked clay

The most significant find from the Shrine Phase in this category is the miniature clay table found intact in the atelier during the final campaign

(Pls. 55, 57; *Duru 1994a*), the second representative of its genre from the excavations (*Duru 1995*, Pls. 37, 39). Of note among the other finds of baked clay are an animal figurine (Pls. 52/4; 56/5), two boot-shaped objects (Pls. 52/2, 3; 56/4; cf. *Duru 1992*, Pls. 20/4; 22/3; *Duru 1995*, Pl. 42/6), plaques (Pls. 52/5; 58/3), ladles (Pl. 56/6), a small flat triangular object with three piercings (Pls. 52/6; 56/7), and hundreds of sling pellets.

From the Sanctuaries Phase came miniature vessels; plaques; spoons and ladles, some with handles in the shape of animals' heads (Pl. 52/7); and sling pellets, both of unbaked and baked clay.

Ground stone

Chisels and axes are the most numerous objects of ground stone. Whereas in the Shrine Phase tools large enough to be called axes appeared alongside the chisels (Pls. 53/6; 58/3), nearly all such tools from the Sanctuaries Phase were quite small (Pl. 53/5).

The chipped stone industry

The finds of chipped stone, including both flint and obsidian, are under study. Two finds of flint from the last season are worthy of mention here: a flake point from the Shrine Phase (Pls. 53/8; 56/9) and a rather intricately worked arrowhead in brown flint from the rubble of the Sanctuaries Phase (Pls. 53/9; 56(10)).

Correlation

In the Early Settlements Period of Höyücek, we must rely on the pottery for correlations and parallels, for we have in hand very little information on the architecture and small finds of these deeper levels. The pottery displays general similarities to that of Level 13 at Kuruçay, a phase which in turn reflects the so-called 'Aceramic Neolithic' period at the site of Hacilar³.

Comparisons between the architecture and finds of Höyücek and those of the neighboring settlements of Kuruçay and Hacilar have been discussed phase by phase in the preliminary reports from the 1989 and 1990 seasons (*Duru 1992*, 559 ff.; *Duru 1995*, 737 ff.). The following architectural considerations are common both to the Shrine Phase at Höyücek and the

³ A discussion of early pottery from the Early Neolithic Period in the north of the Burdur Plain is to be found in *Duru 1989*.

Neolithic strata at Hacılar. Doors were found situated in the longer walls of rectangular structures, with ovens built against the walls opposite. At both sites there were shallow troughs in front of the ovens (*Mellaart 1970*, Pl. XXXIV/a), shallow niches on the interior of the walls, and small chests or spaces for drawers located along the base of the walls (*ibid.* Pls. VII/a, XXIV., XXV/a, XXXIX; fig. 7). The hundreds of clay sling pellets found on the floors of Structures 3 and 1 at Höyücek recall a similar situation at Hacılar (*ibid.* Pl. XXVI/a).

Besides the existence of the intriguing 'fantasy' forms among the pottery of both Höyücek and Hacılar, there are at two vessels from Hacılar VI which parallel the Höyücek vessels with antisplash profiles (Pl. 18/1, 2; cf. *ibid.* 106 with Pl. LVIII/1 and fig. 55/5, 8). Marble basins like those we found are known as well from Neolithic Hacılar (*ibid.* Pls. CXII-CXIV, figs. 159-162).

It is noteworthy, however, that in spite of the parallels mentioned above, scarcely any of the red-on-beige painted ware so typical of the Neolithic and Early Chalcolithic Periods in the north of the plain appeared in the Shrine Phase at Höyücek.

Correlations between the Sanctuaries Phase at Höyücek and the sites of Hacılar and Kuruçay are somewhat weaker. The beige-slipped ware with geometric and more intricate patterns painted in red, characteristic of the latter sites, is absent at Höyücek save for a few miscellaneous examples (*Duru 1992*, 561). Figurines from the Sanctuaries Phase, both those of the 'mother goddess' and those with heads of separate manufacture, find parallels at Hacılar (*Duru 1995*,). Indeed, in the final season of excavation, reclining representations of the 'mother goddess' which quite closely resemble reclining figures from Hacılar were recovered within Sanctuary 3 (Pls. 43; 44; 49/3, 4; 50; 1, 2; cf. *Mellaart 1970*, Pls. 151-154)⁴.

⁴ Our colleague Prof. Dr. Aykut Çınaroğlu was able to point out a very close parallel to one of our 'mother goddess and child' representations. On a visit to New York City he himself noticed the find (pl. 50; 3) in storage at the Metropolitan Museum of Art. Except for the absence of the child before her breast, the New York example is almost an exact copy of one from Höyücek; the pose of the woman, her proportions, and the general modelling work so closely resembles our figurine (Pl. 50/2) that it might even have been produced by the same hand. There can be no doubt that the figure in the Metropolitan Museum is a product of the Burdur area, and I wish here to extend my sincere thanks to Prof. Çınaroğlu for having exposed yet another example of the illicit exportation of antiquities.

Some of the Höyücek figurines display a resemblance to figures from Çukurkent. The seated position, the rendering of the details, and even the size of the marble figurine from the Shine Phase recalls an example from Çukurkent (Pls. 39/3; 41/3; cf. *Bittel 1953*, 37, fig. 2). Another Çukurkent figurine is a close parallel to our reclining figures (*Bilgi 1980*, 2, fig. 1/3; cf. Pl. 33).

The discovery of antisplash rims on certain vessels suggests that Höyücek's horizons were open toward sites in other regions of Anatolia (*Seeher 1987*, Pl. 1/1-8; *Özdoğan 1979*, 113f., Pl. 47/D. 107, D. 129, D. 135, D. 331, D. 117, D. 254; *Özbaşaran 1989*, 78, Pl. 31/Ç.59, Ç.239; for the distribution of such vessels, cf. S. Hood, *Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Oxford, 1981, p. 15, fig. 5/3,5).

Interpretations, conclusions, and chronology

The complete absence of architectural remains in the lowest four meters of stratigraphy excavated in our investigation of the earliest levels at Höyücek suggests that structures within this early settlement consisted of wattle and daub. Excavating within a very small area, we were unable to recover evidence providing us with absolute dates for the beginning and end of this rather lengthy habitation sequence. Considering, however, the C14 dates of 6,400 to 6,300 B.C. for the Shrine Phase (cf. P. 478), it would appear that this Early Settlements Phase at Höyücek -which probably lasted some four or five hundred years- must have begun at the very beginning of the seventh millennium B.C., representative of the Early Neolithic Period.

The architectural remains at the mound come primarily from the Shrine Phase. Excavation during the final campaign unfortunately failed to shed any more light on the scanty architectural remnants from the Sanctuary Phase, the latest evidence of prehistoric activity at the site. The short segments of wall in Sanctuaries 1 and 2 present no logical scheme, and there is no evidence whatsoever for any wall enclosing Sanctuary 3. The striking feature of this phase are the floors paving certain areas and the concentration of idols and mother goddess figurines found upon them. It seems that these must have served as the focus of some religious rites; the figures and various artifacts of clay and bone might have been employed in ceremonies conducted here, many perhaps as votive offerings.

The small finds from the three sanctuaries discovered in the 1990 and 1991 campaigns proved to vary considerably from one sanctuary to the next, both in form and character. Whereas mother goddess figures with impressed decoration (Pl. 41/4; *Duru 1995*, Pl. 26/1, 2), flat idols represented in an upright position (Pl. 45/3; *Duru 1995*, Pl. 31/1), and variously shaped small clay objects were typical of Sanctuary 1, idols with heads of bone (Pls. 47/1, 2, 4, 5; *Duru 1995*, Pls. 30; 41/1-3) characterized Sanctuary 2, and reclining mother goddesses were representative of Sanctuary 3. Only very rarely were any of these types found in the other sanctuaries respectively. Chisels and axes, 23 of which were recovered in various sizes from Sanctuary 2, were not represented even by a single example in Sanctuaries 1 or 3. Also totally absent from Sanctuary 3 were the seated figurines and the idols with simple rounded bodies, both found in the other two sanctuaries. Such distinctions between the finds in the different areas, as well as the character of the finds in general, provide us with a clue to activities at the site. These suggest that, rather than a residential area, this was a location for spiritual contemplation, an open-air sanctuary. The pious from throughout the plain of Bucak -or perhaps from the wider surroundings- may have made pilgrimages or regular visits to the site here, where some sort of religious observances then took place. The differences in the votives, the idols and figurines, and other small finds including some complete vessels probably employed in the ceremonies and left behind by the worshippers, might reflect only their various geographical origins. They might be an indication of changing times as well, for we cannot estimate the frequency of such prehistoric religious services.

Should we presume to accept such a hypothetical situation, it is only likely that this type of religious practice harked back to earlier phases. Such worship probably had its roots in the faith of the Shrine Phase. We might suppose that the neighboring populations treasured some recollection, if not the actual memory of the earlier rites and regarded the mound of Höyücek as a locality revered as a sanctuary of the mother goddess.

It would be most difficult to estimate the length of these two phases and the time which elapsed between them. One should not overestimate the mnemonics of religious rites. The Sanctuaries Phase cannot have been too far removed from the Shrine Phase; to place it within the Late Neolithic Period would seem reasonable.

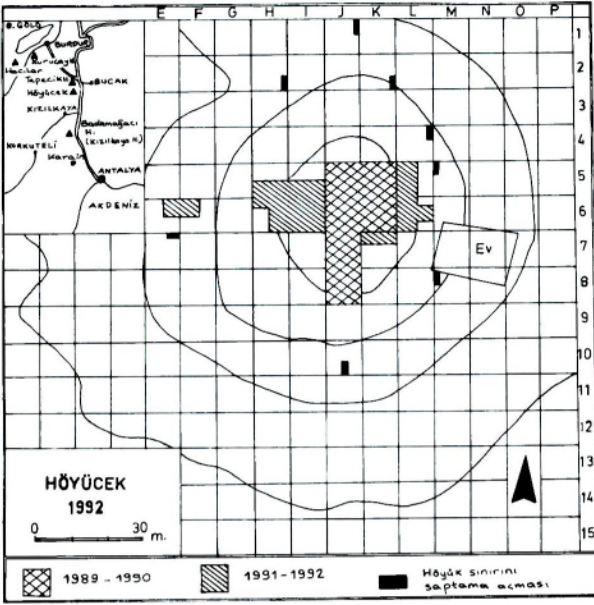
When one considers the correlations existing between the Shrine Phase at Höyücek and its neighbors in the northern part of the Burdur Plain, such as the sites of Hacılar and Kuruçay, architectural and ceramic considerations suggest that these cultures, although separate, were nevertheless quite cognizant of one another. The C14 dates of carbonized samples from the Shrine Phase at Höyücek are as follows (cf. *P. 478*),

7349 ± 38 B.P.	6186 ± 6122 B.C.
7551 ± 46 B.P.	6425 ± 6356 B.C.
7556 ± 45 B.P.	6427 ± 6358 S.C.

If we accept these dates, the whole of the Shrine Phase then belongs to the second half of the seventh millennium B.C., and this period at Höyücek should be dated earlier than Hacılar VI. Should we interpret the presence of the 'fantasy forms' appearing among the ceramics only here in the south of the plain and the absence of the typical 'Hacılar painted wares' of the north as local traits or as chronological distinctions? Other questions which come to mind bear on the terminology employed here. Could the 'Late Neolithic' levels of Hacılar perhaps be reconsidered as belonging to a relatively earlier phase of the Neolithic, or would it be more appropriate to ascribe the Shrine Phase at Höyücek to a Middle Neolithic Period?

Among the unstratified pottery from the trench on the eastern skirts of the mound, there are various wares dating from Neolithic to Early Chalcolithic times. Some of these display a similarity to Late Neolithic wares from Kuruçay, others to the Early Chalcolithic painted wares known from Kuruçay and Hacılar. The Höyücek examples, however, are distinct in their rendering of the patterns in white on red, a technique unusual in this area (indeed within the whole of western Anatolia). Until such wares have been found in stratigraphic sequence⁵, any attempt to assign them to a specific period would be unwise. These and other relevant questions remain to be discussed by Dr. Gülsün Umurtak, who is undertaking the publication of the Höyücek pottery.

⁵ Ware of this sort has appeared in the new excavations we began in 1993 at Bademağacı Höyüğü (earlier known as Kızılkaya). Its appearance in strata below certain Early Chalcolithic levels has been attested. Until the ware can be assigned to an architectural phase, we are hesitant to draw any conclusions. Continued investigation at the site, however, is certain to elucidate the issue.

Levha 1/1 - Höyücek ve kazı alanlarının topografik planı.

Levha 1/2 - Kazı alanı.

Refik Duru

Levha 2/1 - Kazı alanı (Kuzeyden).

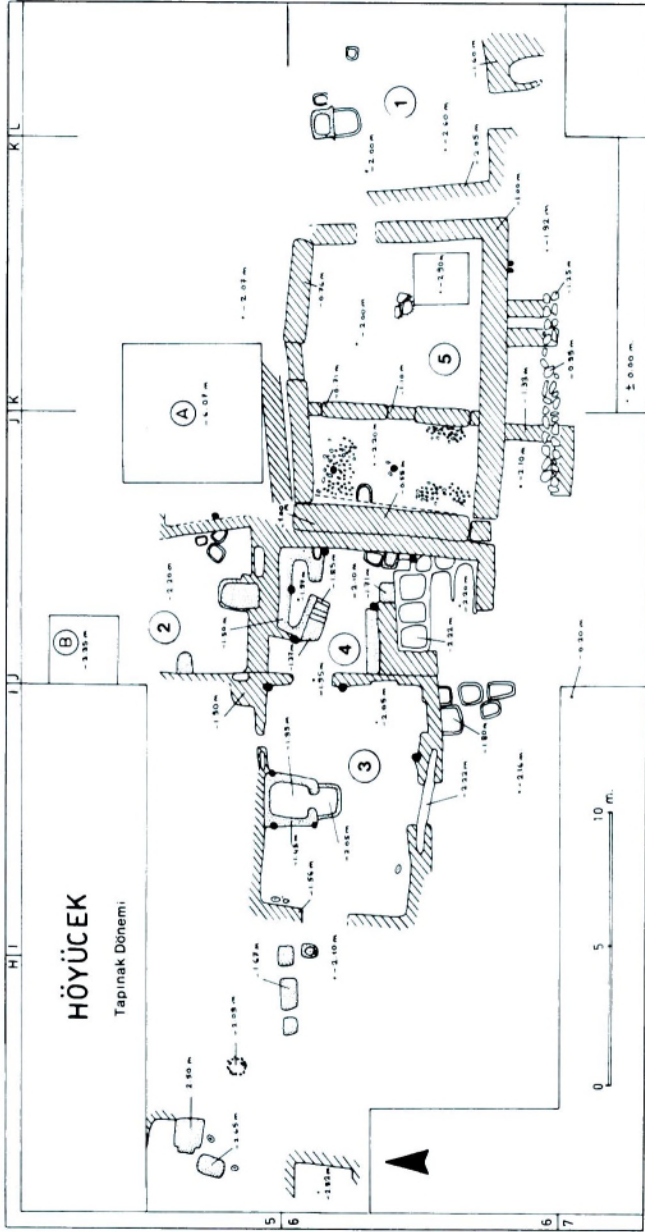
Levha 2/2 - Kazı alanının batı ucu ve Batı Açması.

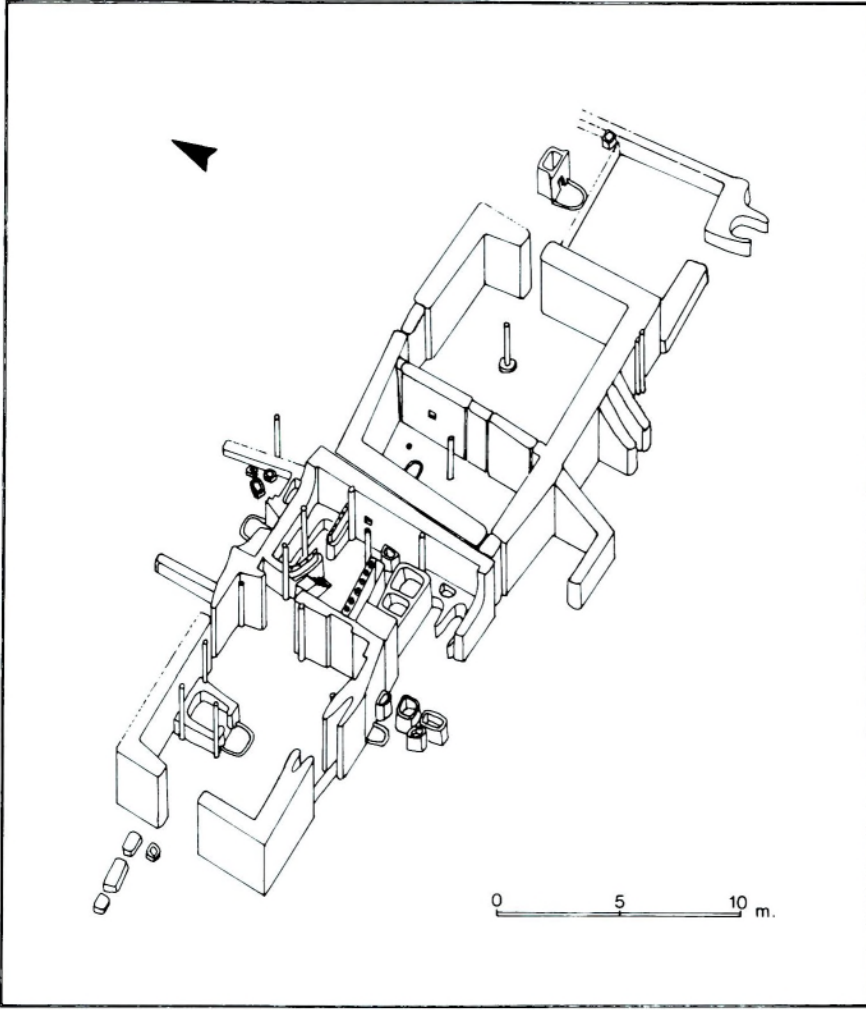
Levha 3/1 - Derinlik açması (A çukuru).

Levha 3/2 - Derinlik açmasının güney kesiti.

Levha 4 - Tapınak Dönemi (TD) planı.

Levha 5 - TD yapılarının isometrik çizimi.

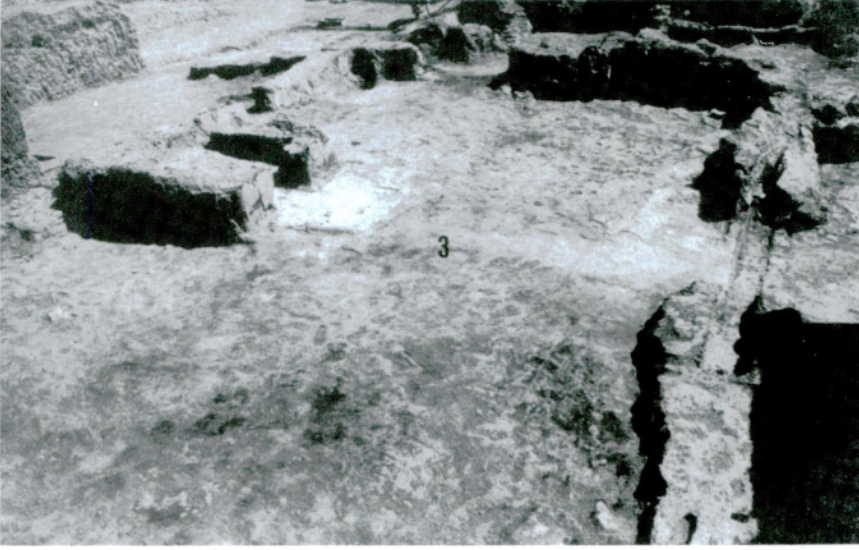
Refik Duru

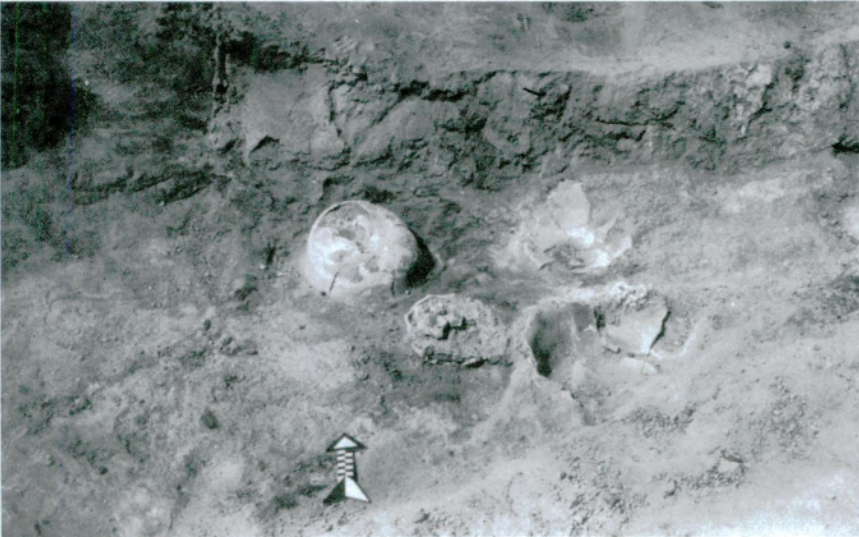
Levha 6/1 - TD'nin 1. yapısı (Güneyden).

Levha 6/2 - Aynı yarımın kapısı.

Levha 7/1 - TD'nin 3. yapısı.

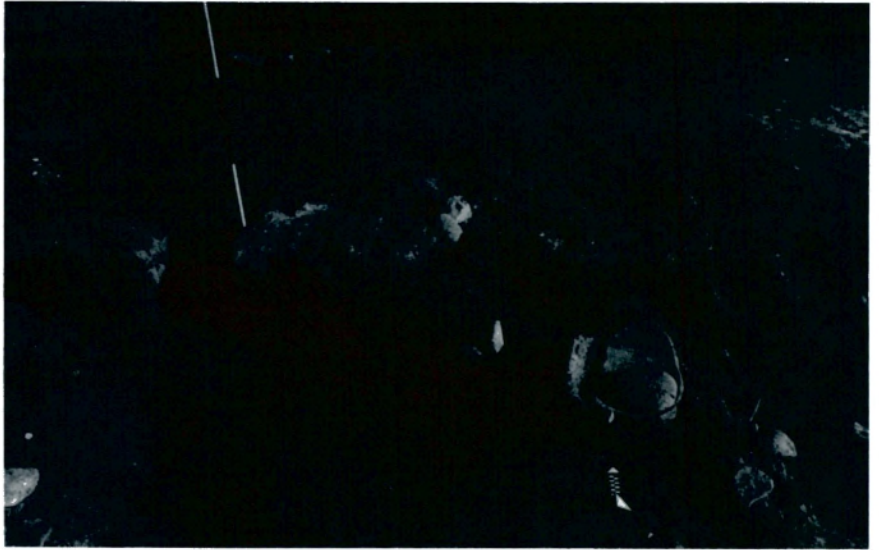

Levha 7/2 - Aynı yapı tabanında bulunan mermer çanaklar.

Refik Duru

Levha 8/1 - 3. yapının batısındaki ışık yeri.

Levha 8/2 - Aynı ışık. Sağ kenarda el değirmeni.

Levha 9/1 - 1. ev içindeki fırın.

Levha 9/2 - 3. ev içindeki fırın.

Refik Duru

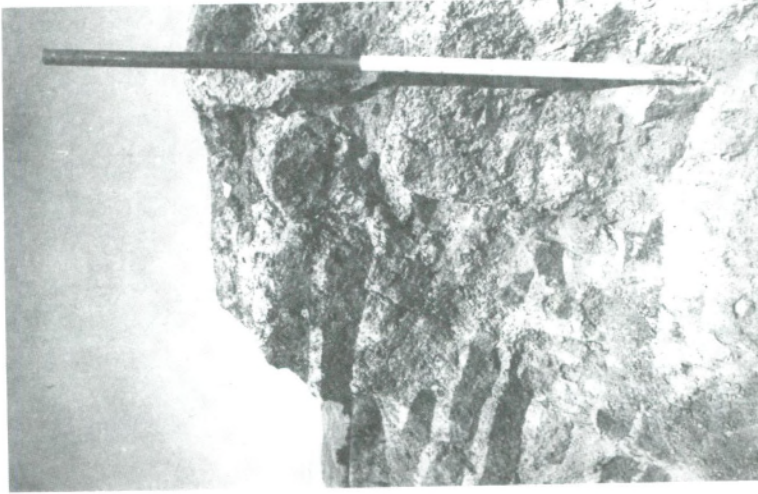

Levha 10/1 - 3. evin güney bitişindeki kil kenarlı silo.

Levha 10/2 - İşlikteki kil kenarlı silo ve kutular.

Refik Duru

Levha 11/1 - 5. evin kuzey duvarı. Alt kesimi dikdörtgen prizması kerpiçlerle örülmüş duvarların son iki sırası kaptumbağa sırtlı kerpiçler.

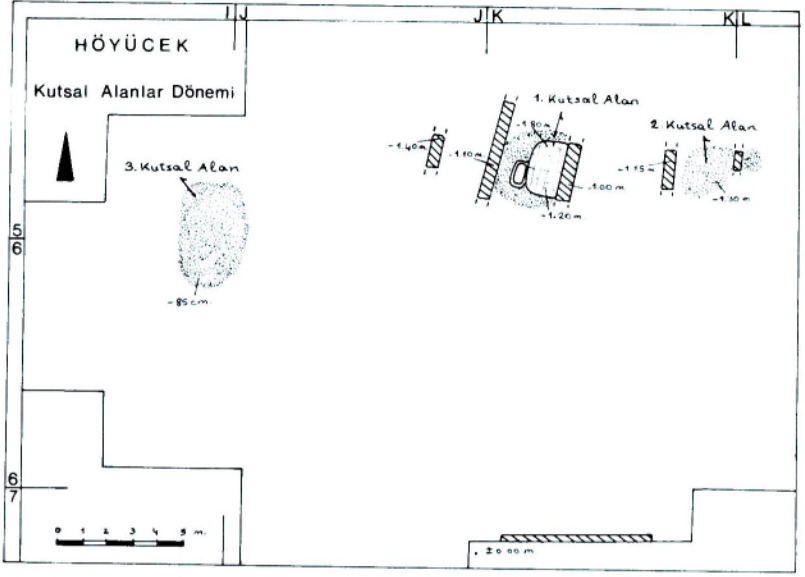

Levha 11/2 - Kıl kenarlı silolardan birinin kesiti.

Levha 11/3 - Silolardan birinin kenar levhaları. Üst köşede levhaları birleştirmek için açılan delik.

Refik Duru

Levha 12/1 - Kutsal Alanlar Dönemi (KAD) mimarlık kalıntıları (İçeride beyaz bırakılmış duvarlar TD yapılarıdır).

Levha 12/2 - Tranşenin güney kenarında izlenen duvar (KAD).

Levha 13/1 - 3. Kutsal Alan.

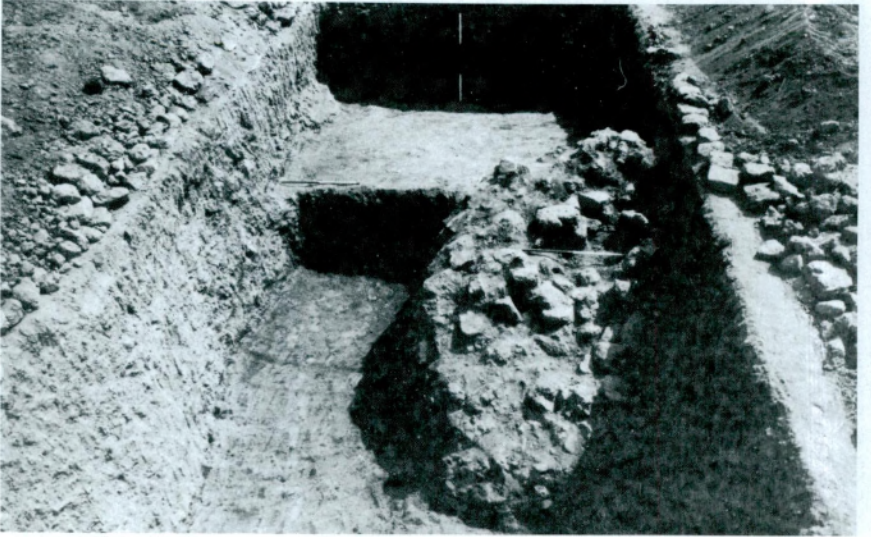

Levha 13/2 - 3. Kutsal alanın taban sıvaları ve *in-situ* figürinler.

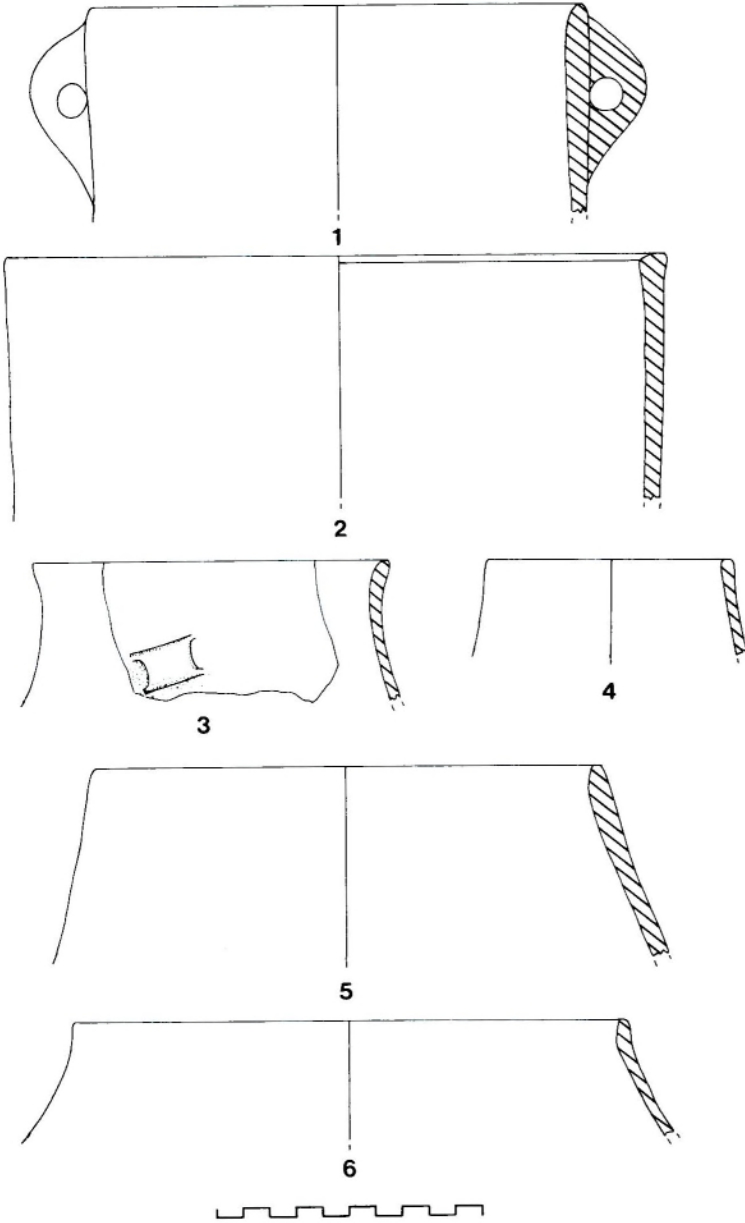
Refik Duru

Levha 14/1 - Batı çukurundaki atık tuğla yığınları.

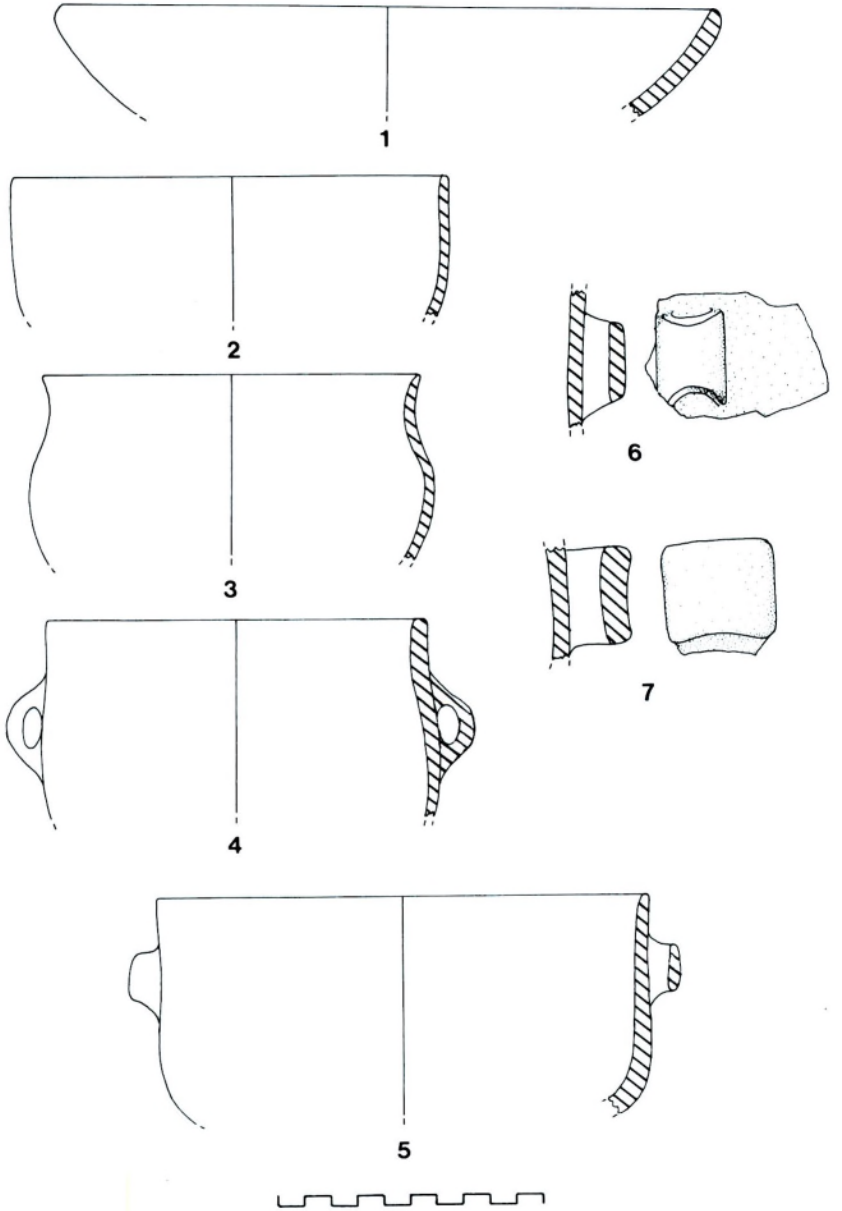

Levha 14/2 - Aynı kazı alanı.

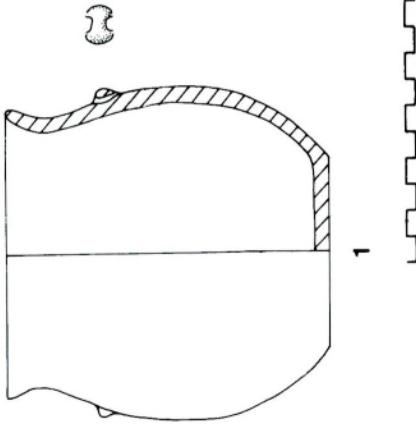
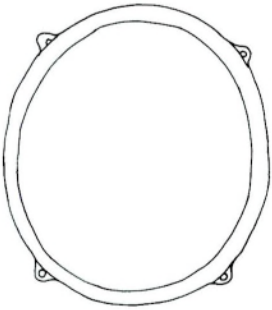
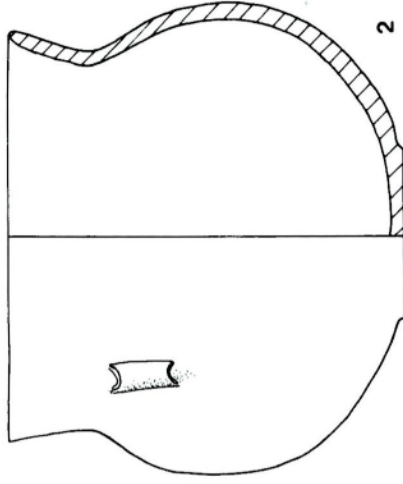
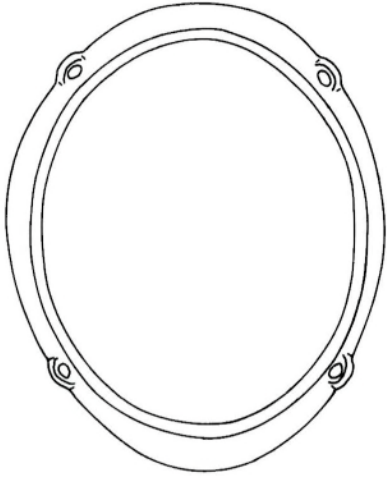

Levha 15 - Eski Yerleşmeler Dönemi çanak çömleğinden bazı örnekler.

Refik Duru

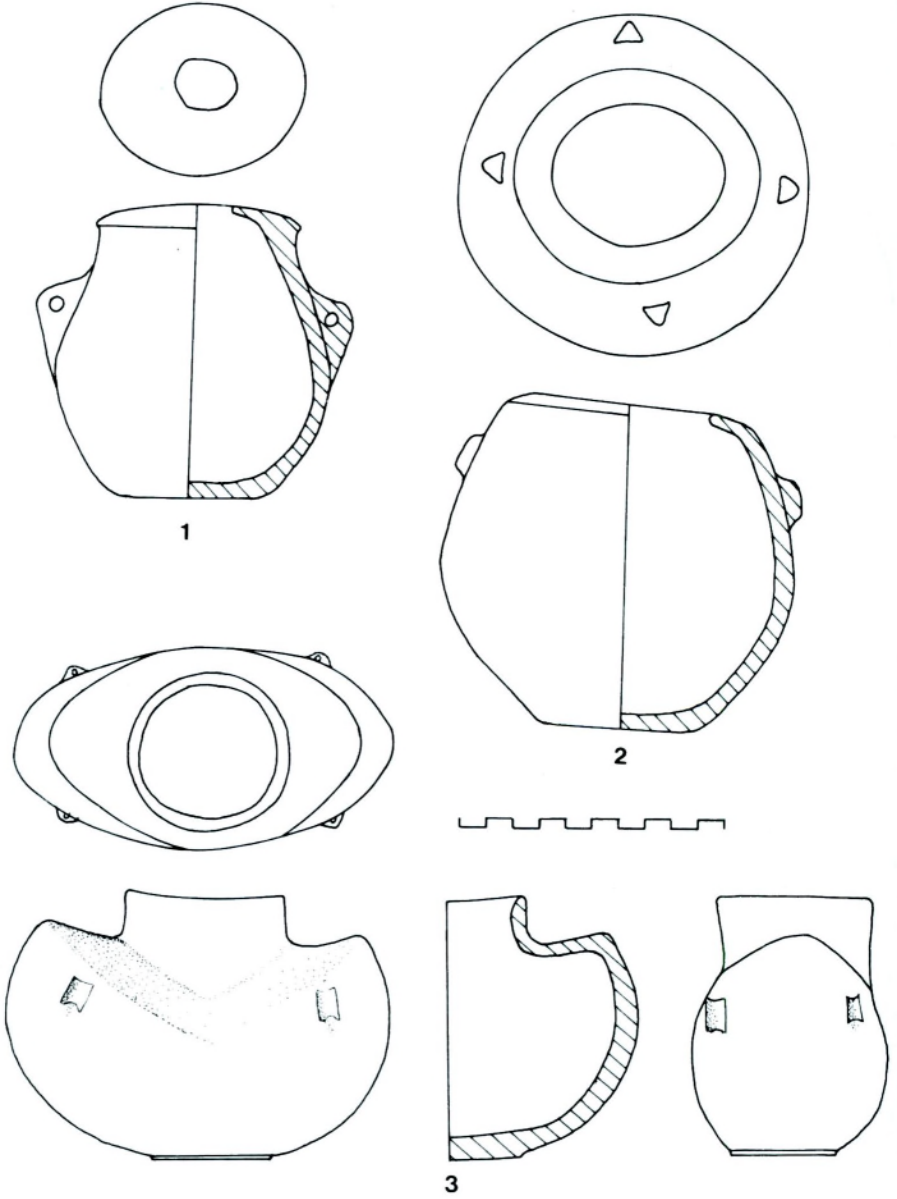

Levha 16 - TD çanak çömleğinden bazıları.

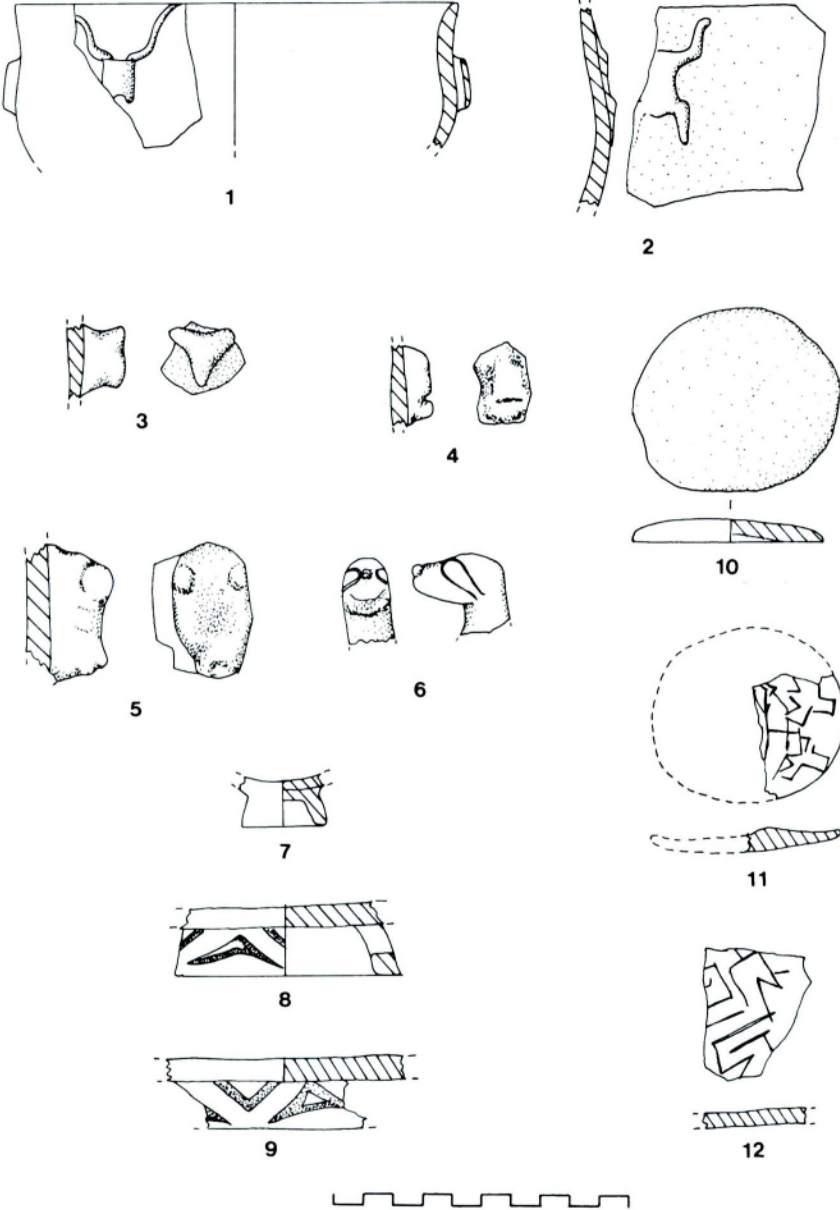

Levha 17 - TD'nin tüm kaplarından.

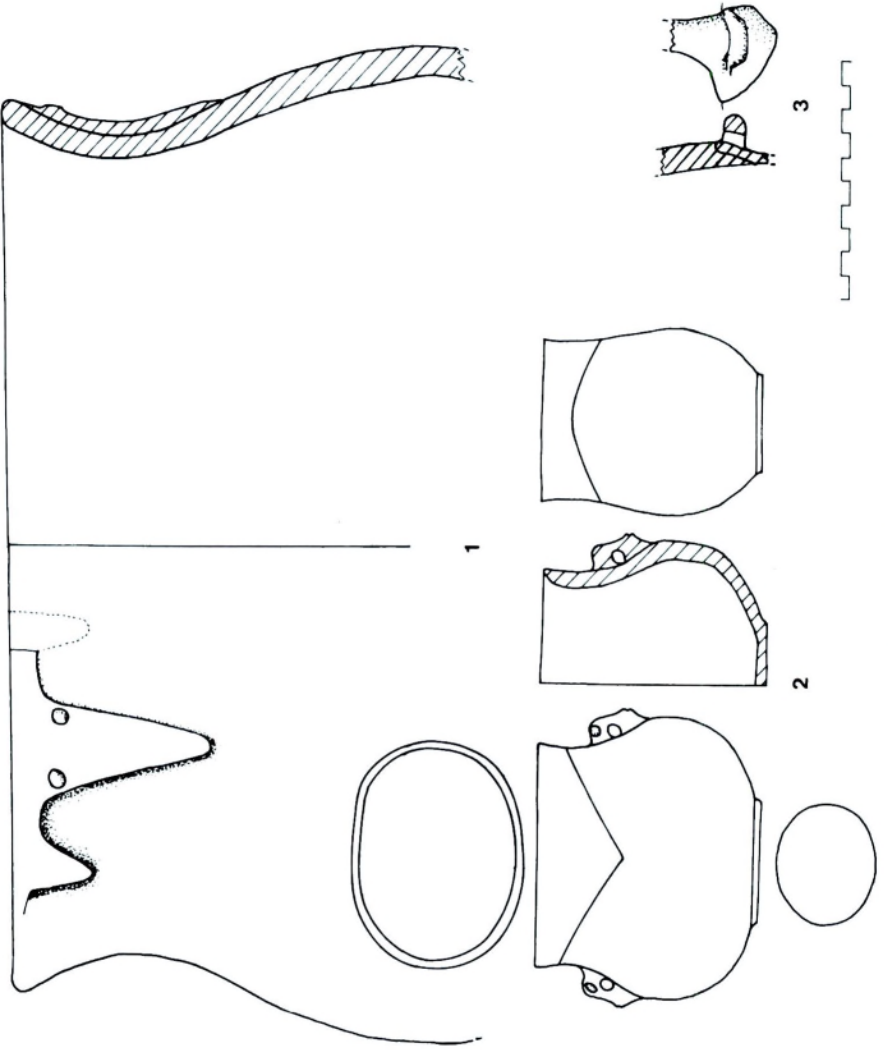
Refik Duru

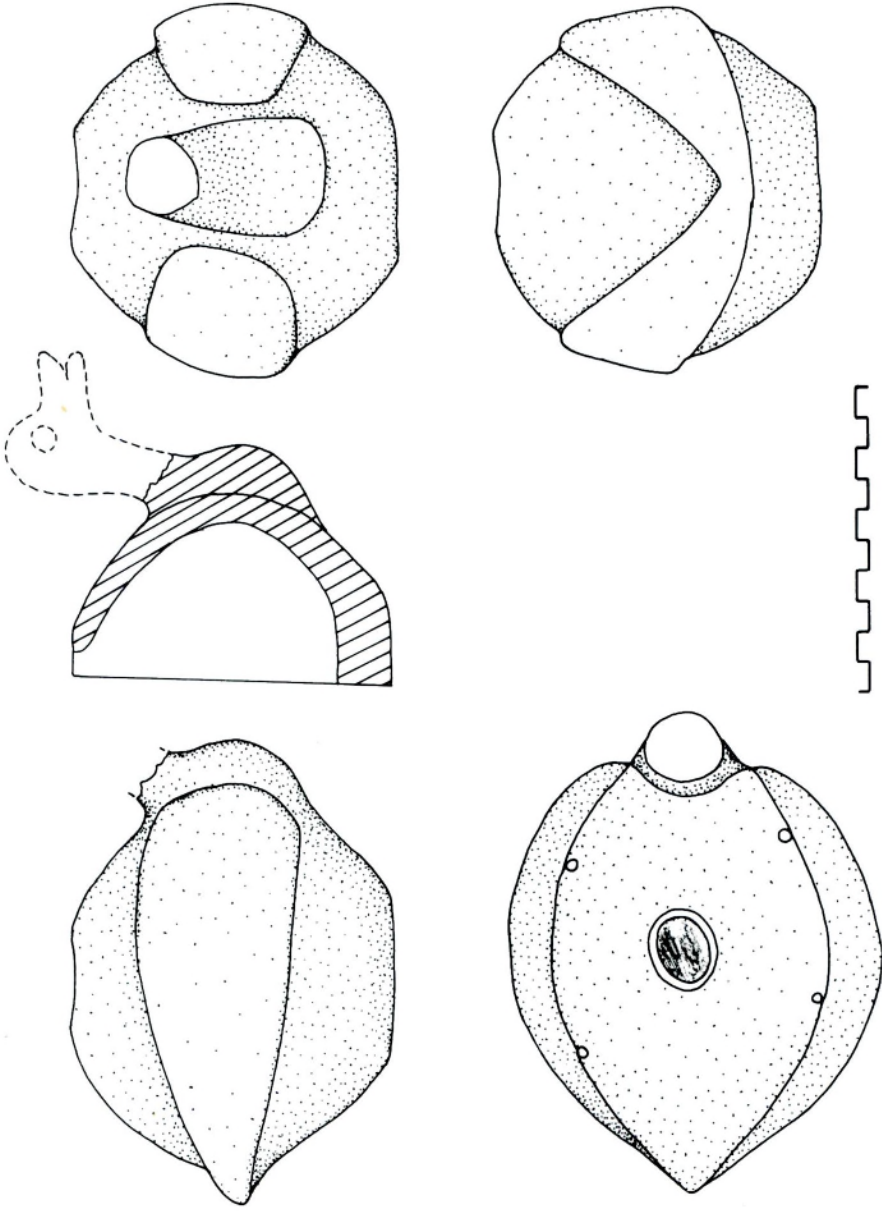

Levha 18 - TD'nin fantazi biçimli kapları.

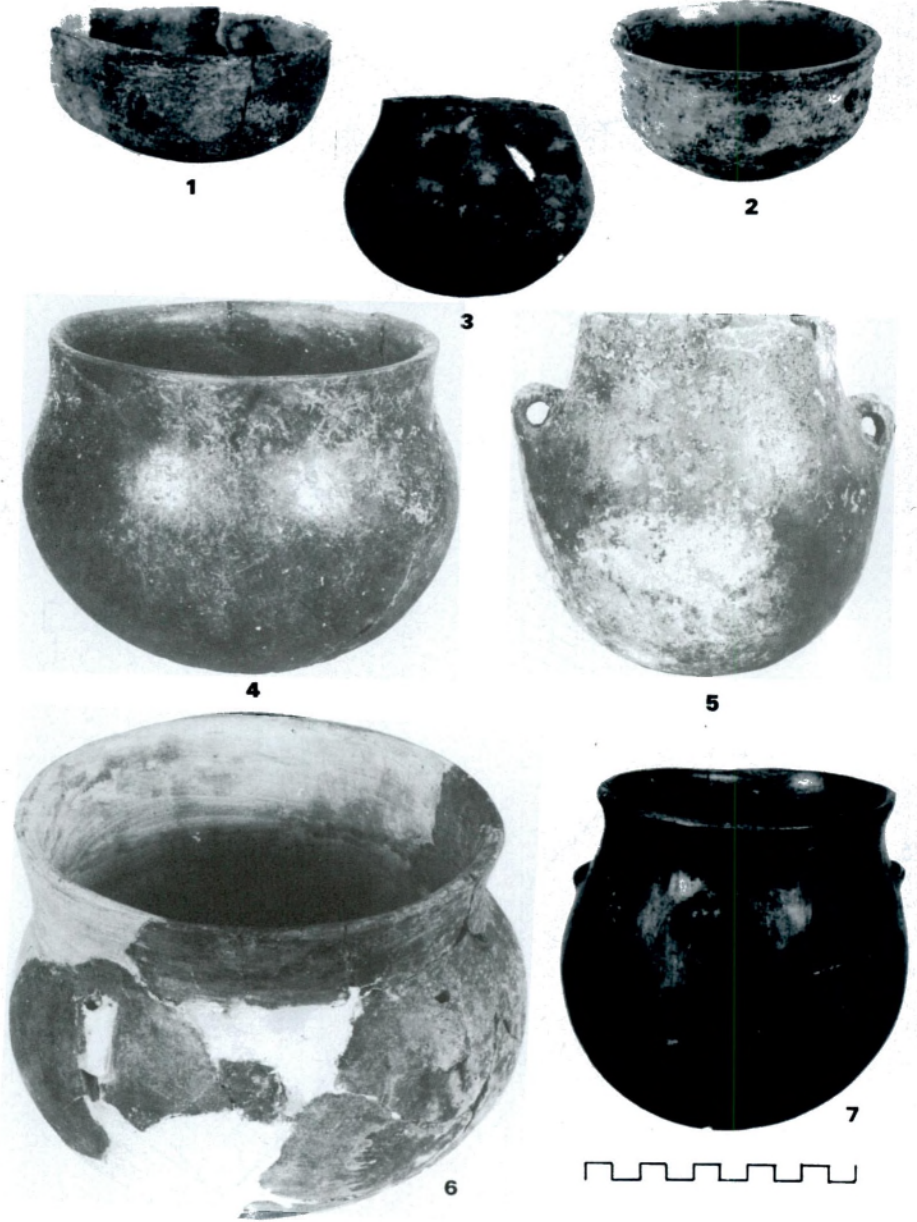
Levha 19 - TD'nin kabartma süslemeli parçaları (1-2), hayvan başı biçimli tutamakları (3-6), kenarı delikli halka dipleri (8-9) ve kap kapatmalarına ait (10-12) parçalar.

Levha 21 - TD'nin ördek veya kuş şekilli kabi.

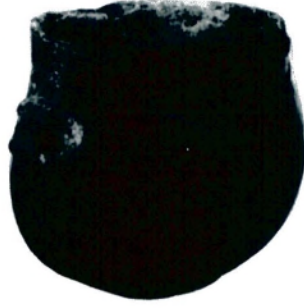
Refik Duru

Levha 22 - TD'nin tüm kaplarından bazıları.

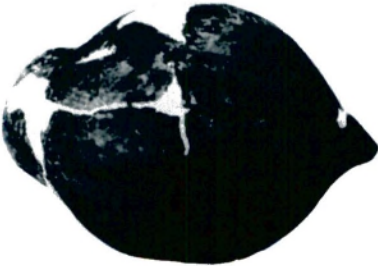
1

2

3

4

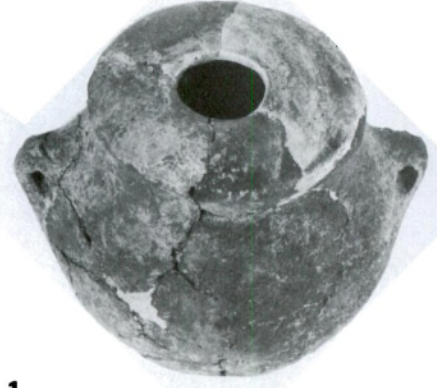

5

Levha 23 - TD'nin fantazi biçimli kapları (1-4) ve sepet kulplu bir kaba ait parça (5).

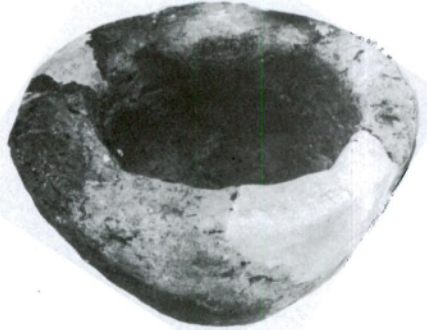
Refik Duru

1

2

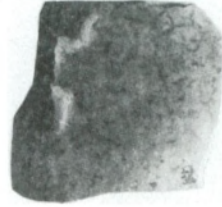
3

Levha 24 - TD'nin ie donuk dudaklı kapları (anti-splash mouth) ve huni biçimli para (3).

2

3

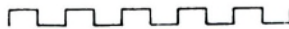
4

5

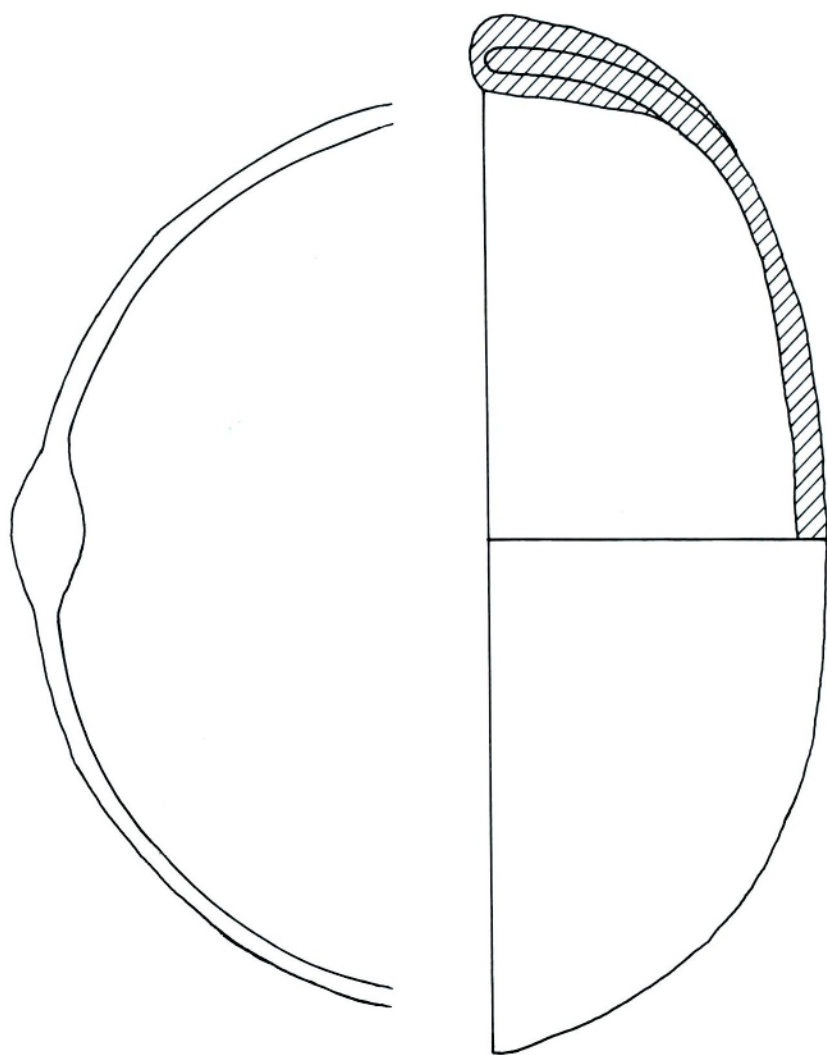

6

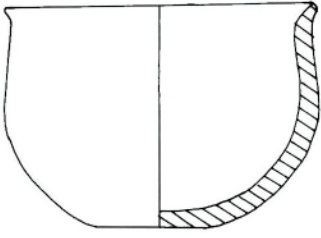

Levha 25 - TD'nin süslemeli parçalarından bazıları.

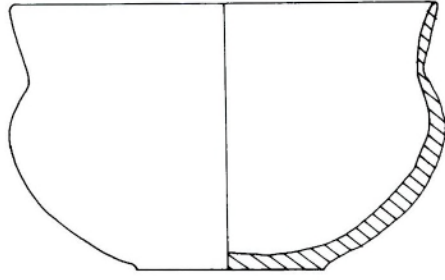
Refik Duru

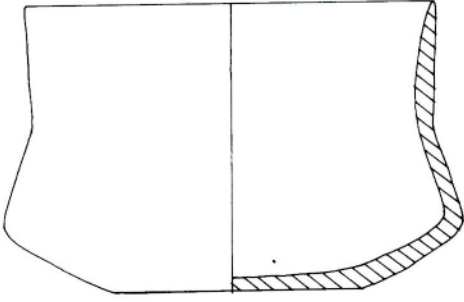
Levha 26 - KAD'dan bir tabak.

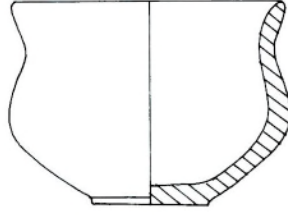
1

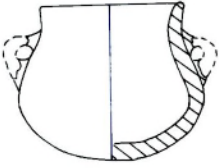
2

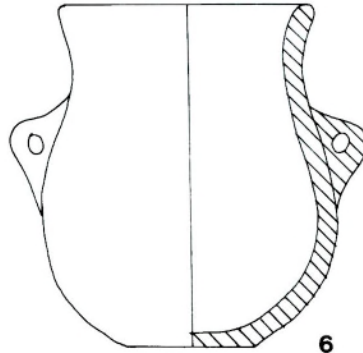
3

4

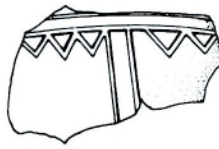
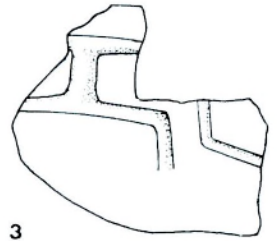
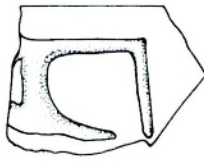
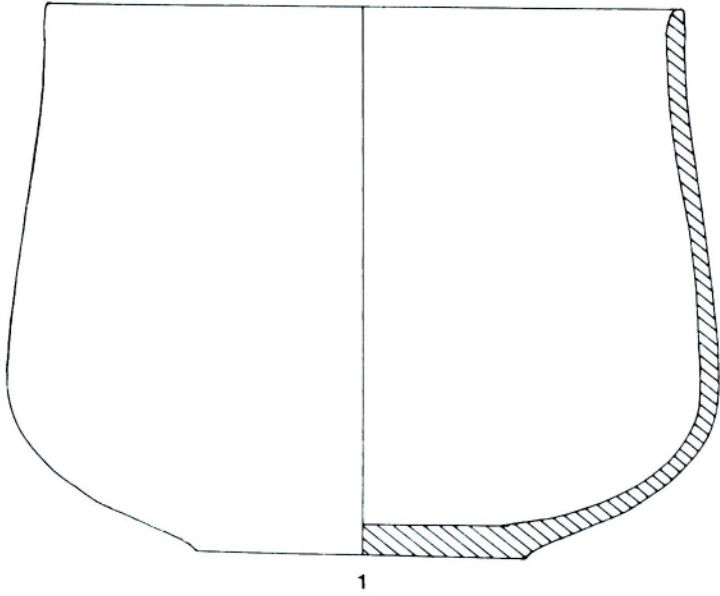

5

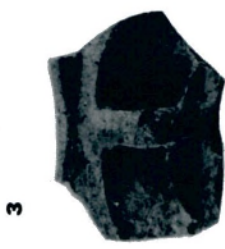
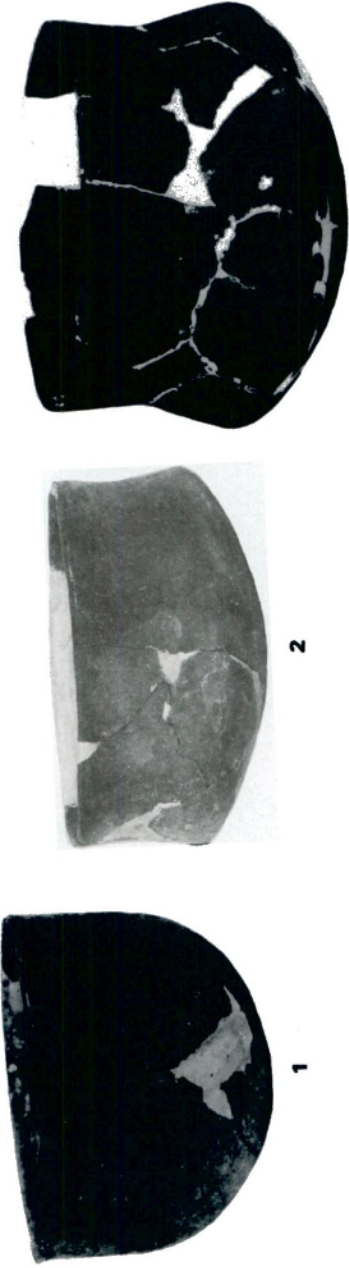
6

Levha 27 - KAD kaplarından.

Levha 28 - KAD'dan derin çanak ve süslemeli parçalar (2-5).

Refik Duru

Levha 29 - KAD'dan tüm kaplar.

1

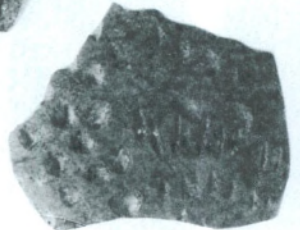
2

3

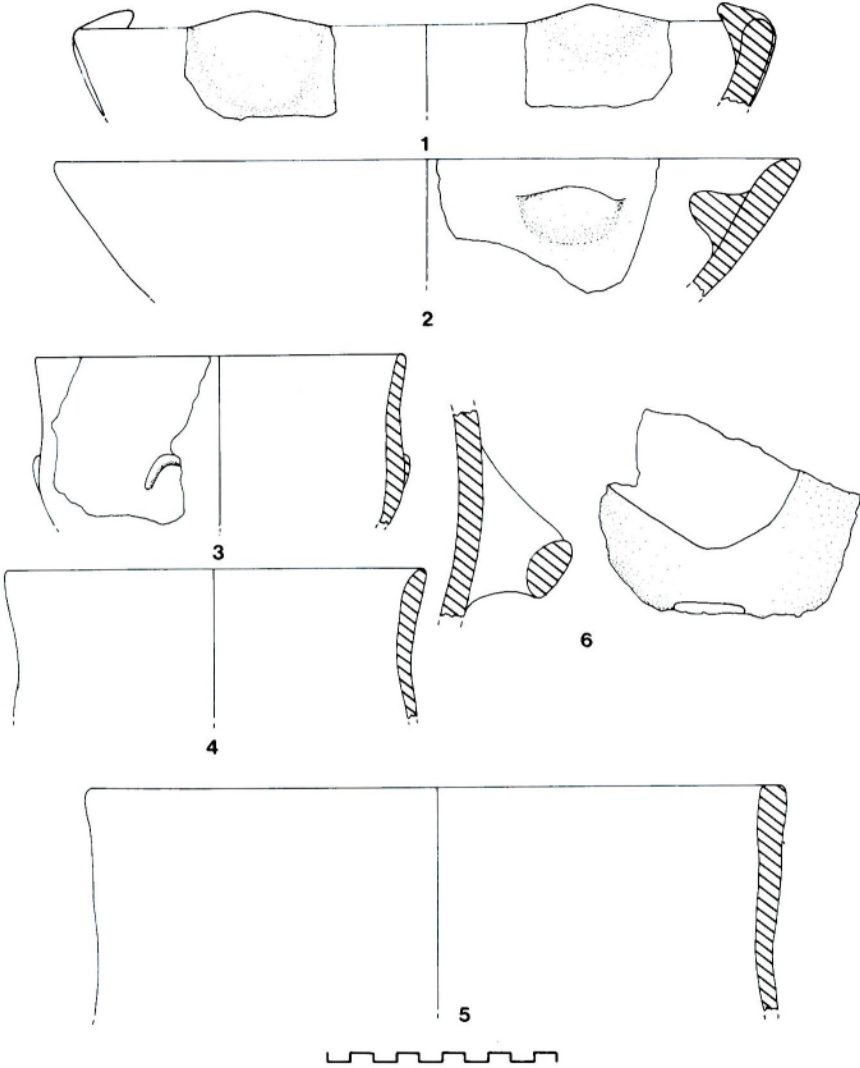
4

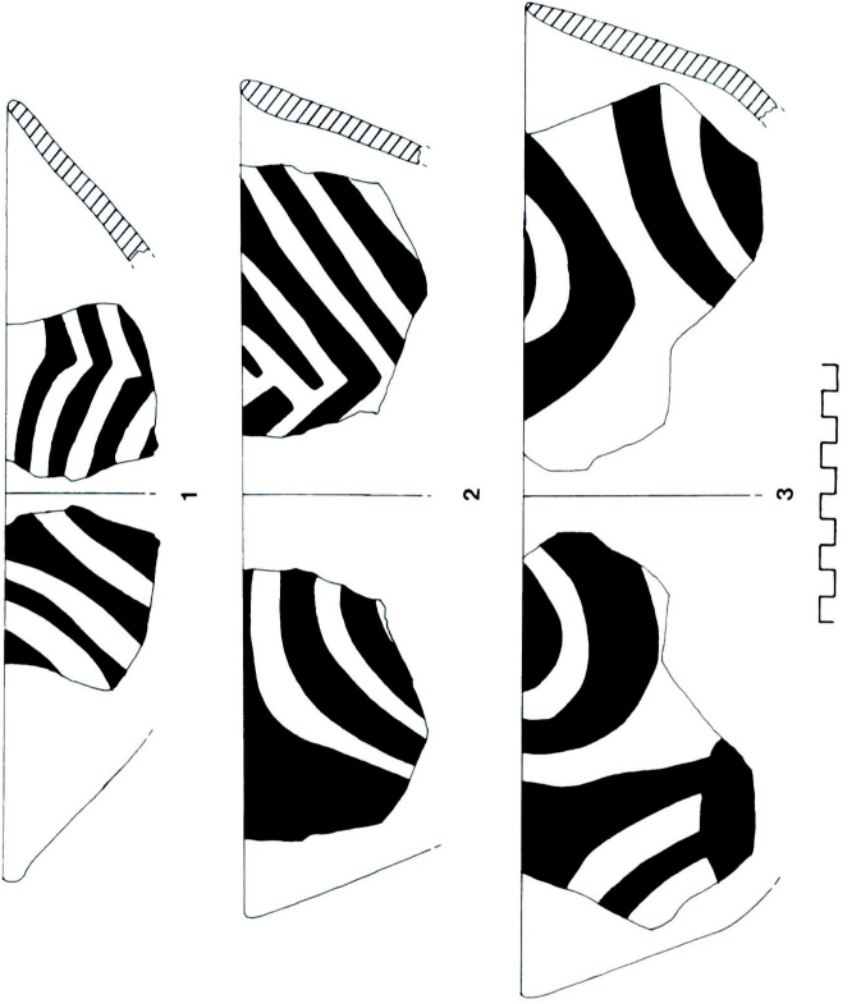
5

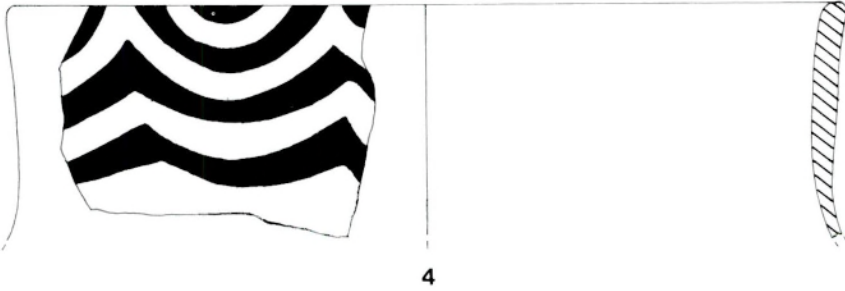
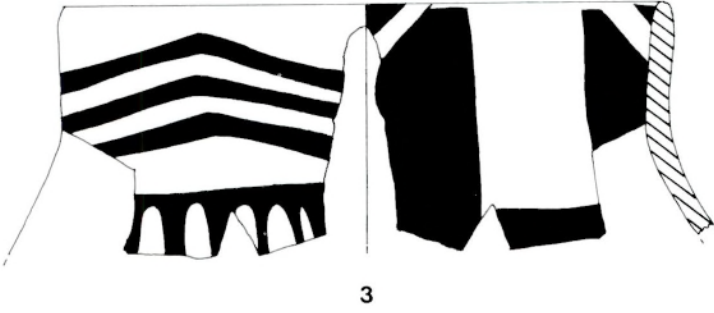
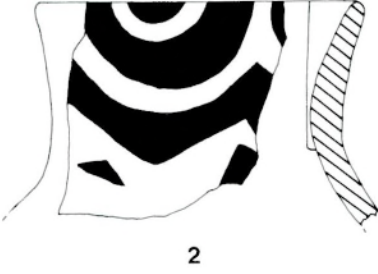
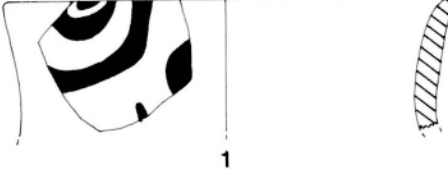
Levha 30 - KAD'dan tüm kaplar ve süslemeli parçalar.

Levha 31 - Batı Çukuru'ndan bazı çanak çömlek parçaları.

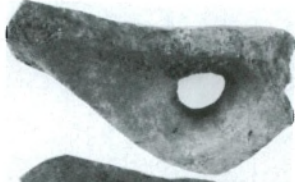

Levha 32 - Batı Çukuru'nun beyaz üzerine kırmızı boyalı parçaları.

Levha 33 - Batu Çukuru boyalılarının bazıları.

Refik Duru

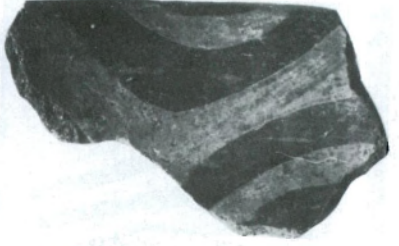
1

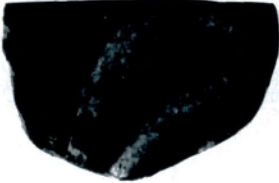
2

3

4

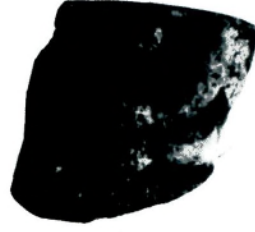
5

Levha 34 - Batı ukuru boyalıları.

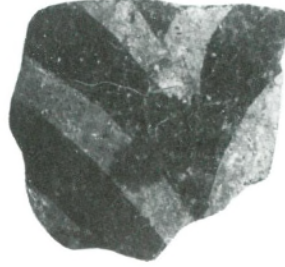
1

2

3

4

5

6

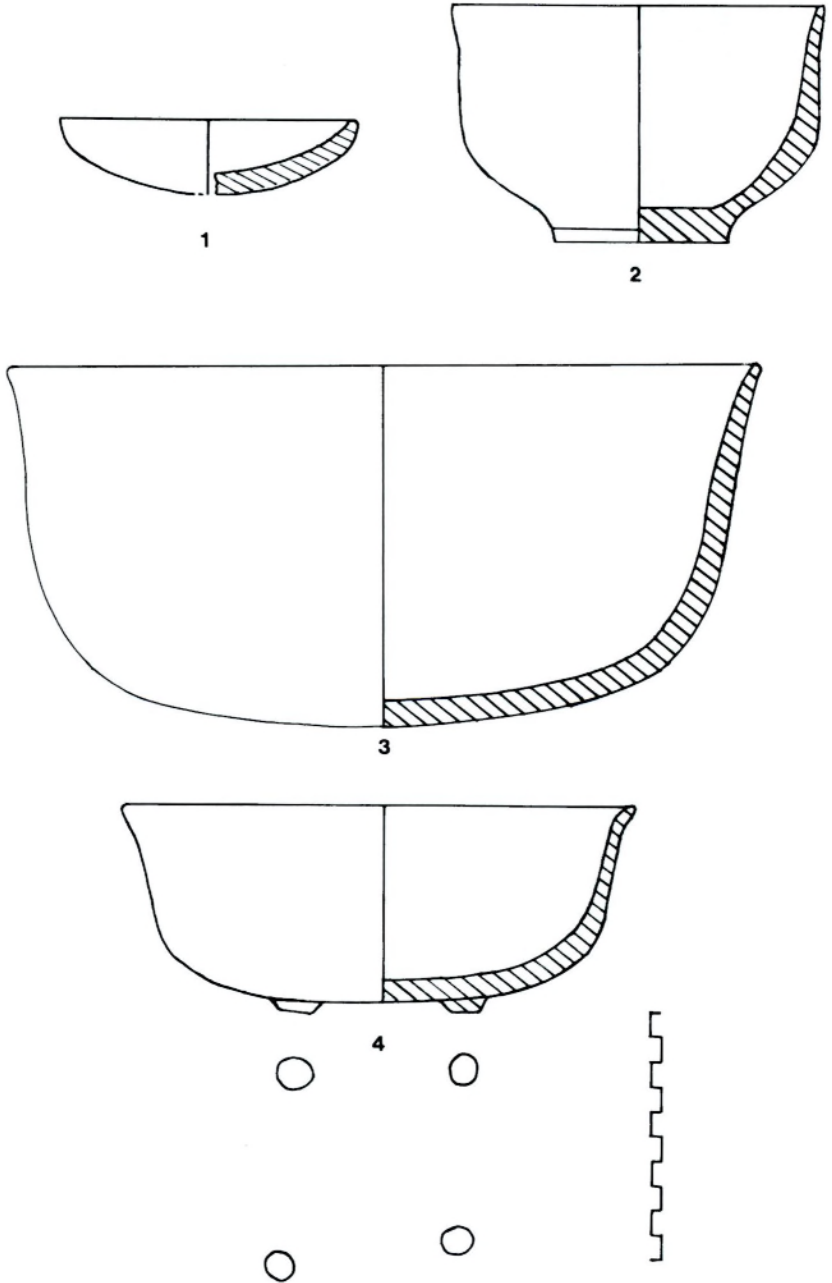

7

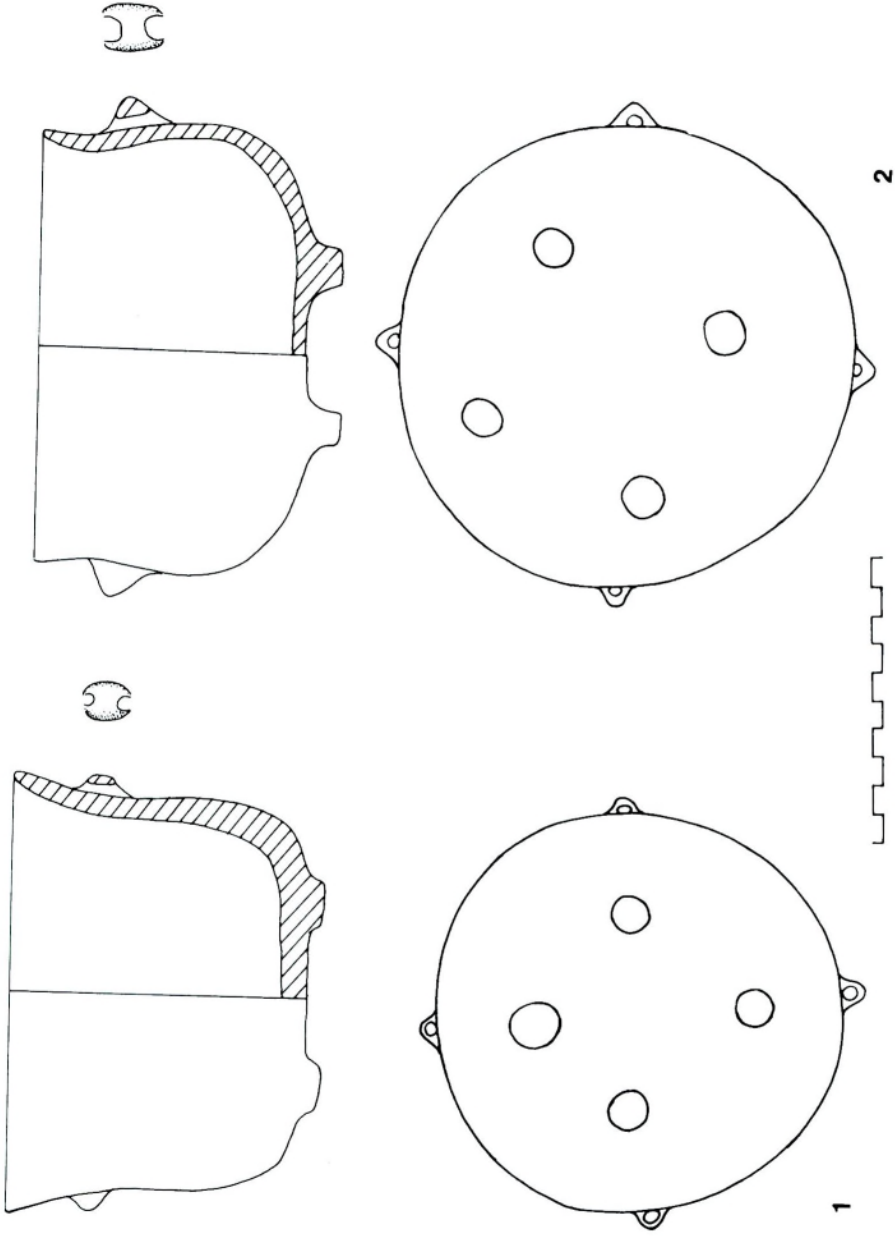

Levha 35 - Batu ukuru boyalıları.

Refik Duru

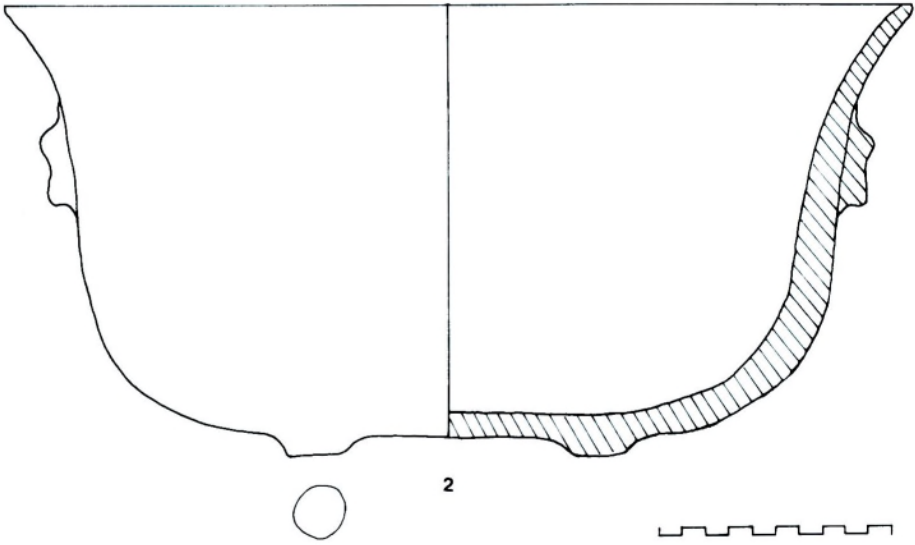
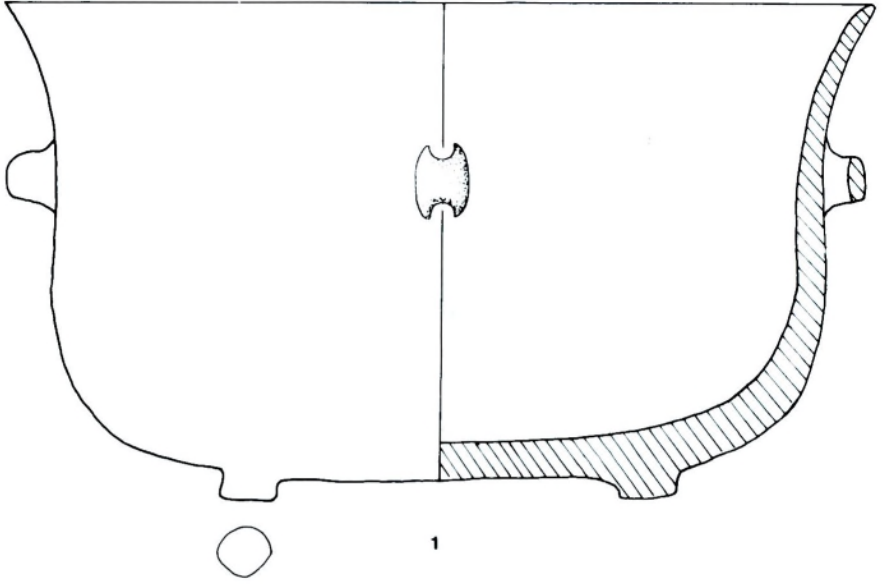

Levha 36 - TD'nin mermer çanakları.

Levha 37 - TD'nin mermer çanakları.

Refik Duru

Levha 38 - TD'nin mermer çanakları.

1

2

3

4

Levha 39 - TD'nin mermer çanakları.

Refik Duru

1

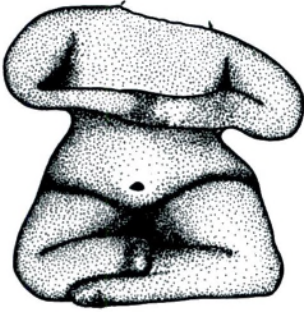

2

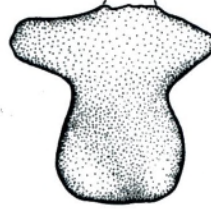
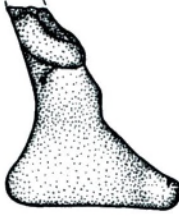
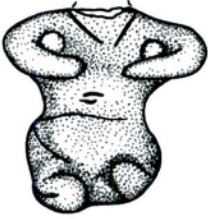

3

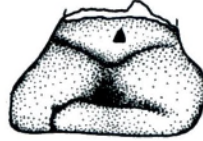
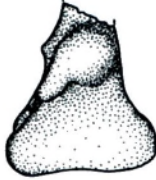
Levha 40 - TD'nin mermer çanakları.

1

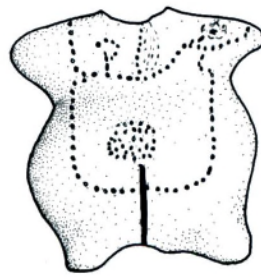
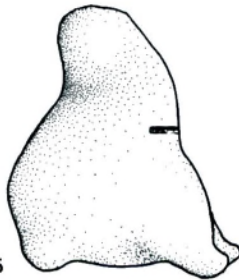

2

3

4

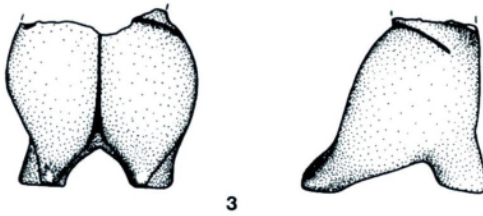
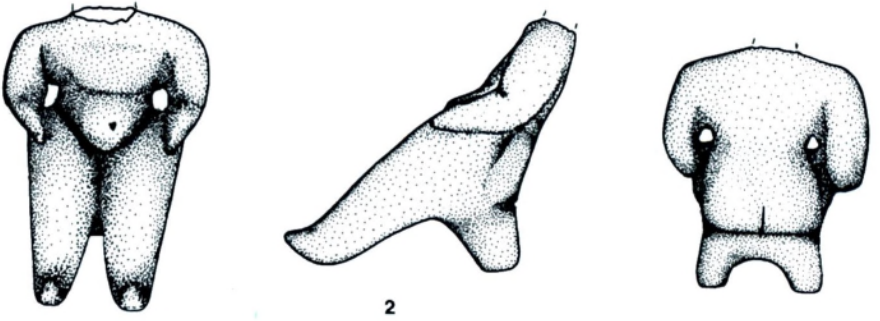
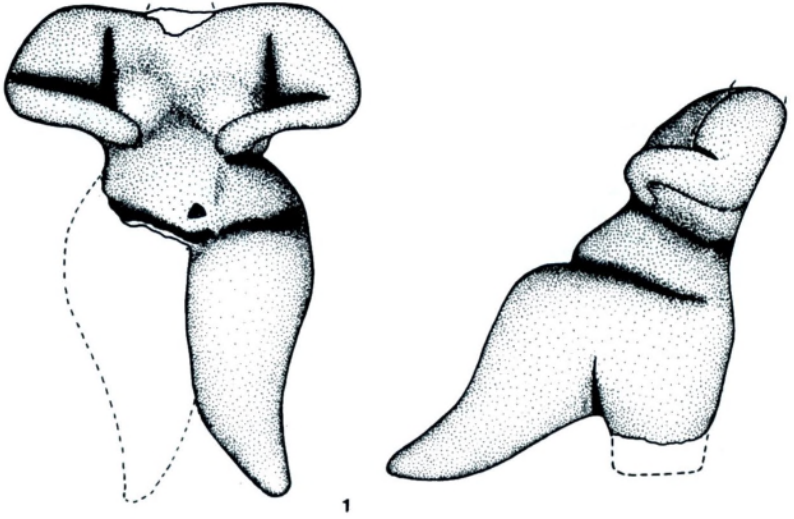

5

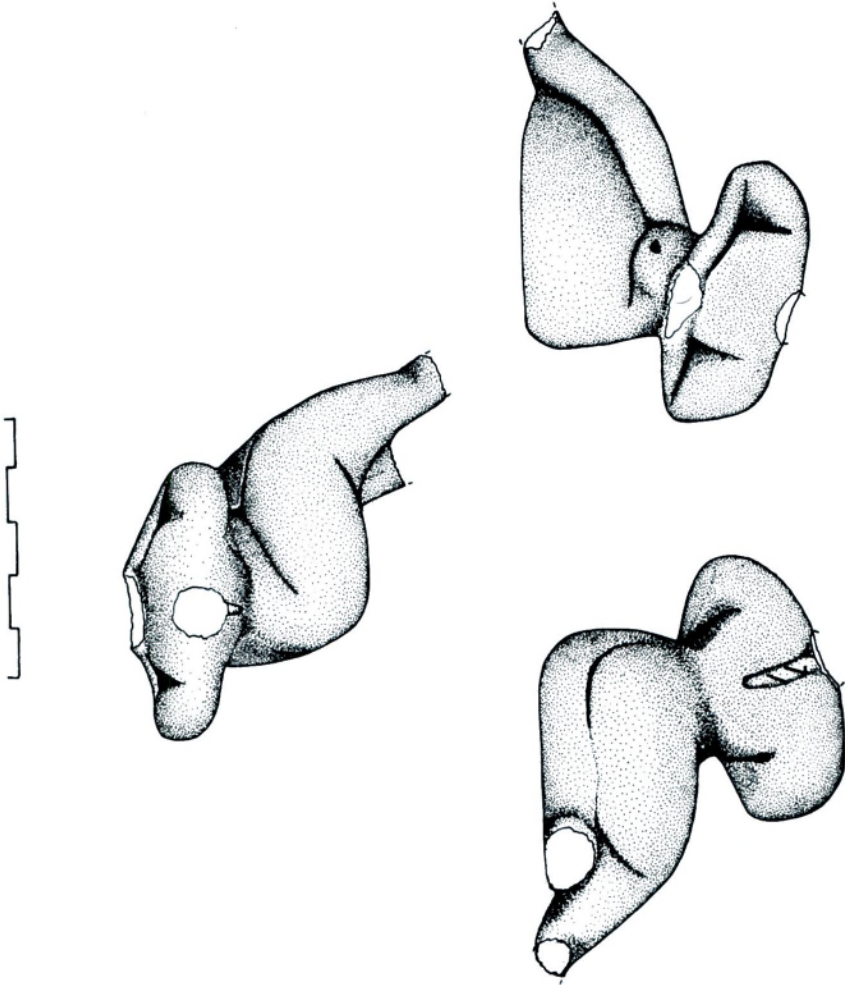

Levha 41 - KAD'ın kil figürinlerinden.

Refik Duru

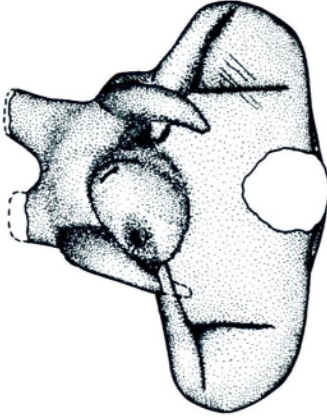
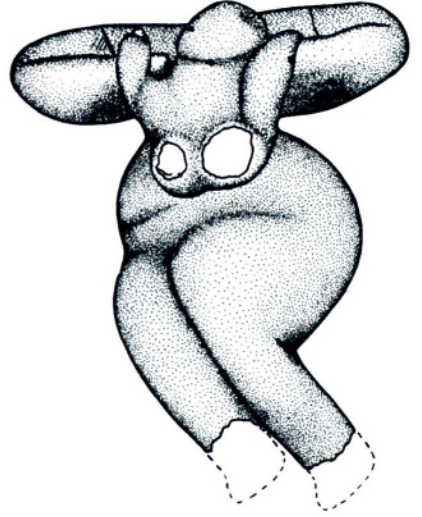
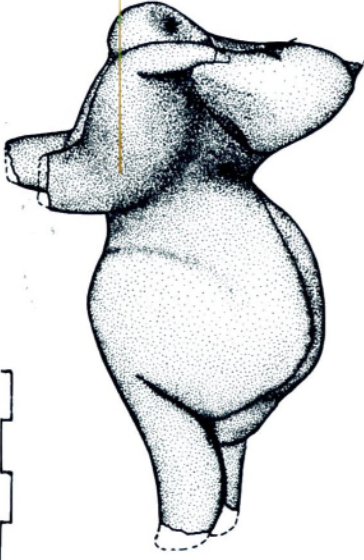

Levha 42 - KAD'ın kil figürinlerinden.

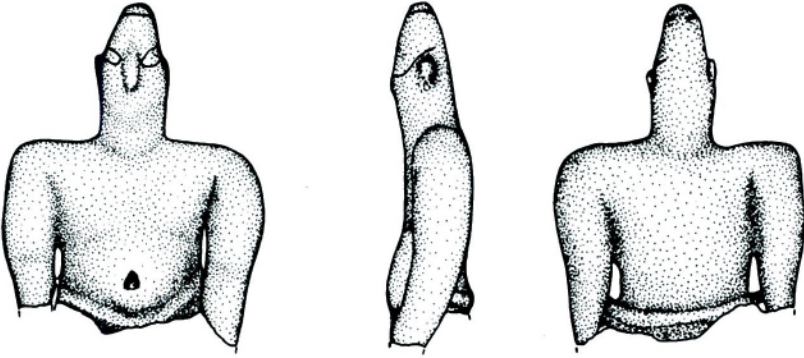

Levha 43 - 3. Kutsal Alan'da bulunmuş figürinlerden.

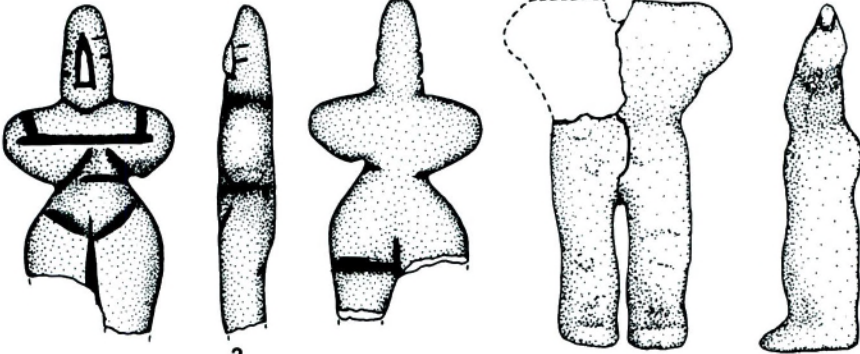
Refik Duru

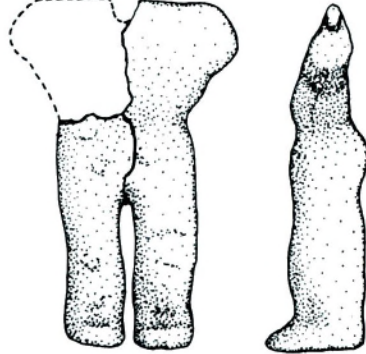
Levha 44 - 3. Kutsal Alan'da bulunmuş figürinlerden.

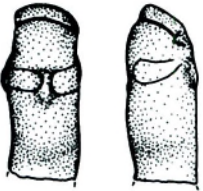
1

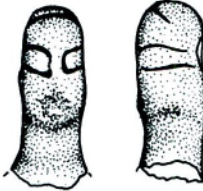
2

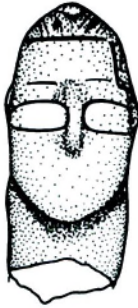
3

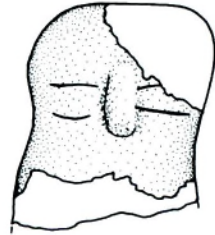
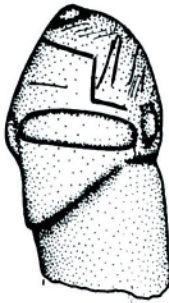
4

5

6

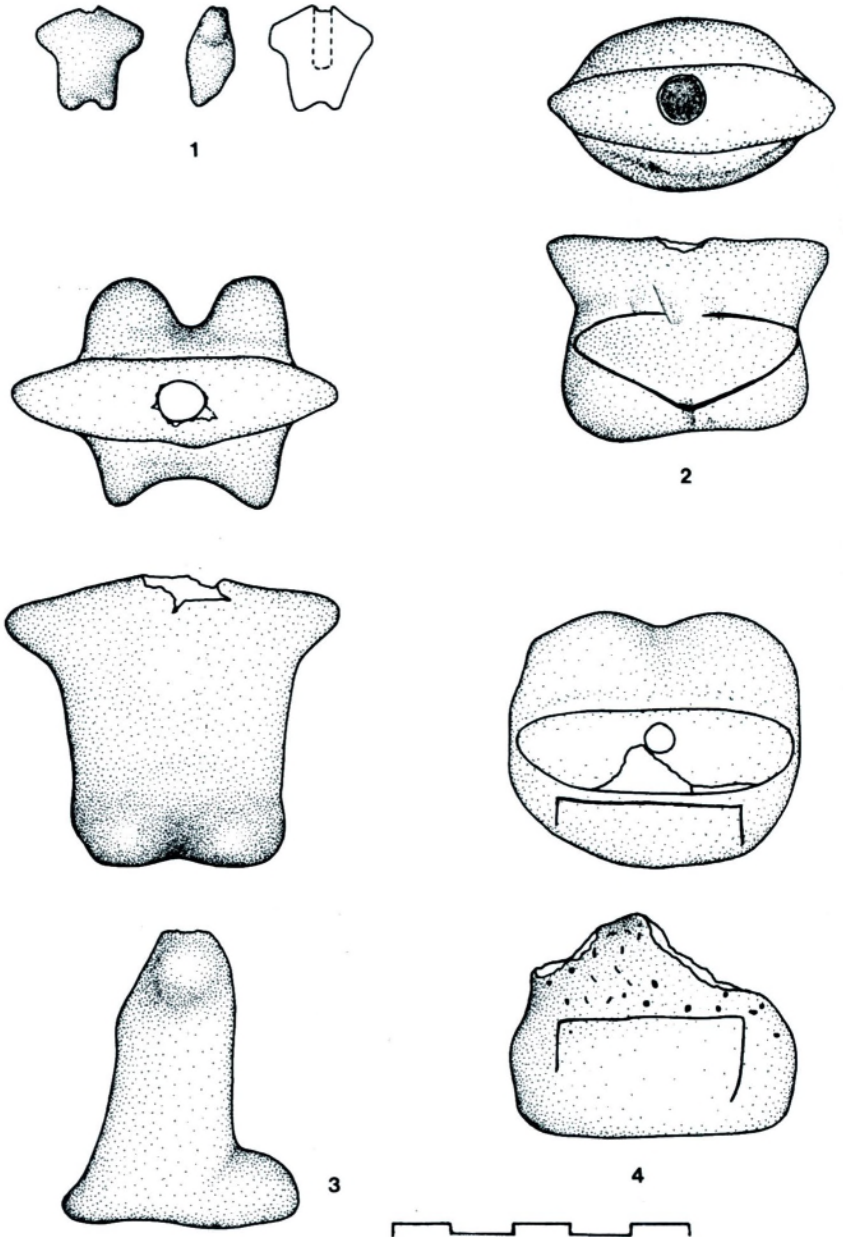

7

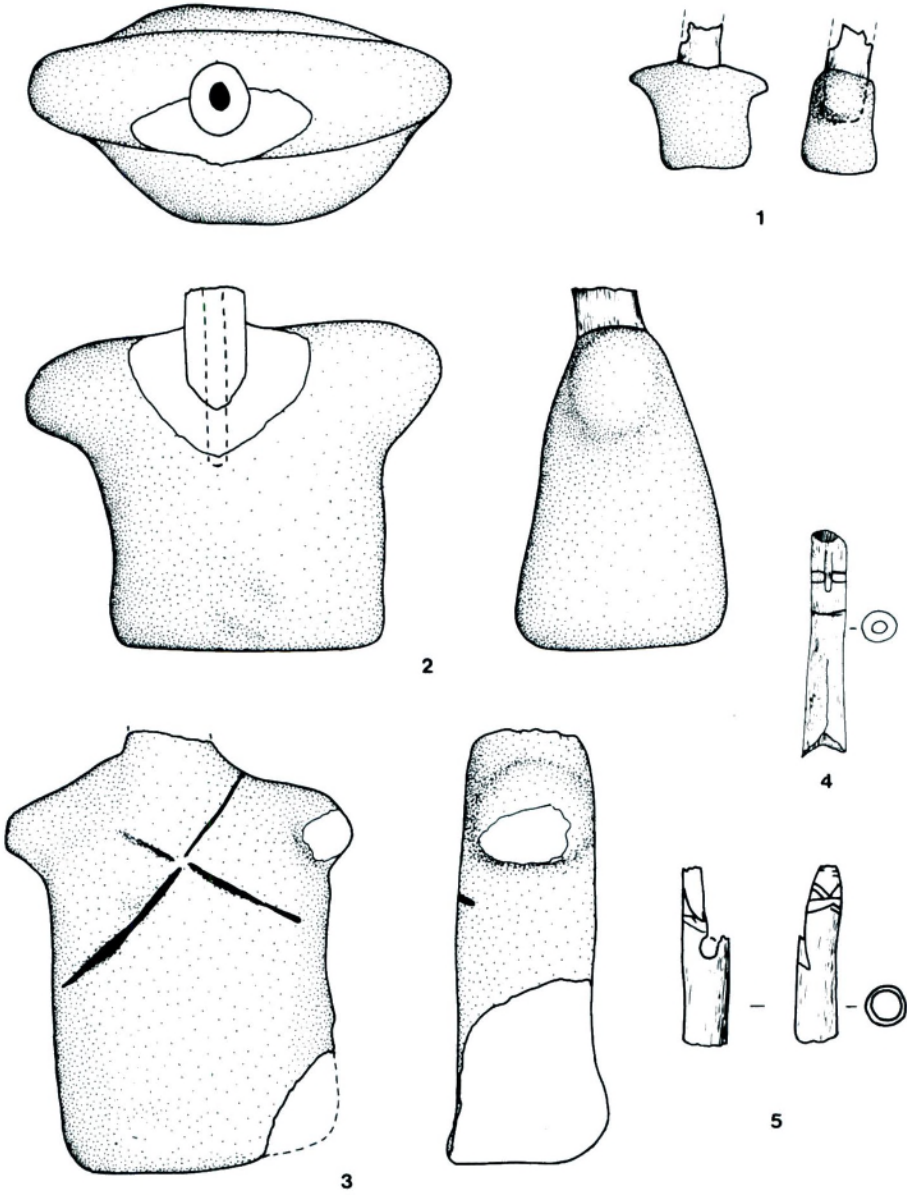

Levha 45 - Yassı vücutlu figürinler (1-3) ve figürin başları.

Refik Duru

Levha 46 - KAD idollerinden.

Levha 47 - KAD'ın kemik başlı idolleri(1-2), kemik başlar (4-5) ve yassı idol (3).

1

2

3

4

5

Levha 48 - KAD figürinlerinden bazıları.

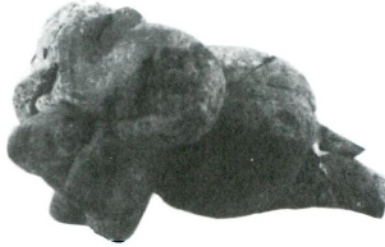
1

2

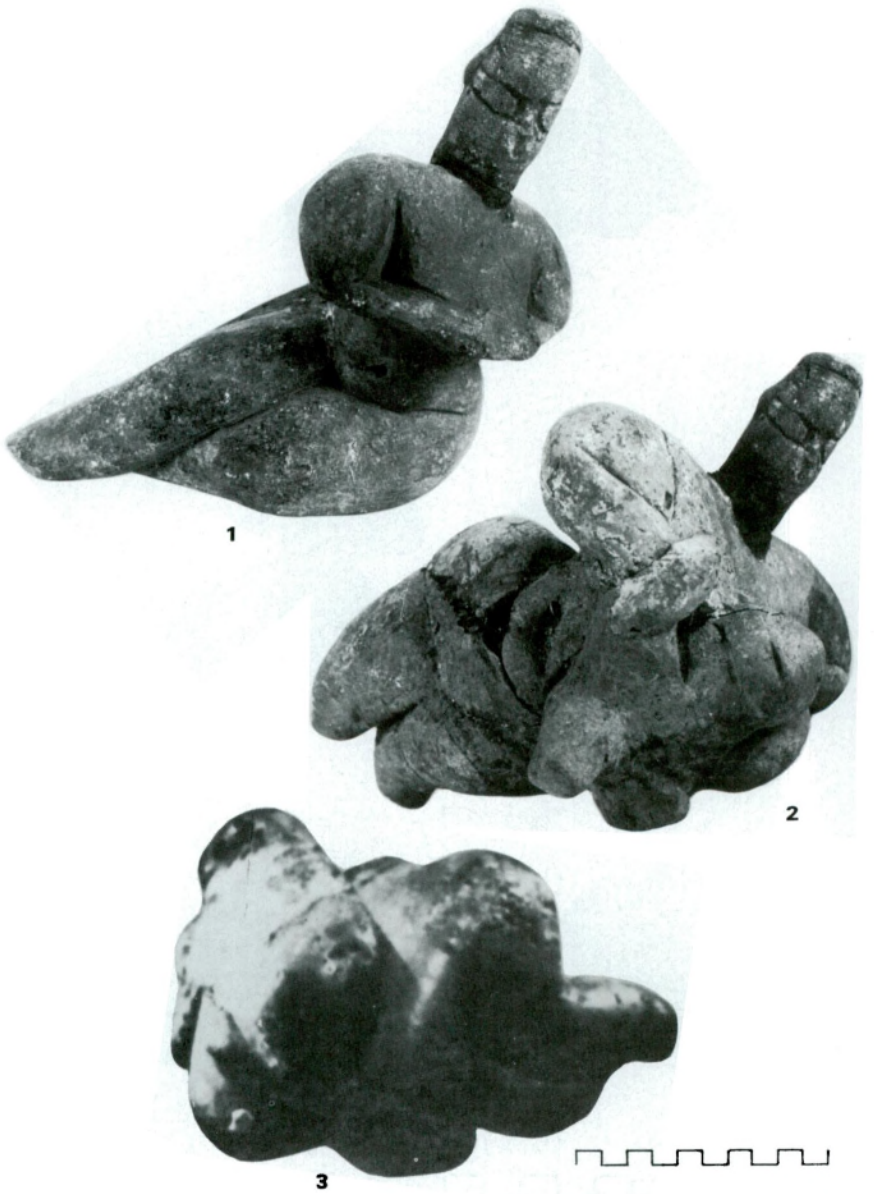
3

4

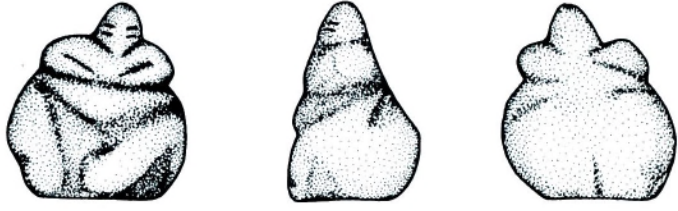
Levha 49 - KAD figürinlerinden bazıları.

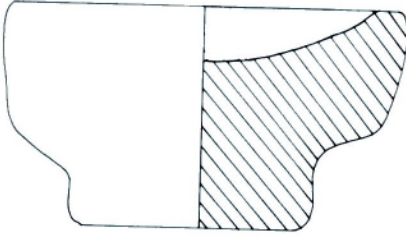
Levha 50 - 3. Kutsal Alanın yatmış figürinleri -başlar tarafımızdan eklenmiştir- (1-2) ve Metropolitan Museum'daki bir figürin (3).

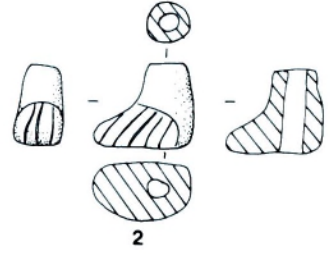
Levha 51 - KAD idolleri ve figürin başları.

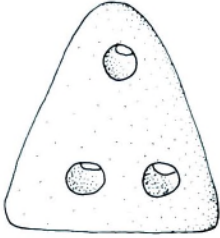
1

5

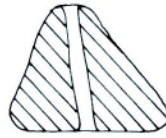
2

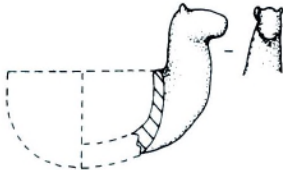
1

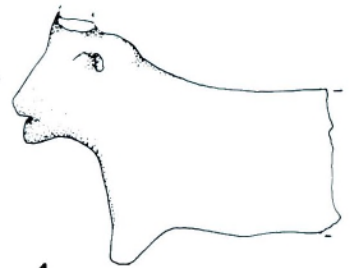
7

3

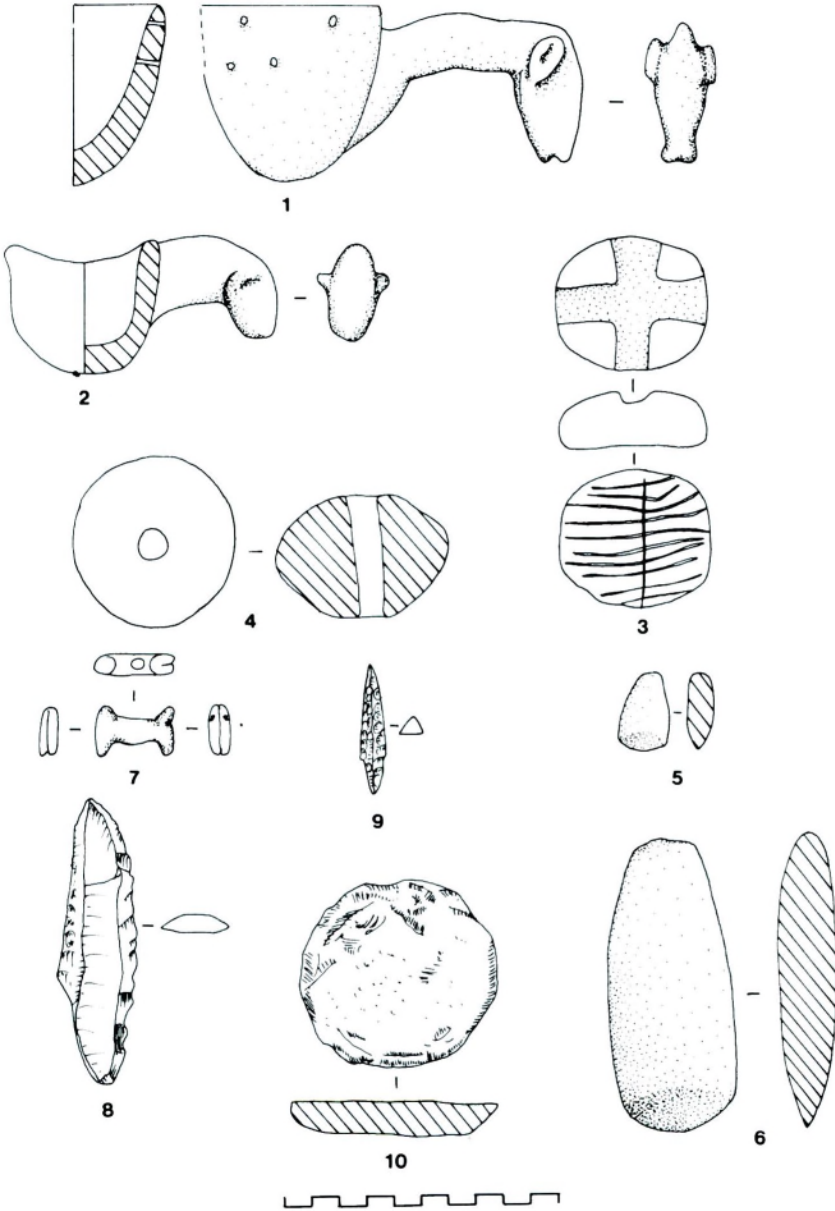
6

4

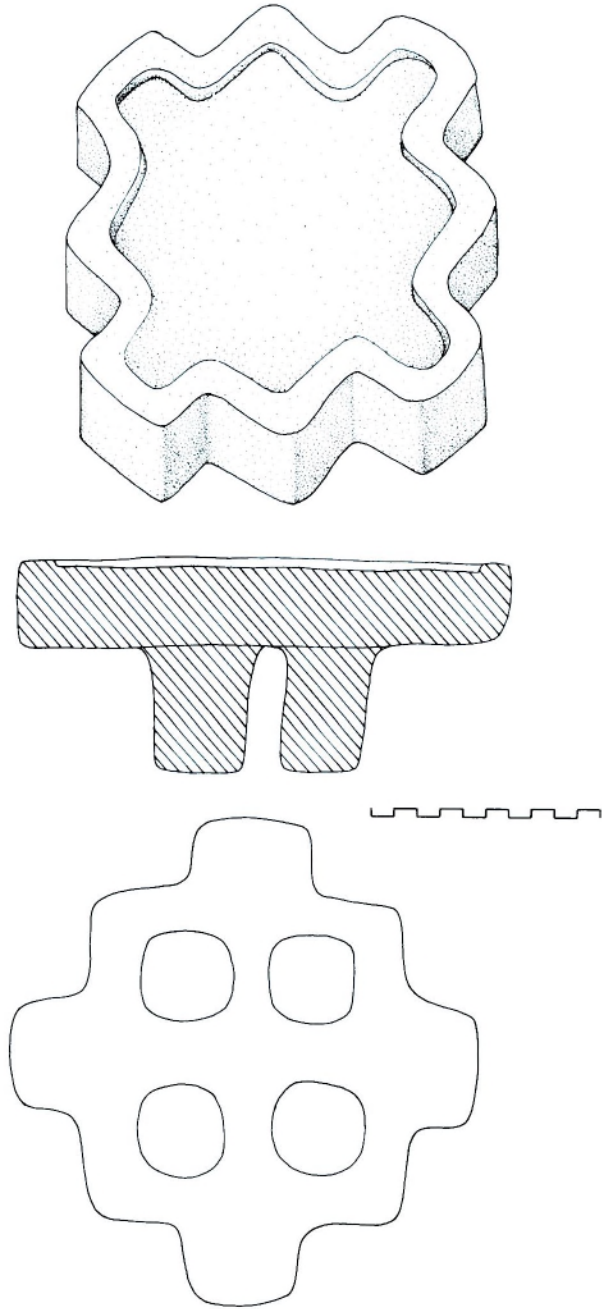

Levha 52 - TD'nin mermer figürünü (1) ve Höyücek'in pişmiş toprak eserlerinden bazıları.

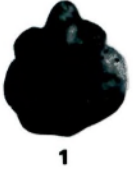

Levha 53 - Mermer (1-2) ve taş eserlerden.

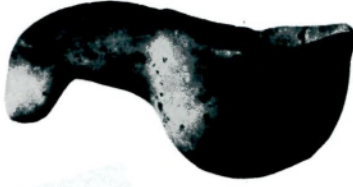
Refik Duru

Levha 54 - TD'den minyatür masa.

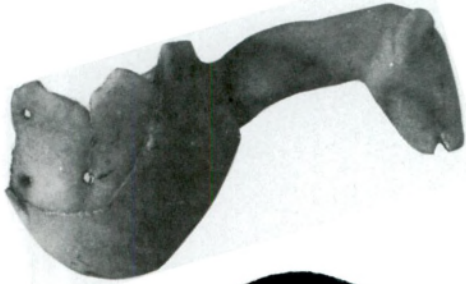
1

3

4

2

7

6

8

5

9

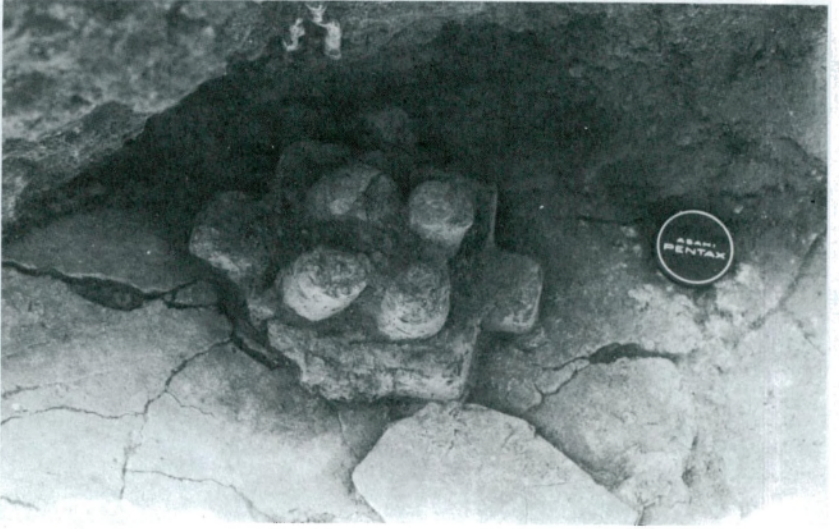

10

Levha 55 - Küçük buluntular.

Refik Duru

1

2

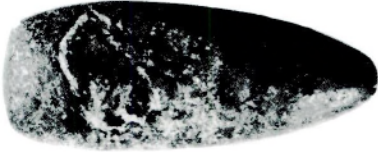
Levha 56 - Minyatür masa (2-3) ve buluntu durumu (1).

1

2

3

Levha 57 - Pişmiş kil sapan taneleri (1), kil tabla (2), taş balta (3) ve bir sepetin izi (4).

Kitap Tanıtma :

PETER ROGERS and PETER LYDON (EDS.), *Water in the Arab World- Perspectives and Prognoses*, Cambridge, Harvard University Press, 1994, 369 sayfa.

Bu eser, 1-3 Ekim 1993 günlerinde, Harvard Üniversitesi'nde düzenlenen "Arap Dünyasında Su" konulu bir sempozyuma sunulan 11 bildiriyi kapsamaktadır. Sempozyum, esas itibariyle, Arap Fonu ile, Harvard Üniversitesi'nin Orta Doğu Tetkikleri Merkezi tarafından düzenlenmiştir.

Kitabın başında yapılan açıklamalara göre, Arap dünyasının su sorunu ile ilgili 11 konu, düzenleme heyeti tarafından seçilen Arap ve Amerikalı uzman veya akademisyenlere inceletilmiş ve bu konularda hazırlanan inceleme veya tebliğler, üç gün boyunca sempozyumda tartışılmıştır. Yine belirtildiğine göre, bildirilerin tartışılması için sempozyuma 50 kişi davet edilmiştir. Fakat bu 50 kişinin ülkelere göre dağılımı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Tabii, Arap dünyasının su sorunu gündeme gelince, bizim Fırat ve Dicle nehirlerimizin söz konusu olmaması da mümkün değildir. Sunulan bildirilerin en azından dördünde, Fırat ve Dicle ile Türkiye konusu, zaman zaman geniş bir şekilde yer aldığı halde ve Fırat ile Dicle de Arap dünyasının su kaynaklarının başında zikredilmesine rağmen, Türkiye'den hiçbir bildirin yer almamış olması dikkati çekmektedir. Keza, davet edilen 50 tartışmacı arasında Türkiye'den de bir veya birkaç uzman var mıdır? Bu konuda da bir bilgi verilmemiştir. Acaba Türkiye'ye bir davet yapılmıştır da, kimse mi katılmamıştır? Yoksa, bildirilerde de yer aldığı gibi, Türkiye'nin, Fırat ve Dicle gibi iki "sınır-aşan" sular konusundaki kararlı tutumu bilindiği için mi, Türkiye'nin de görüşlerini yansıtan ve aynı zamanda su sorunlarını inceleyen bir bildiriye gerek görülmemiştir? Bu konuda hiçbir açıklama yapılmamıştır. Hem Türkiye'nin iki büyük suyunu Arap dünyasının su kaynaklarından sayacaksınız, hem de Türkiye'yi böyle bir toplantının dışında bırakacaksınız; bu, tam bir çelişkidir. "Çelişki" deyimini, daha sert bir deyim kullanmamak için kullanıyoruz. Dolayısıyla, eğer, bu sempozyuma katılma hususunda Türkiye'ye hiçbir davet yapılmamışsa, sempozyumun iyi niyetine bir hayli gölge düşmüş olmaktadır.

Bununla beraber hemen belirtelim ki, bildirilerle, Arap Yarımadası'ndan Magrib'e kadar geniş bir alanda "Arap dünyası"nın su sorunları gerçekten derinlemesine ve birçok cepheden incelenmiş bulunmaktadır. Sanırım, Arap dünyasının su sorunu ve su envanteri ile bu topraklarda suyun geleceğine ait sorunlar için, bu sempozyum ve bu kitap, gerçekten ciddi bir kaynak oluşturmaktadır.

Fakat işin Türkiye cephesi için aynı şeyi söylemek mümkün olmamaktadır. Fırat ve Dicle konusuna değinen yazarlar, yeteri kadar tarafsız olamamışlar ve konuya, sadece Suriye ve Irak'ın değil, âdeta bütün Arap dünyasının su ihtiyaçları açısından bakmışlardır. Türkiye, suya hiç ihtiyacı olmayan ve olmayacak olan bir ülke gibi telâkki edilmiş ve bu iki akarsuyumuzun sadece Arap dünyası için önemi vurgulanmıştır. Meselâ, bir Arap ve bir Amerikalı yazarın ortak bildirisinde Fırat ve Dicle "Arap Maşrık"ın su kaynakları arasında zikredilmiştir. Fırat ve Dicle'nin, âdeta "Araplaştırılması" gibi bir havanın egemen olduğu bildirilerde, konu mütemadiyen "milletlerarası anlaşmalara" çekilmek istenmiştir. Sözünü ettiğimiz ortak bildiriye, bir yandan Türkiye'nin bu iki nehrin su tutma ve tasarruf hakkı kabul edilirken, öte yandan, bu iki nehrin Suriye ve Irak için önemi vurgulanarak, Türkiye ile bu iki ülke arasında bir üçlü anlaşma yapıl-

ması suretiyle her birinin "su payları"nın belirtilmesi isteniyor (p.138). Yazarlar, üçlü anlaşma ile de yetinmeyip, bir sayfa sonra (p.139'da) Fırat-Dicle havzasının sadece bu üç devlet için değil, bu üç devletin "Orta Doğu komşuları ve bütün dünya toplumu için" önemli olduğunu ileri sürmek gibi, ciddiyetini paylaşmanın zor olduğu bir iddiada bulunmaktadır.

Yine bu yazarlar, Arap Maşraf'ın, nüfus artışının ve gelişen ekonomisinin, su ihtiyacını artırmakta olduğunu vurgulayarak, bu nehirlerde herkesin hissesinin tesbiti için anlaşmalar yapılmasını istemektedirler. Fakat bu yazarlar, nedense 60 milyonluk Türkiye'nin nüfus artışı ile, gelişen ekonomisi ve bunların doğurduğu ve doğuracağı su sorunlarına nedense değinmek istememişlerdir.

Kaldı ki, "sınır-aşan su" ile ilgili 2 numaralı bildiriye verilen bazı rakamlar, yazarların iddialarını zayıflatan bir nitelikte görülmektedir. Bu rakamlara göre (p.39), Irak'ta kişi başına düşen yıllık su miktarı 5364 m^3 ve Suriye'de de 1769 m^3 ken, Türkiye'de bu miktar 1818 m^3 tür. Bu arada, yine bu tobloya göre, Irak'ın nüfusu 17 milyon, Suriye'nin nüfusu 13 milyon ve Türkiye'nin nüfusu da 55 milyondur. Bu rakamlar da göstermektedir ki, Irak Türkiye'nin iki buçuk misli ve Suriye de, nerdeyse Türkiye'ye eşit miktarda su harcamaktadır.

Mamafih, başka bir bildiriye de, Irak'ın nüfusunun 15.6 milyon ve Suriye'nin nüfusunun da 10.6 milyon olarak verildiğini belirtelim (p.138).

Eserin, kanaatimizce Türkiye açısından en önemli kısmı, "Anlaşmazlık ve Orta doğu'da Su Kullanımı" başlığını taşıyan ve bir Amerikalı yazar tarafından kaleme alınan 10 numaralı bildiridir. Özellikle, bu bildirinin "Hukuk, Su ve Anlaşmazlık" başlığını taşıyan 262-284 üncü sayfalarda yer alan kısımdır.

Bu kısımda, esas itibariyle akarsuların hukukî statüleri ile özellikle sınır-aşan sular konusundaki hukukî tartışma ve görüşlere değinilmektedir. Burada, Türkiye'nin şu anda benimsemiş olduğu kaynak-devleti ve mutlak-egemenlik ilkesi üzerinde durularak, ilginç bir noktaya değinilmektedir. Yazar, Irak'ın Körfez savaşındaki yenilgisinden sonra, Türkiye'nin bölgede en kuvvetli askerî güce sahip olması dolayısıyla ve "suya daha az ihtiyacı olduğu" (!) halde, kendisine bir zorlama yapılamadığını belirtmektedir (p. 279-280). Mamafih, aynı görüşü, 2 numaralı bildirinin Amerikalı yazarı da ileri sürmüştür (Bak.: p.54-55).

Bu sonuncu yazar, bildirisinin Fırat nehrini inceleyen kısmında (p.54-59), GAP Projesi'nin tamamlanması ile, yani 15 yıl içinde Irak'ın Fırat'tan aldığı suyun yarı yarıya azalacağı iddiasında bulunmaktadır.

Tekrar 10 numaralı bildiriye, yani "Hukuk ve Su" konusuna dönecek olursak, gerek bu bildirinin, gerek Fırat ve Dicle konusuna değinen bildirilerin, devamlı olarak, bu iki sınır-aşan su için "milletlerarası anlaşma" tezini işlediklerini görmekteyiz. Milletlerarası anlaşma dediğimizde de, "bilateral" yani ikili anlaşmalardan ziyade, genel çerçeveli ve çok taraflı milletlerarası anlaşmaların tercih edildiğini tesbit etmekteyiz.

Buradan bizim çıkardığımız sonuç, milletlerarası anlaşma ile bölgesel barışın korunması ve su kaynaklı anlaşmazlıkların önlenmesi amacı söz konusu edilmekle beraber, sempozyumun, aynı zamanda, âdeta Türkiye üzerinde bir bilimsel (!) baskı yaratma amacını da güttüğüdür. Yani amaç sadece Arap dünyasının su sorununu incelemek olmamıştır; Türkiye'ye de bir mesaj verilmiş. Bu sebeple, sempozyumda Türkiye'den bir bildirinin bulunmaması, Türkiye'nin karşıt-görüşünden çekinildiği için mi? sorusunu akla getirmektedir.

Ne olursa olsun, sempozyumun genel havasının ve amacının, bu nehirler için, yani özellikle Fırat ve Dicle için, bir "milletlerarası anlaşma" tezinin işlenmesi olduğu gözden kaçmamaktadır.

Bununla beraber, başta da belirttiğimiz gibi, bildiriler ve bu kitap, Arap dünyasının su sorununun iyi bir incelemesini içermektedir. Ümid olunur ki, Arap dünyasının su sorununun incelenmesi gibi, Türkiye de kendi su envanterini, yeraltı ve yerüstü su kaynaklarını ve geleceğe yönelik su ihtiyacını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan böyle bir inceleme ve araştırmayı gerçekleştirebilir, aynı zamanda da hukukî görüşlerine daha somut destekler sağlama imkânını kazanır.

Prof. Dr. FAHİR ARMAOĞLU

OMAR KHALIDI, *Dakan Under the Sultans, 1296-1724 A Bibliography of Monographic and Periodical Literature, Wichita, Kansas USA 1987, XXIV+121 s. (Sultanların idaresinde Dekken, 1296-1724 Monografik ve Peryodik Eserlerin bir Bibliyografyası).*

Yazar, Acknowledgement-Teşekkür (s. I) kısmında kitabının tamamlanmasında, eser basılmadan önce ölen, babası Dr. Ebunaser Muhammed Halidî'nin tenkidlerinden yararlandığını belirtiyor. Onun bu projeyi sonuçlandırmasında ikinci teşvik Sultan Galib'in Dekkeni tarihine derin alâkası olmuştur. Ömer Halidî bu sayfada kendisine yardımcı olan başka şahıslara da teşekkür ediyor. Yazara göre, her nekadar yaklaşık 250 periyodik ve makale koleksiyonlarından bu konuda 1300'den fazla eser tespit edilmişse de, bu derlemenin mükemmel olduğunu iddia etmek pek doğru sayılmaz. Daha sonra II-XVII. sayfalarda eserin oluşumunda faydalanılan eserlerin *kısaltma listesi* yer almaktadır.

Yazar eserinin Introduction-Giriş (s. XVIII-XIX) kısmına, sultanların idaresindeki (1296-1724) Dekken ile ilgili konularda ilmi araştırma yapmak için bir bibliyografik kılavuz olmadığını söyleyerek başlıyor. Öte yandan yazara göre; Hindistan tarihi hakkında periyodik ve monografik eserler için genellikle faydalı bibliyografyalar mevcuttur. Ancak bunlardan hiçbiri Ortaçağ Dekken tarihi için yeterli değildir. Nitekim Dekken ile ilgili bir bibliyografyanın bulunmaması nedeniyle öğrenciler, öğretmenler, bilginler veya her hangi ilgili bir okuyucu monografik ve periyodik eserlerin çoğundan mahrum kalmaktadır. Öteki araştırma sahalarında olduğu gibi Dekken tarihi için yeterli bibliyografik eserlerin yokluğu bu konudaki araştırmaların gereksiz iki kat çalışma yapılmasıyla sonuçlanacaktır. Ömer Halidî bu boşluğu doldurmak arzusuyla bu projeyi ele almıştır. Bu bibliyografya, Dekken tarihinin bütün safhaları hakkında yazılmış makale ve kitaplar ile alâkalıdır. Makalelerin çoğu periyodik neşriyattan, hatıra kitaplarından ve öteki makale koleksiyonlarından derlenerek bu kitaba dahil edilmişlerdir. Bir kaç kayıt dışında, kitapta tespit edilen *bütün makale ve kitaplar İngilizcedir*. Monografilerin esere dahil edilme kriterine göre, hiç olmazsa kitap, Dekken üzerine bir bölüm ihtiva etmelidir. İngiltere, Hindistan, Avustralya ve Birleşik Amerika'daki üniversitelere teslim olunmuş basılmamış doktora ve bazı master tezleri de bu esere dahil edilmiştir. Kitapta zikri geçen makale ve kitapların çoğu konuyla ilgisinden emin olmak için bizzat yazar tarafından kontrol edilmiştir. Özellikle eski kitaplar için Londra'daki India Office Library ve Records'a müracaat edilmiştir. Ayrıca Hindistan'daki kütüphanelerin yanı sıra İngiltere ve Birleşik Amerika'daki kütüphaneler de taranmıştır. Öte yandan Ortaçağ Dekken tarihi hakkında basılan ve zikredilen kitap ve makalelerden *Kasım 1986 tarihine* kadar olanları esere dahil edilmiştir.

Yazar, Arrangement-Düzenleme (s. XIX-XX) kısmında eseri nasıl tertipleğini açıklıyor. Eser konulara ayrılarak düzenlenmiş ve her konu başlığı altında yazarlar alfabetik olarak verilmiştir. Yazarlardan sonra başlıklar birinci kelimeye göre bir alfabetik düzen içinde tertip edilmiştir. Hind ve İslâmî isimlerin yazımı için *EI* ve The Library of Congress'in transkripsiyonundan yararlanılmıştır.

Ömer Halidî, *Historiography of Medieval Dakan: An overview* -Ortaçağ Dekken vakanüvisliği: Genel bir bakış (s. XXI-XXIV) bölümünde, bütün Hindistan okul ve kolejlerinde Hindistan tarihi anahatlarıyla öğretilirken, ülkenin çeşitli bölgelerinin tarihine çok az önem verildiğini, Dekken gibi büyük bölgelerin bilhassa Ortaçağ devrinin araştırılması gerektiğini öne sürüyor.

Bundan sonra 13. yüzyılın sonunda Delhi sultanlarından Alâeddin Halaci'nin bölgeyi fethetmesinden 1724'e kadar kısa bir tarihçe veriliyor (s. XXI-XXII). Yazar bu tarihçeden sonra Hindistan tarihinin bu uzun ve önemli kısmının ihmal edilmesinin sebeplerinin ne olabileceğini açıklamaya çalışıyor. Netice olarak Haydarâbâd arşivlerindeki vesikalar, basılı veya yazma Farsça eserlere, Marathî, İngilizce ve Urduca eserlere dayanılarak yazılmış bir *Dekken tarihine* ihtiyaç olduğunu zikrediyor.

Ömer Halidî adı geçen bibliyografik eserini 20 başlık altında toplamıştır: History of India (Hindistan Tarihi), s. 1-2; Historians, Historiography, Sources and Archives of Dakani History (Dekken tarihinin tarihçileri, vakanüvislik, kaynaklar ve arşivleri), s. 2-5; Introduction of Muslim Rule in the Dakan: The Bahmani Empire and Its Successor Kingdoms (Dekken'de Müslüman idaresine Giriş: Behmenî İmparatorluğu ve halefleri krallıklar [1347-1527]), s. 5-11; The Dakani Sultanates (Dekken sultanlıkları), s. 11-17; Ahmednagar (Ahmednagar [Hindistan'da Siva nehri üzerinde, aynı isimli mınukanın merkezi] s. 17-19; Bijapur (Bicâpur [Hindistan'da Bombay'da idari bir bölge ve şehir]), s. 19-24; Golkonda (Golkonda [Haydarâbâd şehrinin 8 km. batısında bulunan bir şehir ve kale]), s. 24-30; The Mughuls in the Dakan (Dekken'de Moğullar [Babürlüler]), s. 31-37; Military History (Askeri Tarih), s. 37-39; Economic Studies (İktisadî çalışmalar), s. 39-42; Foreign Relations of the Sultanates (Sultanlıkların dış münasebetleri), s. 42-44; Epigraphic Studies (Epigrafik çalışmalar), s. 44-53; Numismatics (Nümismatik), s. 53-61; Ethnic Studies (Etnik çalışmalar), s. 61-68; Education (Eğitim), s. 69-70; Arts and Crafts (Sanat ve Zanaatlar), s. 70-89; Architecture and Urbanism (Mimarî ve şehircilik), s. 89-106; Language and Literature (Dil ve Edebiyat), s. 106-116; History of Medicine (Tıp Tarihi), s. 116.

Ayrıca eserin sonuna Addendum (Ekler) kısmı eklenmiştir. Bu bölüm de yukarıdaki başlıklara uygun olarak düzenlenmiştir: History (Tarih), s. 116-118; Ethnic Studies (Etnik çalışmalar) s. 118-119; Arts and Crafts (Sanat ve Zanaatlar), s. 119-120; Architecture and Urbanism (Mimarî ve şehircilik), s. 120; Numismatics (Nümismatik) s. 121; Language and Literature (Dil ve Edebiyat), s. 121.

Geniş manasıyla Hindistan'ın güney kısmını ifade eden Dekken (Dakan) bölgesinde, eserde belirtilmemesine rağmen, Türk devletleri de yaşamıştır. Nitekim bu bölgeyi ilk fetheden Halaciler (1290-1320) ile burada hüküm süren Tuğluklular (1320-1413), Âdilşâhiler (1490-1686), Berid-şâhiler (1490-1619), Kutb-şâhiler (1518-1678) ve Babürlüler (1526-1858) Türk hânedanlarıdır. Ömer Halidî bu bibliyografik eserinde 1296-1724 tarihleri arasında Dekken bölgesini yöneten sultanlarla ilgili olarak 1433 kitap ve makale başlığı derlemiştir. Bu bakımdan Ömer Halidî'nin kitabı, Hindistan'daki Türk devletleri sahasında çalışacak araştırmacılar için muhakkak başvurulması gerekli bir eserdir.

Mühimme Defteri 90, Hazırlayanlar: Nezihi Aykut, İdris Bostan, Feridun Emecen, Yusuf Halaçoğlu, Mehmet İpşirli, İsmet Miroğlu, Abdülkadir Özcan, İlhan Şahin. Redaksiyon ve Sadeleştirme: Mertol Tulum. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınlarından, İstanbul 1993, 440 sayfa.

Osmanlı merkez teşkilâtının en önemli kuruluşu olan Dîvân veya Dîvân-ı Hümâyûn, siyasi, askerî ve malî işler hakkında karar verebilen, her türlü dava ve şikâyetlerle meşgul olan devletin en üst dâiresidir. Bu teşkilât Selçuklularda ve Anadolu beyliklerinde de bulunuyordu. Dîvânın gündeminde bulunan idarî ve örfî işleri sadrîazam, arazi işlerini nişancı, şer'î ve hukukî işleri kazaskerler ve malî işleri defterdar görürdü. Dîvân-ı Hümâyûn Fatih Sultan Mehmed zamanında en mükemmel şekline kavuşmuştu. XVI. yüzyılda ihtiyaçlar üzerine bazı değişiklikler yapılarak klasik bir yapı kazanmıştı. Dîvân-ı Hümâyûn XVII. yüzyıldan itibaren devlet teşkilâtındaki önemini yavaş yavaş yitirmeye başlamıştır. Bilhassa Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretinde Dîvân toplantıları ulûfe tevziatı günleriyle elçi kabullerinde yapılmaya başlanmıştır. Bu da Köprülü'nün Dîvânda görüşülmesi gereken her türlü meseleyi bizzat inhisarına almış olmasından ileri geliyordu. Bu tarih Dîvân-ı Hümâyûnün önemsiz hale gelmesinin başlangıcı olmuştur.

Bundan sonra devlet işleri sadrîazam konağında görülmeye başlanmıştır. Dîvân-ı Hümâyûn tabiri de Yeniçeri Ocağının ilgasından sonra artık kullanılmamıştır. Onun yerine Meclis-i Vükelâ veya Meclis-i Has tabirleri Tanzimat'a kadar kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarında alınan kararların kaydedildiği defterlere *Mühimme Defteri* denilmektedir. Bu defterlere, alınan kararların son şekli tarih sırasına göre kaydedilirdi. Kararlar Dîvân kâtipleri eliyle zaptedildikten sonra reisülküttap tarafından gözden geçirilirdi. Sonra eldeki hüküm veya fermana tuğra çekilerek ilgili yere gönderilirdi.

Hükümler âit olduğu ayın tarihinden sonra peşpeşe kaydedilmiş olurdu. Hükümün üst tarafında, götürmekle görevli şahsın adı ile teslim tarihi ve "yazıldı" ibaresi bulunurdu. Hükümlerde bir hitap cümlesi, emrin gönderildiği şahsın adı veya makamın adı yazılır "hüküm ki" ibaresiyle bitirilirdi. Bundan sonra konuya girilir, özetlenir ve "buyurdum ki" cümlesinin ardından Dîvânda alınan karar bildirilirdi. Her hükümün başında, o hükümün geçerlilik kazandığını gösteren "buyruldu" kaydı bulunmaktadır. Sahifelerde mümkün mertebe boş yer bırakılmamasına dikkat edilirdi.

Mühimme Defterlerinin, Osmanlı Devleti'nin gerek siyasi, askerî, malî, iktisadî ve ticarî, gerekse diplomatik (belge ilmi) tarihi bakımından büyük bir önem taşımasına rağmen, şimdiye kadar bir bütün olarak ele alınıp yayımlandığı ve araştırmacıların istifadesine sunulduğu söylenemez. Böyle olmakla beraber, muayyen konulardaki mühimme kayıtlarını bir araya getiren bazı çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu meyanda Ahmet Refik Alınay'ın yaptığı çalışmalar (meselâ bk. *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı* 961-1000, İstanbul 1933; *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı 1100-1200*, İstanbul 1930; *Hicrî Onuncu Asırda İstanbul Hayatı 1200-1255*, İstanbul 1932; *Anadolu'da Türk Aşiretleri 966-1200*, İstanbul 1930) ile Uriel Heyd (*Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford 1960)'in çalışmasını zikredebiliriz. Muayyen konulardaki mühimme kayıtlarını biraraya getiren bu gibi çalışmalar yanında, bir Mühimme Defterinin tamamını içine alarak yapılan ilk yayın ise, burada tanıtımını yaptığımız defterdir. Bu defter, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde *Mühimme Defterleri Tasnifi* içinde 90 nu-

mara ile kayıtlıdır. Defter Hicri 1 Muharrem 1056- evâhir-i Zilhicce 1056 (17 Şubat 1646 - 29 Ocak - 7 Şubat 1647) yılına âittir. Defter, geçiş dönemine yakın olmakla beraber daha ziyade klasik tarzda tutulmuştur. *Mühimme Defterinin* aslı 154 sahife olup 504 adet hükmü ihtiva etmektedir.

Elimizdeki *Mühimme Defteri* muhteviyat itibariyle çok zengindir. İctimai ve iktisadi meseleleri defterde tespit etmek mümkündür. Bu cümleden olarak çeşitli eyaletlerden gelen şikâyetler, davalar ile mezraa, miras, tımar ihtilâfları, eşkıyalık hadiseleri, azınlıklar, zımmî hukukuna dâir kayıtlar defterde yer almaktadır. Eyalet ve sancak tevcihleri (meselâ Anadolu, Kıbrıs, Bağdad), şehirler (Ankara, Adana, Bolu, Trabzon, Üsküb, Varna, Yanya, Yenişehir- Fenar v.b.) hakkında bilgileri bu defterde bulabiliriz. Öte yandan çeşitli mansıblar (subaşılık, voyvodalık v.b.), vergi neveleri için de bu defter kaynaktır. Yabancı tüccarlar ile bunlar arasındaki anlaşmazlıkları bu defterde bulabiliriz. Bu hususta itina ile hazırlanmış olan teferruatı indeks araştırmacılar için çok yararlıdır. Hükümler XVII. yüzyıl ortalarının yazışma dilini de aksettirmektedir.

Metin neşri yapılırken her hükmün klişesinin fotoğrafı konulmuş ve altına yeni harflere çevrilmiş hali ile sadeleştirilmiş şekli verilmiştir. Osmanlı tarihi üzerinde çalışanlar için bir çok bakımdan önemli bir kaynak olan bu *Mühimme Defterinin* yayınlanması büyük işabet vardır. Üstelik böyle bir yayının ilk defa yapılmış olması da kayda değer bir başarıdır. Bu örnek çalışmayı yayına hazırlayan sahasında uzman öğretim üeleriyle yayını yapan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yetkililerini tebrik ediyoruz.

PROF. DR. MÜCTEBA İLGÜREL

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
SÜEL, AYĞÜL : Le Nom d'Ortaköy à l'époque ve Hitite (en turc)	271
BALTACIOĞLU, HATÇE : L'Ebauche de Lion à double tête d'Alaca Höyük (en turc, avec 8 photos)	285
DELEMEN, İNCİ : Les Reliefs de Dioscures et de Déesses des Régions de Lycie -Cabalie- Pisidie datant de l'époque Romaine (en turc, avec 38 photos et 2 cartes)	295
ANABOLU, MÜKERREM (USMAN) : Les Images de Pont gravées sur les mon- naies de l'Asie Mineure (en turc, avec 2 photos)	323
MERÇİL, PROF. DR. ERDOĞAN : L'Institution d'Emîr-i Dâd chez les Seldjou- kides (en turc)	327
DÁVÍD, GÉZA : La Situation Démographique de la Hongrie aux 16 ^{ème} et 17 ^{ème} siècles (en turc)	341
BOSTAN, İDRİS : Les débuts du commerce Russe dans la Mer Noire et l'Em- pire Ottoman (1700-1787) (en turc)	353
KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S. : Les Régistres des Impôts (Temettü Defterleri) à partir des Documents de l'Histoire Sociale et Economique de l'Empire Ottoman (en turc, avec 6 documents)	395
ENGİN, DR. VAHDETTİN : L'Attentat Arménien organisé contre le Sultan Ab- dülhamid II. et la crise vécue avec la Belgique (en turc)	413
HÜLAGÜ, METİN : L'Aide matérielle apportée par les Anglais à l'insurrec- tion de Hedjaz (en turc)	429
DURU, REFIK : Les fouilles de Höyücek 1991-1992 (en turc, avec 57 planches)	447
————— : Höyücek Excavations, 1991-1992 (en anglais)	479
 Comptes Rendus :	
ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR : Peter Rogers et Peter Lydon: <i>Water in the Arab World Perspectives and Prognoses</i> (en turc)	491
MERÇİL, ERDOĞAN : Omar Khalidi: <i>Dakan Under the Sultans, 1296-1724 A Bibliography of Monographic and Periodical Literature</i> (en turc)	495
İLGÜREL, PROF. DR. MÜCTEBA : <i>Mühimme Defteri 90</i> (en turc)	497

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LIX

No. 225

Août 1995

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5